

ЗАХАРЪ БЕРКУТЪ.

— В. А. 2001.

Образъ громадского жия карпатской Руси въ XIII. вѣцѣ.

Написавъ

ИВАНЪ ФРАНКО.

Накладомъ редакціи „Зорѣ“.

У. 5.

КНИЖНИЦА
АКАДЕМИИ
КОЦОВСКИИ

У ЛЬВОВѢ, 1883.

Зъ друкарнѣ Товариства им. Шевченка,
подо зарядомъ К. Беднарского.

ЛЬВІВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

УЧБОВА
БІБЛІОТЕКА
ЛДУ
Ім. Ів. Франка

Кабінет франкознавства

ЛХУ ім. Ів. Франка

Дод. № 5156

БІБЛІОТЕКА
Інституту
франкознавства

372343

УЧБОВА
БІБЛІОТЕКА
ЛДУ
Ім. Ів. Франка

Кабінет франкознавства
ЛДУ ім. Ів. Франка
Дод. № 5156

БІБЛІОТЕКА
Інституту
франкознавства

372343

АДВОКАТЪ
КОЦОВСКИЙ

Advokat
KOCOWSKI
c. k. em. radca sądu krajowego

П Е Р Е Д М О В А.

Повѣсть исторична не есть исторія. Историкови ходить передовсѣмъ о выслѣджене правды, о сконстатоване фактѣвъ, мѣжь тымъ коли повѣстяръ користуєсь тѣлько историчными фактами для своихъ особныхъ артистичныхъ цѣлей, для воплоченя певной идеѣ въ певныхъ живыхъ, типовыхъ личностяхъ. Освѣчена, характеристика, мотивоване и групповане фактѣвъ у историка а у повѣстяря зовсѣмъ бѣдмѣннѣ: де историкъ оперує аргументами и лѣогичными выводами, тамъ повѣстяръ мусить оперувати живыми людьми, особами.

Праця исторична має вартѣсть, коли факты въ нѣй представленѣ докладно и въ причиновѣмъ звязку; повѣсть исторична має вартѣсть, коли ея основна идея зможе заняти сучасныхъ, живыхъ людей, то значить, коли сама она есть живою и сучасною.

Представлене давного громадского житя нашої Руси есть безперечно такимъ предметомъ живымъ и тыкающимъ сучасныхъ интересѣвъ. На кѣлько менѣ удалось бѣдати духа тыхъ давныхъ, замерклыхъ часѣвъ, нехай судить критика. Въ деталяхъ я позволявъ собѣ доповнювати сухій историчный скелетъ поетичною фикцією. Головный предметъ взятый по части зъ исторіи (нападъ Монголѣвъ и ихъ вожакъ Пета), а по части зъ переказѣвъ народныхъ (про вытоплєне монгольской шайки и др.) Дѣйствующіи особы впрочѣмъ выдуманіи, мѣсцевѣсть списана по возможности вѣрно.

Львѣвъ дня 1. Грудня 1882.

Ив. Франко.

0397-2001 #

Дѣла давно минувшихъ дней,
Преданья старины глубокой...

А. С. Пушкинъ.

I.

Сумно и непривѣтно теперь въ нашѣй Тухольщинѣ! Правда, и Стрый и Опѣръ однако мѣютъ ей рѣнисті, зелені узбережя, и луги ей однако покрывають ся весною травами та цвѣтами, и въ ей лазуровѣмъ, чистѣмъ воздухѣ однако плавле та колесуе орель-беркутъ, якъ и передъ давными вѣками. Але все проче якъ же змінило ся! И мѣсы и села и люде! Що давно мѣсы, густі, непрохѣдні закрывали майже весь ей простѣръ окрѣмъ высокихъ полонинъ, сходили въ долину ажъ надъ самі рѣки, — теперь они мовъ снѣгъ на сонци стопили ся, зрѣдли, змалѣли, декуды посчезали, лишаючи по собѣ лысі обрывы гѣръ, инде зновъ въ нихъ остави ся лишъ пообсмалювані пеньки, въ мѣжъ котрыхъ де-де несмѣло виростае нужденна смечина або ще нужденнѣйшій яловець. Що давно тихо тутъ було, не чути нѣякого голосу окрѣмъ ѳвчарскои тримѣты десь на далекѣй полонинѣ, або рыку дикого тура або оленя въ гущавинахъ, — теперь на полонинѣ гейкають воларѣ, а въ ярахъ и дебрахъ гомонять рубачѣ, трачѣ и гонтарѣ, котрі ненастанно, мовъ невмираючій червь, пѣдгрызають и пѣдтинають красу тухольскихъ гѣръ — столѣтні ялицѣ та смереки, и або спускають ихъ, потятыхъ на великі бѣтюки, долѣ потоками до новыхъ паровыхъ тартакѣвъ, або таки на мѣсци рѣжутъ на дошки та на гонты. Але наибѣльше змінили ся люде. Зъ верху глянувши, то немѣбы змогла ся мѣжъ ними „культура“, але на дѣлѣ выходитъ, що змогло ся тѣлько ихъ число. Сель и присѣлкѣвъ бѣльше, хатъ по селахъ бѣльше, але за то по хатахъ убожество бѣльше и нужда бѣльша. Народъ нужденный, прибитый, понурый, супроти чужихъ несмѣлый и недотепный. Каждый дѣав о себе тѣлько, не

розумѣючи того, що такимъ робомъ роздроблюють ся ихъ силы, ослаблює ся громада. Не такъ ту колись було! хочь менше народа, та за то що за народъ! що за жите кипѣло въ тыхъ горахъ, середъ тыхъ непроходныхъ борѳвъ у стѳпъ могучого Зелеменя!

Лиха доля довгй вѣки знущала ся надъ тымъ народомъ. Тяжкй удары пѳдкопали єго добробытъ, нужда зломала єго свѳбѳдну, потужнѳ вѳдчу, и нынѳ тѳлько неяснй, давнй спомины нагадують правнукамъ о щасливѳйшѳмъ житю предкѳвъ. И коли часомъ стара бабуся, сидячи въ запѣчку и прядучи грубу вовну почне росказувати дрѳбнымъ внукамъ про давну давнину, про напады Монголѳвъ-песиголовцѳвъ и про тухольского ватажка Беркута, — дѣти слухають тревожно, въ ихъ сивыхъ оченятахъ блискотять слѳзы, а коли скѳнчить ся дивовижна говѣсть, то малй й старй зѳтхаючи шепчуть: ахъ, що за красна байка!

— Такъ, такъ, — говорить бабуся, похитуючи головою, — такъ, такъ, дѣтоньки! Для насъ то байка, — а колись то правда була!

— А не знати, чи вернуть ся ще коли такй часы, — замѣчає декто старшй.

— Говорять старй люде, що ще колись вернуть ся, але мабутъ ажъ передъ кѳнцемъ свѣта.

Сумно и непривѣтно теперъ въ нашѳй Тухольщинѳ! Кавкою выдає ся повѣсть про давнй часы и давныхъ людей. Вѣрити не хотять нынѣшнй люде, вырослй въ нуждѳ и притиску, въ тысячныхъ путахъ и залежностяхъ. Але нехай собѳ! Думка поета летить въ тй давнй часы, оживляє давныхъ людей, а въ кого сердце чисте и щиролюдске чутѳ, той и въ нихъ побачить своихъ братѳвъ, живыхъ людей, а въ житю ихъ, хочь и якъ неподѳбнѳмъ до нашего, догляне не одно таке, що може бути пожадане и для нашихъ „культурныхъ“ часѳвъ.

Було се 1241 року. Весна стояла въ тухольскихъ горахъ.

Однои пречудно-хорошой днины лунали лѳвистй пригѳрки Зелеменя голосами стрѳлецкихъ рѳгѳвъ и кри-

ками численнихъ стрѣльцѣвъ. Се новый бояринъ тухольскій, Тугаръ Вовкъ, справлявъ великія ловы на грубу звѣрину. Онъ празнувавъ починъ своего нового житя, — недавно бо князь Данило дарувавъ ему въ Тухольщинѣ обширній полонины и цѣле одно пригѣре Зелеменя, недавно онъ появивъ ся въ тыхъ горахъ и побудувавъ собѣ гарну хату, и отсе першу учту справляе, знакомить ся въ дооколичными боярами. По учтѣ рушили на ловы въ тухольскій лѣсы.

Ловы на грубого звѣря, то не забавка, то боротьба тяжка, неравъ кровава, неравъ на житє и смерть. Туры, медведѣ, дики, се небезпечніи противники; стрѣлами въ лукѣвъ рѣдко кому удасть ся повалити такого звѣря; навѣтъ рогатиною, котру кидалось на противника при достаточнѣмъ приближеню, не легко ему дати рады. Тожъ послѣдною и рѣшаючою збруєю була важка копія, котрою треба було влучити противника въ близька, власноручно, въ цѣлою силою, ѡдъ разу. Схиблений ударъ — и житю борця грозило велике небезпеченство, коли ему не удалось въ послѣднѣй хвили попасти въ безпечну крыѣвку и добути меча або тяжкого топора для своей обороны.

Не диво затымъ, що Тугаръ въ своими гѣстьми выбиравъ ся на ловы, мовъ на вѣйну, въ запасомъ стрѣль и рогатинъ, въ слугами и припасами живности, навѣтъ въ досвѣдченымъ знахаремъ, умѣющимъ замовляти раны. Не диво такожъ, що Тугаръ и его гостѣ були въ повнѣй рицарскѣй збруи окрѣмъ панцирѣвъ, бо тѣ спиналибы ихъ въ ходѣ по ломахъ и гущавинахъ. То тѣлько диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька своего, посмѣла такожъ вирушити разомъ въ гѣстьми на ловы. Тухольскій громадяне, видячи еѣ, якъ ѣхала на кони посередъ гостей, гордо, смѣло, мовъ стрѣмка тополя середъ коренастыхъ дубѣвъ, въ уподобю поводили за нею очима, поговорюючи:

— Отъ дѣвчина! Тѣй не жаль бы бути мужемъ. И певно лѣпшій въ ней мужъ бы бувъ, нѣжъ еи батько!

А се певно не мала була похвала, бо Тугаръ Вовкъ бувъ мужчина, якъ дубъ. Плечнистый, пѣссадковатый,

въ грубыми чертами лица и грубымъ, чорнымъ волосмъ, ѡнъ и самъ подобавъ на одного въ тыхъ злющихъ тухольскихъ медведѣвъ, противъ котрыхъ ѣхавъ воювати. Алежъ бо ѡ донька его Мирослава була дѣва, якои пошукати. Не кажемо вже про ѡи уроду и красу, анѣ про ѡи добре сердце — въ тѡмъ зглядѣ богато ѡи ровесницъ могло стати зъ нею на рѡвни, хочъ и не богато могло ѣъ перевыштити. Але въ чѡмъ не мала она пары мѣжъ своими ровесницями, такъ се въ природнѡй свободѣ свого обходженя, въ незвычайнѡй силѣ мускулѡвъ, въ смѣлости и рѣшучости, властивѡй тѡлько мужчинамъ, вырослымъ въ ненастаннѡй боротьбѣ зъ супротивными обставинами. Заразъ зъ першого разу видно було, що Мирослава выросла на свободѣ, що виховане ѡи було мужеске и що въ тѡмъ прекрасно розвиненѡмъ дѣвочѡмъ тѣлѣ живе сильный, великими способностями обдарованный духъ. Она була въ батька единачка, а до того ще заразъ при народженю стратила матѣрь. Нянька ѡи, стара мужичка, ѡдѣ малку заставляла ѣъ до всякои ручнои работы, а коли пѡдросла, то батько, щобъ ровважити свою самоту, бравъ ѣъ всюды зъ собою и щобъ вдоволити ѡи палку натуру, приучувавъ ѣъ владати рицарскою зброєю, зносити всякѡ невыгоды и смѣло стояти въ небезпеченствахъ. И чимъ бѡльшѡ трудности ѣѡ приходилось поборювати, тымъ охотнѣйше бралась она за дѣло, тымъ красше проявляла ся сила ѡи тѣла и ѡи рѣшучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава нѣколи не переставала бути женщиною: нѣжною, доброю, зъ живымъ чутемъ и скромнымъ, стыдливимъ лицемъ, а все те лучилось въ нѣѡй въ таку дивну, чаруючу гармоню, що кто разъ бачивъ ѣъ, чувъ ѡи мову, — той до вѣку не мѡгъ забути ѡи лица, ѡи ходу, ѡи голосу, — тому они пригадували ся живо и выразно въ найкрасшихъ хвиляхъ его житя, такъ якъ весна навѣтъ старому старцеву пригадуе его молоду любовь.

Вже третѡй день тревали ловы. Богато оленѣвъ-рогачѣвъ и черногривыхъ турѡвъ лягло головами ѡдѣ стрѣль и ратищъ боярскихъ. Надъ шумнымъ гѡрскимъ

потокомъ, на зеленой полянѣ середѣ лѣса стояли шатры ловцѣвъ, курили ся равъ-въ-равъ величезнй огнища: де висѣли на гакахъ кѣтлы, обертали ся рожны, — де варилося и пеклося мясиво убитои дичины для гостей. Нынѣшній, послѣдній день ловѣвъ мавъ бути посвяченый самому головному, хочъ и самому небезпечному дѣлу — ловамъ на медведѣвъ.

На стрѣмкѣмъ пригѣрку, ѡддѣленѣмъ ѡдъ другихъ страшными дебрами, порослѣмъ густо величезными буками и смереками, покритѣмъ ломами и обвалищами деревъ, було ѡдъ давна головне леговище медведѣвъ. Тутъ, якъ твердивъ тухольскій провѣдникъ, молодой гѣрнякъ Максимъ Беркутъ, гнѣздила ся медведяча matka, — ѡдти дикй звѣрѣ розносили пострахъ на цѣлу околицю и на всѣ полонины, и хочъ неравъ удавалося смѣлымъ ѡвчарямъ забити одного або другого стрѣлами та топорами, то все таки число ихъ було надто велике, а щобъ изъ того була значна для околицѣ полекша. Такъ не диво, що коли новоприбувшй бояринъ Тугаръ Вовкъ оповѣстивъ тухольцямъ, що хотѣвъбы зрѣбити великй ловы на медведѣвъ и просить о провѣдника, они не тѣлько дали ему на провѣдника першого легиня на всю тухольску верховину, Максима Беркута, сына тухольского бесѣдника, Захара, але крѣмъ того вырядили въ власной волѣ цѣлый ѡддѣлъ легинѣвъ зъ луками и ратищами до помочи зѣбранымъ боярамъ. Цѣла тота громада мала ѡбступити медведяче леговище и очистити его до разу ѡдъ поганого звѣря.

Ѡдъ самого досвѣта въ ловецкѣмъ таборѣ великй рухъ и трепетне ожидане. Боярскй слуги ѡдъ пѣвночи звивали ся, приговаруючи для гостей ѣду на цѣлый день, наповнюючи шипучимъ медомъ и яблочникомъ подорожнй бѣклаги. Тухольскй легинѣ й собѣ готовили ся, острячи ножѣ та тесаки, обуваючи мѣцнй жубровй постолы и складаючи въ невеличкй дорожнй бѣсаги печене мясо, паляницѣ, сырѣ и все, що могло понадобити ся въ цѣлоденнй труднй переправѣ. Максимъ Беркутъ, котрый ажъ нынѣ супроти найважнѣйшого и найтяжшого дѣла почувъ ся въ повнѣ самымъ собою, въ повнѣ

начальникомъ сеи невеличкои арміи, заряджувавъ въ правдиво начальницкою вважливостю и повагою все, що до дѣла належало, нѣ о чомъ не забуваючи, нѣ въ чимъ не кваплячись, але и нѣ въ чимъ не оповнюючись. Все у него выходило въ своій часъ и на своімъ мѣсци, безъ сумѣшки и сутолоки; всюды онъ бувъ, де его потрѣбно було, и всюды умѣвъ зробити ладъ и порядокъ. Чи то мѣжъ своими товаришами-тухольцями, чи мѣжъ боярами, чи мѣжъ ихъ слугами, Максимъ Беркутъ всюды бувъ однакій — спокійный, свободный въ рухахъ и словахъ, мовъ рѣвный середъ рѣвныхъ. Товаришѣ односились до него такъ само, якъ онъ до нихъ, свободно, несилувано, смѣялись и жартували въ нимъ, а прецѣнь выповнювали кождый его розказъ швидко и точно, и такъ весело та радо, немовъ и самі безъ розказу булибы въ той хвили то само зробили. Боярска служба, хочъ далеко не такой рѣвнои вдачѣ, далеко не такъ свободна въ обходженю, далеко склоннѣйша въ одныхъ гордо высмѣвати ся а передъ другими низенько хилити ся, прецѣнь поважала Максима Беркута за его звичайнѣсть и розсудливѣсть, и хочъ не безъ дотинкѣвъ та жартѣвъ, она такой рѣвила то, що онъ казавъ. А и самі бояре, по бѣльшой части люде гордїи и военнїи, не радо бачучїи „смерда“ въ своімъ товариствѣ, тай то ще смерда вважачючого ихъ чимсь немовъ собѣ рѣвнымъ, — и они прецѣнь не показували надто выразно свои неохоты и выповнювали роспорядженя молодого провѣдника, маючи на кождѣмъ кроцѣ спосѣбнѣсть переконати ся, що тї роспорядженя були зовсѣмъ розумнїи и такї якъ треба. |

Ще сонѣчко не заразъ мало сходити, а вже ловецке товариство вирушило въ табору. Глубока тиша стояла надъ горами; нѣчнїи сумерки дрѣмали пѣдъ темновелеными коронами смерекъ; на густѣмъ, чепѣргатѣмъ листю папороти висѣли краплѣ росы; повзучїи зеленїи пояники (*Lusorodium*) вили ся попѣдъ ноги, путали ся помѣжъ корѣнемъ величезныхъ вывертѣвъ, сплѣтали ся въ непроходимїи клебуки въ корчами гнучкои, колючои ожины та въ сплѣтами дикого, пнучого хмелю. Въ пропадистыхъ, чорныхъ мовъ гирла безоднѣ дебровъ зносила

ся сивыми туманами пара — знакъ, що на днѣ тыхъ дебрѣвъ плыли невеличкѣ лѣсовѣ потоки. Воздухъ въ лѣсѣ напоеный бувъ тою парю и запахомъ живицѣ; онъ вахапувавъ духъ, немовбы то ширшихъ грудей треба було, щобы нимъ свобѣдно дыхати.

Мовчки пробирала ся ловецкѣ дружина непроходимыми нетрами, дебрами и ломами, безъ стежки, безъ нѣякихъ провѣднихъ знакѣвъ у тьмавѣй гущавинѣ. Попереду ишовъ Максимъ Беркутъ, а за нимъ Тугаръ Вовкъ и прочѣ бояре. Обѣчь Тугара йшла донька его, Мирослава. Позаду йшли тухольскѣ легинѣ. Всѣ йшли озираючи ся и надслухували пильно. Лѣсъ починавъ оживати деннымъ житемъ. Пестропера сойка хрипѣла въ верхкахъ смерекъ; зелена жовна причепивши ся до пня, туйже надъ головами прохожихъ, довбала своимъ зелѣзнымъ двюбомъ кору; въ далекихъ зворахъ чути було рыкъ турѣвъ и выте вовкѣвъ. Медведѣ въ ту пору, наѣвши ся, повертали вже до своего леговища и поукладавши ся пѣдъ ломами на моховѣй постели, дрѣмали. Стадо дикѣвъ рохкало десь въ дебри, холодячи ся въ студенѣмъ намулѣ.

Може годину йшло товариство тою трудною, нетоптанною дорогою. Всѣ дыхали важко, ледво можучи наловити грудьми воздуху; всѣ отирали краплистый пѣтъ въ лица. Максимъ частенько озиравъ ся повадъ себе. Онъ въ разу противный бувъ тому, щобъ и женщина йшла разомъ въ мужами въ той небезпечный походъ, але Мирослава уперла ся. Она жъ першѣй разъ була на такихъ великихъ ловахъ, и малабы для Богъ-зна-якихъ трудностей занехати найкрасшу ихъ частину! Нѣякѣ доказы Максима о трудности дороги, о небезпечностьвѣ на становищи, о силѣ и лютости звѣря не могли переконати еѣ. „Тымъ лѣпше! тымъ лѣпше!“ — говорила она въ такимъ смѣлымъ поглядомъ, въ такимъ солодкимъ усмѣхомъ, що Максимъ, мовъ очарованный, не мѣгъ нѣчого бѣльше скавати. И батько, котрый въ разу такожь радивъ Мирославѣ остати ся въ таборѣ, въ кѣнци мусѣвъ уступити еѣ просьбамъ. Въ подивомъ глядѣвъ теперъ Максимъ, якъ тотѣ неподѣбна женщина поровень

въ найсильнѣйшими мужами поборювала всякі трудности утяжливой дороги, якъ легко перескакувала она гнилыя ломы и величезныя трамы, якимъ певнымъ крокомъ ишла понадъ урвища, горѣ стрѣмкими дебрами, проскоковувала помѣжь выверты, и при томъ такъ безопасно, такъ невтомимо, що Максимови здавало ся, що она хйба на якихъ чудовыхъ крылахъ уноситъ ся. Онъ глядѣвъ на ню и не мѣгъ наглядѣти ся.

— Дивна дѣвчина! — думалось ему разъ по разъ, — такой я ще и не видавъ нѣколи!

Ось уже прійшли на мѣсце. Медведяче леговище, то бувъ высокій, тѣлько ѡдъ полуденного боку въ трудомъ доступный горбъ, покрытый грубезными буками и смереками, заваленый вывертами и ломами. Ѡдъ пѣвночи, заходу и сходу вхѣдъ и выхѣдъ замыкали высокій скалистый стѣны, немовъ величезною сокирою вырубаны въ тѣла велита-Зелеменя и ѡдсунены ѡдъ него на кѣльканайцять сяжнѣвъ; доломъ попѣдъ тѣ стѣны вузкою щѣлиною шумѣвъ и пѣвивъ ся студеный гѣрскій потѣкъ. Таке положене улещувало нашимъ ловцямъ роботу: они потребували тѣлько обсадити не надто широкий плай ѡдъ полуденного боку и тымъ плаемъ поступати чимъ разъ далѣ до горы, а звѣрь, не маючи иншого выходу, мусѣвъ конечно попасти ся въ ихъ руки и на ихъ ратища.

Опинивши ся на томъ важномъ, хочъ дуже небезпечномъ плаю, Максимъ Беркутъ велѣвъ товариству на хвилию розложити ся и спочити, чтобы набрати силъ до трудного дѣла. Сонце сходило, але гиле смерекъ и сусѣдныя горбы заслонювали его видъ. По короткомъ ѡддыху Максимъ почавъ розставляти ловцѣвъ въ два ряды такъ, чтобы вповнѣ обсадити плай и перетяти звѣрямъ дорогу. Обчисливши ся въ силами, Максимъ побачивъ, що при вхѣдѣ, де плай ще вузкій, каждому ловцеви прійдѣсь стояти о пять кроковъ ѡдъ другого; але дальше въ горѣ, де плай росширяе ся въ цѣлу спохѣвасту площину, тамъ прійде ся ловцямъ ширше розступити ся. Одно тѣлько хлопотало его, що зробити въ Мирославою, котра

конче хотѣла и собѣ стояти на особнѣмъ становищи, а не при боцѣ своего батька.

— А щожь то я гѣрша ѡдѣ отсихъ твоихъ легинѣвъ, — говорила она, румянѣючись мовь рожа, до Максима, — ихъ ты ставишь на становища, а мене не хочешь... Нѣ, сего не буде! И для мого батька се бувбы встыдѣ, колибѣ насъ двое стояло на однѣмъ становищи! Правда, батеньку?

Тугарь Вовкѣ не мѡгъ ѣй спротивити ся. Максимѣ зачавъ ѣй говорити о небезпеченствѣ, о силѣ и люто-сти розжертого звѣря, але она зацѣткала его.

— А щожь то въ мене нема силы? А щожь то я не владаю лукомъ, ратищемъ и топоромъ! Ану, нехай котрый небудь изъ твоихъ легинѣвъ стрѣбуе зо мною порѡвнати ся, — побачимо, кто дужшій!

Максимѣ въ кѡнци умовкѣ и мусѣвъ вчинити еи волю. Тай чи мѡгъ ѡнѣ спротивити ся тѡй дивнѡй, чаруючѡй дѣвчинѣ? Ѳнѣ хотѣвъ хочъ становище вызначити ѣй найменше небезпечне, але на нещасте сего не можна було зрѡбити, бо ту всѣ становища були однако небезпечнѣ. Розставивши цѣле товариство, Максимѣ давъ отъ якій розпорядокъ:

— Теперь помолѣмъ ся, кому кто знае, а ѡдтакъ разомъ заграймо въ роги. Се буде першій знакъ и пополошитъ звѣря. Затымъ пѡдемо горѣ плаемъ и станемо ажъ тамъ, де ѡнѣ розширюе ся. Тамъ мои товаришѣ остануть ся пильнувати выходу, щобы нѣ оденъ звѣрь не уйшовъ, а вы бояре пѡдете дальше, до самого матчиного леговища!

Въ добру хвилию опѡсля валунали лѣсы и полонины хрыпливымъ ревомъ жубровыхъ рогѡвъ. Немовъ величезна филия покотивъ ся голосъ по лѣсахъ и зворахъ, розбиваючи ся, глухнучи то зновъ подвоюючись. Пробуркали ся лѣсы. Заскиглила каня на вершинѣ смереки, вляканый беркутъ, широко розмахуючи крылами, пѡд-нявъ ся на воздухи; захруствѣвъ звѣрь помѣжъ ломами, шукаючи безпечнои крыѣвки. Наравъ рыкъ рогѡвъ утихъ и ловцѣ пустили ся въ дорогу горѣ плаемъ. Всѣхъ сердца били ся живѣйше ожиданемъ незвѣсныхъ небезпе-

ченьствъ, бою и побѣды. Осторожно пробирались они рядами: передомъ рядъ боярскій, за нимъ рядъ парубоцкій. Максимъ ишовъ попереду, пильно надслухоючи та слѣдячи звѣрину. Царь ломѣвъ, медвѣдь, ще не показувавъ ся.

Дѣйшли вже до самого найвузшого гирла, по за котрымъ плай ровширювавъ ся въ велику споховасту площину. Ловцѣ зновъ ту зупинили ся на розкавъ Максима и зновъ заgrimѣли, ще зъ бѣльшою силою, жубровѣ роги, розносячи тревогу въ сумрачнѣ медведячѣ лавры. Раптомъ затрѣщавъ лѣмъ недалеко, за величезною купою грубыхъ, перегнилыхъ вывертѣвъ.

— Бачнѣсть! — скрикнувъ Максимъ, — звѣрь наближаєсь! — Ледво сказавъ тѣ слова, коли въ тѣмъ крѣвъ велику щѣлину мѣжъ двома перевернутыми пнями, просунула ся пелехата, величезна голова и двое сѣрыхъ очей на пѣвъ цѣкаво, на пѣвъ тревожно вдивляло ся въ Тугара Вовка, що стоявъ на своѣмъ становищи якъ разъ о якихъ десять крокѣвъ передъ щѣлиною. Тугаръ бувъ старый воякъ и старый ловець, — ѣнъ не знавъ, що то тревога. Тожъ не говорячи и слова, не ѣдзываючи ся нѣ до кого, ѣнъ выхопивъ важку велѣзну стрѣлу въ сайдака, положивъ на лукъ и намѣривъ ся до звѣря.

— Мѣрай въ око, боярине! — шепнувъ зъ позаду Максимъ. Хвилька тревожной мовчанки — свиснула стрѣла — и заревѣвъ звѣрь, мовъ скаженный, кинувши собою взадъ. И хоть черезъ то счезъ ѣнъ ловцямъ зъ очей, скрывши ся за купою вывертѣвъ, то ревотъ его не втихавъ и не втихало безумне шеметанѣ.

— Далѣ за нимъ! — крикнувъ Тугаръ Вовкъ и кинувъ ся до щѣлины, въ котрѣй счезъ медвѣдь. Рѣвночасно два другѣ бояре вже выдрапались були на верхъ выверту, вже попѣднимали свои ратища и старались дати имъ належитый ровмахъ, щобы доконати звѣря. Тугаръ Вовкъ, стоячи въ щѣлинѣ, пустивъ въ него другою стрѣлою. Звѣрь заревѣвъ ще дужше и кинувъ ся утѣкати, але очи его заплыли кровю, — ѣнъ не мѣгъ найти выходу и розщибавъ собою о дерева. Ратище одного боярина впилося ему мѣжъ ребра, але не нанесло смер-

тельной раны. Дикій рыкъ раненого медведя розлягавъ ся чимъ разъ дужше. Въ роспуцѣ ѓнѣ здвигавъ ся на задній лапы, обтиравъ собѣ кровь въ очей, рвавъ и кидавъ галузвмъ напередъ себе, але дарма: одно его око прошиблене було стрѣлою, а друге разъ-въ-разъ заплывало кровію наново. Шемечучись на ослѣпъ доврола, звѣрь наблизивъ ся зновъ до Тугара Вовка. Той ѓдкинувъ лукъ и причаивши ся за выстаючимъ коренемъ, вхопивъ обѣручъ свѣй важкій топѳръ, и коли медвѣдь, мацаючи добиравъ ся до знакомой собѣ щѣлины, ѓнѣ въ всего розмаху грюкнувъ его въ горы въ голову, ажъ черепъ розколовъ ся на двов, мовъ розбита тиква. Бригнувъ кровавый мозокъ на боярина, и тихо, безъ рыку, поваливъ ся звѣрь до долу. Радѳсно заревѣли трубы бояръ на знакъ першой побѣды.

Звѣря вытягнуто въ мѣжъ вывертѳвъ и обдерто въ шкѳры. Затимъ бояре рушили дальше, въ гущавину. Сонце вже пѳднялось на небѣ и меркотѣло крѳзь гиле, мовъ скѳсній золотій нитки и пасма. Ловцѣ йшли теперъ геть-геть веселѣйшій, перехвалюючи ся своєю ѓдвагою и силою.

— Хочь я тѳлько вовкъ, дрѳбна звѣрюка, то все ще дамъ раду тухольскому медведеві! — говоривъ Тугаръ Вовкъ, радѣючи.

Максимъ Беркутъ слухавъ тыхъ перехвалокъ, и самъ не знавъ, чого ѓму жаль зробило ся тухольского медведя.

— Щожъ, — скававъ ѓнѣ, — дурна звѣрюка, той медвѣдь, — самотою держить ся. Якъ бы они зѳбрались до купы, то кто знае, чи и стадо вовкѳвъ далобы имъ раду.

Тугаръ позирнувъ на него гнѣвно, але не скававъ нѣчого. Ловцѣ осторожно поступали дальше, драпаючись по вывертахъ, перескакуючи въ пня на пень, западаючи неразъ по поясъ въ порохнѣ и ломахъ. Посередъ тыхъ звалищъ велитной природы виднѣли ся подекуды медведячій стежки, протоптаній ѓдѣ давныхъ давенъ, вузкій, але добре убитій, засѣяній густо бѣлѣючими кѳстками баранѳвъ, оленѣвъ та всякой другой худобы. Максимъ

державъ ся теперь позаду бояръ; онъ равъ за равомъ обходявъ все становища, осматривавъ слѣды, щобы догадати ся, чи свѣжй, чи нѣ, подпомагавъ, заохочувавъ утомленыхъ, — и только на нѣмъ однѣмъ не знати було нѣякои утомы. Въ подивомъ повирала на него Мирослава, коли онъ переходивъ коло ней, и хочъ богато доси видала она молодцѣвъ и сильныхъ и смѣлыхъ, але такого якъ Максимъ, котрый бы единивъ въ собѣ все прикметы сильного робѣтника, рицаря и начальника, — такого нѣ доси не лучало ся бачити.

Наравъ захрустѣвъ лѣмъ и грѣзно-люто выпавъ на ловцѣвъ величезный медвѣдь. Онъ бѣгъ въ разу на чотырѣхъ лапахъ, але побачивши передъ собою ворогѣвъ, звѣвъ ся на заднй лапы, а въ переднй захопивъ бурею ѡдломаный буковый конарь, выкручуючи нимъ докола себе и выдаючи часъ ѡдъ часу въ горла урываный, немовъ вызываючй рыкъ.

На становищи супроти звѣря були два околичнй бояре, въ тыхъ, що то найголоснѣйше перехвалювали ся и хотѣли передъ всеми показати ся наибѣльшими мысливцями. Побачивши страшного врага тужъ передъ собою, они влѣдли и затремли. Але скрыти ся, втѣкати не уходило, — треба було ставити чоло, будь що будь. Двѣ стрѣлы вылетѣли рѣвночасно въ двоухъ лукѣвъ, але одна хибила, свиснувши медведеви понадъ уха, а друга влучила звѣря въ бѣкъ, не зранивши значно, а только роздразнивши безмѣрно. Величезнымъ сусомъ подскочивъ медвѣдь и шпурнувъ на одного ловця свою збрую — буковый конарь, котрый въ страшенною силою гепнувъ ся о дерево. Затымъ не зупиняючи ся и на хвильку и не даючи врагамъ часу до намыслу, медвѣдь кинувъ ся на одного въ нихъ, що саме стоявъ на его протоптанѣй стежцѣ. Ратище блысло въ тремтячѣй рудѣ боярина, — онъ хотѣвъ кинути нимъ на звѣря.

— Не кидай! — крикнувъ тревожно Максимъ, надбѣгаючи и ведучи въ собою помѣчь загроженымъ боярамъ, Тугара Вовка и ще одного боярина, — не кидай ратище, але схвати поприбѣчь и борони ся!

Але бояринъ не слухавъ и кинувъ ратище на звѣря.

Ровмахъ бувъ невеликій, рука боярина тремтѣла, медвѣдь бувъ уже на якихъ пять кроковъ, — не диво затымъ, що ратище слабо зранило звѣря въ передну лопатку. Вхопивъ медвѣдь дручину, розломавъ єѣ и зъ страшнымъ рыкомъ кинувъ ся на свого ворога. Той державъ уже въ рукахъ пряму, на оба боки остру шаблю, котру ѡнъ называвъ медвѣдницею, и готовивъ ся вихнути єи ѡстре въ груди звѣреви. Але ѡстре поховзло ся по кости и застрягло въ лопатцѣ, и звѣрь вхопивъ боярина въ свой страшнѣй, велѣзнѣй обѡймы. Разъ тѡлько скрикнула нещаслива жертва; захрустѣли кости пѡдъ медведячими пазѡрями, а голова, мовъ грушка, рострощена була медведячими зубами. Цѣла та страшенна и дрожю проймаюча подѣя скоила ся такъ раптовно, такъ неспѡдѣвано, що закимъ Максимъ мѡгъ надѡбѣгчи зъ пѡдмогою, вже трупъ боярина лежавъ на земли, а надъ нимъ стоявъ кровавый медвѣдь, выскаливши свои страшеннѣй зубы и ревучи на весь лѣсъ зъ болю ѡдъ одержаныхъ ранъ.

Дрожъ пройшла у всѣхъ по тѣлѣ на той видъ; бояре стали мовъ вкопанѣ. Тѡлько Максимъ спокѡйно наложивъ стрѣлу на свѡй роговый лукъ, пѡдступивъ два кроки близше до медведя и прицѣливши ся одну хвилину, пустивъ єму стрѣлу прямо въ сердце. Мовъ ножемъ перетятый урвавъ ся рыкъ звѣря и ѡнъ поваливъ ся трупомъ на землю.

Не ревѣли роги, не лунали веселѣ оклики по тѡй новѡй побѣдѣ. Бояре покинувши свои становища, збѣгли ся на мѣсце нещастя. Хочь и якъ були они загартованѣ въ вѡйнахъ, привыкли бачити смерть кругомъ себе, але видъ кровавого, потрощеного и пошарпаного трупа вытиснувъ зъ всѣхъ грудей важкѣй зойкъ.

Мирослава вхопилась за груди и ѡдвернула ся. Тухольскѣй легинѣ на сплетенѣ зъ галузя мары положили трупа, а за нимъ потягли и медведя. Понура Мовчанка залягла надъ товариствомъ. Велика калужа крови лискотѣла до сонця и нагадувала всѣмъ, що тѣлице передъ хвилею стоявъ живый чоловѣкъ, батько дѣтемъ, веселый, охочѣй и повный надѣѣ, а теперъ тѡлько безобразна

Миротворитель, М. П. и. д. Фронт, 372343

купа кровавого мяса въ него лишила ся. У великой части бояръ о́дѣйшла охота до ловѣвъ.

— Цуръ имъ, тымъ проклятымъ медведямъ! говорили деякі. Нехай тутъ и гинуть собѣ — чижъ намъ для нихъ наражувати свое житє?

Але Тугаръ Вовкъ, а особливо Мирослава и Максимъ, налягали конче, щобы кѣнчити распочате дѣло. Бояре вкѣнци пристали, але якось дуже не радї були вертати на свои становища.

— Позвольте менѣ, бояре, слово сказати, — заговоривъ до нихъ Максимъ. Позаякъ мои легинѣ замкнули выхѣдъ и не пустять нѣ одного звѣря о́дси, то намъ не потрѣбно расходити ся о́ддалѣкъ одні о́дъ другихъ. Найлѣпше буде, я думаю, роздѣлитись намъ на двѣ ровты и йти понадъ самї краѣ пропасти по обохъ бокахъ. Такъ мы зможемо найлѣпше вѣгнати все до середины, а тамъ разомъ въ моими легинями обступимо густою лавою и выстрѣляемо до одного.

— А вжежь, а вжежь, що такъ лѣпше! — крикнули деякі бояре, не бачучи насмѣшливого усмѣху, що перелетѣвъ по устахъ Максима. Затимъ товариство роздѣлило ся. Одну ровту провадивъ Тугаръ Вовкъ, а другу Максимъ. Мирослава въ власной охоты прилучила ся до другой ровты, хочъ и сама не могла собѣ выяснити, для чого. Мабуть шукала небезпеченства, бо Максимъ выравно кававъ, що дорога другой ровты небезпечнѣйша.

Зновъ заграли роги и о́бъ ровты розѣйшли ся. Ловцѣ йшли де парами, де поединчо, то сходячись, то расходячись, щобъ вышукати дорогу. Купами йти було вовсѣмъ не можна. Зближались уже идъ самому верхови; верхъ самъ бувъ голый, але понизше бувъ цѣлый аль звалищъ и вывертѣвъ. Туды пройти було найтруднѣйше и найнебезпечнѣйше.

Въ о́днѣмъ мѣсци сторчала купа звалищъ, мовъ висока башта. Ломачѣ, камѣне и навѣяне о́дъ давныхъ давенъ листѣ загороджувало, бачилось, всякій приступъ до той природной твердынѣ. Максимъ поповзавъ понадъ самымъ краемъ глубочезной пропасти, чѣпляючи ся де-де моху та скальныхъ обрывѣвъ, щобъ туды вынайти про-

хѳдѳ. Бояре-жь , не навьклѳ до такихъ неприступныхъ и карколомныхъ дорѳгъ, пѳшли вдовжь валу, надѳючись найти далѳ перерву и обѳйти его. Мирослава запинила ся, щѳсь немѳ держало ѳѳ близь Максима ; ви быстрѳ очи вдивлювали ся пильно въ настобурчену передѳ нею стѳну лому, шукаючи хочбы и якъ трудного проходу. Не довго она такъ и вдивляла ся, але смѳло почала пробирати ся помѳжь сушникъ и лѳмъ, а далѳ почала вдирати ся на великѳ камѳннѳ брылы и завалюючѳ прохѳдѳ выверты. Стала на верѳѳ и гордо озирнулась до вкола. Бояре ѳдѳйшли вже були досыть далеко, Максима не видно , а передѳ нею безладна сутолока скалъ и ломѳвъ, черезъ котру, бачилось , прохѳдѳ бувъ неможливый. Але нѳ! Онтамъ ѳддалѳкъ трохи, лежить величезна смерека кладкою понадѳ те пекло , — туды безпечно можна перейти до вершка! Не довго думаючи, Мирослава пустила ся на тоту кладку. А вступаючи на ню, ще разъ озирнула ся и , горда въ своего ѳдкрытѳ, приложила гарно точеный рѳгъ до своихъ коралевыхъ устѳ и затрубила на весь лѳсъ. Лунѳ покотила ся полонинами, розбиваючиcь въ дебрахъ и зворахъ чимъ разъ на бѳльше частокъ, ажъ поки не сконала десь въ далекихъ, недоступныхъ гущавинахъ. На голосъ Мирославиного рога ѳдозвавъ ся въ далека рѳгъ ви батька, а ѳдтакъ и роги другихъ боярѳ. Ще хвильку завагувала ся Мирослава, стоячи високо на вывертѳ; смерека була дуже стара и наскрѳзь порохнава, а въ споду, въ непрогляднѳй гущи ломѳвъ, здавалось ѳѳ, щѳ чує легкѳй хрускѳтъ и муркотане. Прислухала ся лѳпше — не чути нѳчого. Тогдѳ она смѳло ступила на свою кладку. Але ледво уйшла въ пять крокѳвъ, коли разомъ затрѳщала передрухнѳла смерека, вломала ся пѳдъ ногами Мирославы, и смѳла дѳвчина вразъ изъ перегнилымъ трамомъ упала до долу, въ ломы и гниляче.

Упала на ноги, не попускаючи ся свои збруѳ. Въ рукахъ стискала сильно срѳбломъ оковане ратище ; черезъ плечѳ у неѳ висѳли потужный лукъ и сайдакъ въ стрѳлами, а за гарнымъ шкѳрянымъ поясомъ, щѳ мѳвь вылитый обхапувавъ ви стрѳйный дѳвочѳй станъ,

застромленный бувъ топѳръ и широкій мысливскій нѳжъ въ кѳстяными черенцями. Упавши несподѳвано въ тѳмаву пропасть, она прецѳнь не почувала анѳ на хвилю страху, а тѳлько почала озирати ся довкола, щѳбъ дослѳдити якій выхѳдъ. Зъ разу не могла нѳчого выразно добачити, але швидко очи еи привыкли до пѳвсумерку, и тогдѳ побачила такій видъ, котрый и найсмѳлѳйшого мѳгъ переняти смертельною тревогою. Не далѳ, якъ на пять крокѳвъ передъ нею, лежала величезна медведиця въ гнѳвдѳ коло своихъ молодыхъ и гнѳвными, зеленковатыми очима глядѳла на несподѳваного гостя. Мирослава затрептѳла. Чи вдавати ся въ боротьбу зъ страшнымъ звѳремъ, чи шукати выходу и спровадити помѳчь? Але не легко було найти выхѳдъ — довкола ѳжили ся ломы и обрывы скалъ, и хочъ перелѳзти черезъ нихъ зъ трудомъ було можна, то въ очахъ дикого звѳря була се работа крайне небезпечна. Не довго надумуючись, рѳшила ся Мирослава не зачѳпати звѳря, лишь боронити ся въ разѳ нападу, а тымчасомъ дати трубою тревожный знакъ и закликати помѳчь. Але скоро тѳлько Мирослава затрубила, коли въ тѳмъ медведиця схопила ся зъ леговища и выючи кинулась до неи. Не часъ було Мирославѳ брати ся до лука, — звѳрь бувъ надто близько. Она захопила обома руками ратище и опершись плечима о камѳнный облазъ, наставила его напротивъ медведицѳ. Звѳрь побачивши блискуче зелѳвне ѳстре, зупинивъ ся. Обѳ неприятели стояли такъ довгу хвилю, не зводячи ока одна зъ одной, не схибляючи и однимъ рухомъ изъ своего становища. Мирослава не смѳла перша нападати на медведицю; медведиця зновъ шукала очима, куды бы напасти на ворога. Раптомъ медведиця захопила въ переднѳ лапы великѳ камѳнь и зводячись на заднѳ ноги, хотѳла шпурнути нимъ на Мирославу. Але въ тѳй самѳй хвили, коли зводила ся на заднѳ лапы, Мирослава однимъ могучымъ рухомъ пхнула ѳй ратище мѳжъ переднѳ лопатки. Рыкнула страшенно медведиця и перевернулась горѳлицъ, обѳлявши ся кровю. Але рана не была смертельна, и медведиця швидко зѳрвала ся на ноги. Кровь текла въ неи, та не зважаючи на

бѣль, она вновь кинула ся на Мирославу. Небезпеченство було страшне. Розжертый звѣрь садивъ прямо, грозячи вже теперь своими страшными зубами. Оденъ ратунокъ для Мирославы бувъ — выдрапати ся на облазъ, о котрый була оперта. Хвилька, оденъ рухъ — и она стояла на облазѣ. На серци полекшало Мирославъ, — теперь ей положене не було таке небезпечне, бо въ разѣ нападу она могла ударити на звѣря въ горы топоромъ. Але медведиця, побачивши наглу втечу свого ворога, раптомъ кинула ся въ бѣкъ въ густѣ ломы и поки Мирослава могла дослѣдити, де она дѣлась, а вже медведиця стояла близько ней на камени, ревучи грѣзно и розвявши закровавлену пащеку. Зимный пѣтъ выступивъ на чолѣ у Мирославы; она бачила, що теперь настала рѣшуча хвиля, що на тѣй вузкѣй камѣнной плитѣ мусить розограти ся боротьба на жите и смерть, и що того буде побѣда, кто зможе удержати ся на тѣмъ становищи и зѣпхнути въ него противника. Медведиця була вже близько; Мирослава трѣбувала заставити ся ѡдѣ ней ратищемъ, але медведиця захопила дручину зубами и шарпнула ѣъ такъ сильно, що мало не зѣпхнула Мирославу въ каменя; ратище выховзлось ѣй въ рукъ и звѣрь кинувъ нимъ геть въ ломы.

— Теперь прійдесь згибати! — блиснуло въ мысли Мирославы, але ѡдвага не покинула ей. Она ухватила обома руками топѣръ и стала мѣцно до послѣдней обороны. Звѣрь сунувъ чимъ разѣ близше; горяче его дыхане чула вже Мирослава на своѣмъ лицѣ; мохната лапа, насторожена острыми кѣгтями, грозила ей груди, — ще хвиля, и ѣй прійшло бы, пошарпанѣй и кровавѣй, упасти въ каменя, бо топорище було за коротке супроти лапъ величезного звѣря.

— Ратунку! — скрикнула въ смертельной тревозѣ Мирослава, и въ тѣй хвили понадъ ей головою блиснуло ратище и пхнута въ горло медведиця мовъ колода упала въ каменя. Въ щѣлинѣ камѣнныхъ звалищъ понадъ головою Мирославы показало ся радѣсне, живымъ огнемъ палаюче лице Максима Беркута.

Оденъ вдячный поглядъ уратованой дѣвчины уща-

слививъ Максима. Але слова не було мѣжь ними анѣ одного. На те не було часу. Медведиця ще жила и ревучи зѣрвала ся въ мѣсця. Однимъ скокомъ була она коло своихъ молодыхъ, котрѣ, не розумѣючи цѣлои тои страшнои борбы, бавили ся и перевертали ся въ гнѣздѣ. Обнюхавши ихъ, медведиця кинула ся зновъ до Мирославы. Але чи то утрата крови ослабила єѣ, чи лютѣсть не дала ѣй застановити ся, досыть того, що она почала просто горѣ каменемъ спинати ся до Мирославы. На се Мирослава була приготована, и пѣднявши обѣручь топѣръ, однимъ замахомъ розрубала нимъ голову медведици. Упала опосочена звѣрюка и кинувши собою кѣлька равѣвъ въ боки, сконала. Мѣжь тымъ и Максимъ, продерши ся крѣзь наваленѣ ломы, станувъ обѣчь Мирославы. Въ очахъ дѣвчины заблысли двѣ перловѣ слезы, и не кажучи и слова, она горячо стиснула руку свого выбавителя. Максимъ чогось немовъ змѣшавъ ся, почервонѣвъ, спустивъ очи и запиняючись проговоривъ:

— Я чувъ твоѣй тревожный знакъ... але не знавъ, де ты... Богу дякувати, що и такъ додрапавъ ся!

Мирослава все ще стояла на мѣсци, держачи руку гарного легины въ своѣй руцѣ и глядаючи въ его хороше, сонцемъ опалене и здоровымъ румянцемъ ясенѣющее, отверте, щире лице. Въ тѣй хвили она не почувала нѣчого окрѣмъ вдячности за ратунокъ ѣдѣ необходимои погибели. Але коли Максимъ, троха осмѣлившись, стиснувъ єи нѣжну, а такъ сильну руку, тогдѣ Мирослава почувала, якъ щось солодко защемѣло ѣй коло сердца, якъ лице єи загорѣлось встыдливымъ румянцемъ — и она спустила очи, а слово подяки, котре готове було вылетѣти въ єи устѣ, такъ и замерло на губахъ и розлилось по лицу дивнымъ чаромъ розгораючого сердечного чутя.

Максимъ першѣй отямивъ ся. Въ его сердца, смѣломъ и чистомъ, якъ щире золото, ѣдѣ разу блыснула щаслива думка, котра тутже перемѣнила ся въ незломне рѣшене. Се вернуло єму всю смѣлѣсть и певнѣсть поступованя. Приложивши рѣгъ до устѣ, ѣнѣ затрубивъ радѣсный знакъ побѣды. Тутже за стѣною вывертѣвъ обѣзвали ся роги Тугара и другихъ боярѣ. Звинна якъ

вывѣрка, Мирослава швидко выдрапала ся назадъ на той валъ, въ котрого була упала, и ѳдтамъ оголосила цѣлому стрѣлецкому товариству свою пригону и помѳчь, якои дѳзнала ѳдъ Максима. Зъ трудомъ выдрапавъ ся туды Тугаръ Вовкъ, а за нимъ и другіи бояре; Тугаръ довго державъ доньку въ обнятахъ, а побачивши кровь на еи одежи, ажъ затрептѣвъ.

— И ты, ты, моя доню, була въ такѳмъ небезпеченствѣ! — И ѳнъ разъ по разъ обнимавъ доньку, немовъ боячись еѣ утратити. Затымъ ѳнъ влѣвъ въ дѳль до Максима, що поравъ ся коло медведицѣ и коло молодыхъ медведятъ. Молодїи, що не знали ще ворога своего въ чоловѣцѣ, муркотѣли любенько въ гнѣздѣ и бавили ся собѣ, мовъ малїи песики; они давали ся гладити руками и зовсѣмъ не боялись людей. Максимъ ввявъ ихъ на руки и положивъ передъ Мирославою и Тугаромъ.

— Отсе ваша здобычь! — сказавъ ѳнъ. — Вы чейже радо прїимете въ своѣмъ домѣ такихъ гостей.

Згромадженїи бояре глядѣли то радѳсно на малїи медведята, то зъ лякомъ на вбиту медведицю, обзирали раны и подивляли силу и смѣлѳсть Мирославы, котра могла вдати ся въ боротьбу зъ такъ страшною звѣрюкою.

— О, нѣ, — сказала смѣючись Мирослава, — безъ помочи отсего чесного легиня булабъ теперь лежала такъ, якъ сеся звѣрюка, пошарпана и закровавлена! Ему ѳдъ мене належитъ ся велика подяка.

Тугаръ Вовкъ якось немовъ нерадо слухавъ тои бесѣды свои доньки. Хочъ и якъ ѳнъ любивъ еѣ, хочъ и якъ радувавъ ся еи выбавленемъ зъ великого небезпеченства, але все таки ѳнъ волѣвбы бувъ, якбы выбавивъ еѳ доньку боярскїи сынъ, а не сей простой тухольскїи мужикъ, не сей „смердъ“, хочъ и якъ впрочѣмъ той смердъ умѣвъ подобати ся Тугарови. Та все таки ему, гордому бояринови, що вырѳсь и великои чести дослуживъ ся при княвѣвскѳмъ дворѣ, важко було прилюдно ѳддавати подяку за выратуване доньки — мужикови. Але нѣщо було дѣяти. Обовязокъ вдячности такъ бувъ глубоко вкорѣненный у нашихъ рицарскихъ

предкѣвъ, що и Тугаръ Вовкъ не мѡгъ ѡдъ него выломати ся. Онъ взявъ Максима за руку и выпровадивъ его напередъ.

— Молодче, — сказавъ онъ, — донька моя, единая моя дитина, говоритъ, що ты выратувавъ ея жите въ великого небезпеченьства. Я не маю причины не вѣрити ея слову. Пріймижь за свое чесне дѣло подяку ѡтца, которого вся любовь и вся надѣя въ той одной дитинѣ. Я не знаю, чимъ тобѣ могу ѡдплатити за се дѣло, але будь певный, що если се коли nebude буде въ моѣй силѣ, то бояринъ Тугаръ Вовкъ не забуде того, що тобѣ завдячуе.

Максимъ стоявъ при тыхъ словахъ, мовъ на грани. Онъ не привыкъ до такихъ прилюдныхъ похвалъ и зовсѣмъ не надѣявъ ся анѣ не бажавъ нѣчого подѡбного. Онъ змѣшавъ ся при боярскихъ похвалахъ и не знавъ, чи ѡдповѣдати шонебудъ, чи нѣ, а въ кѡнци сказавъ коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробивъ те, що каждый на моѣмъ мѣсеци зробивбы, — за щожъ ту дякувати? Нехай донька твоя буде здорова, але на вдячнѡсть нѣяку я не заслуживъ.

За симъ онъ пѡшовъ, щобы закликати своихъ тухольскихъ товаришѣвъ, и при ихъ помочи медведицю швидко обдерто въ шкѡры, а малі медведята перенесено на збѡрне мѣсце, ѡдки цѣле товариство по скѡнченю ловѡвъ мало удати ся назадъ до табору.

Сонце доходило вже полудня и сыпало жарке, золотисте промѣне на тухольскій горы; розгрѣта живиця сильнѣйше запахла въ лѣсахъ; гордо и тѡлько десь колись помахуючи розпластаными крылами плававъ яструбъ высоко понадъ полонинами въ лавуровѡмъ океанѣ. Тиша стояла въ природѣ. Тѡлько въ одного пригѡрка Зелемени раздавали ся голоса ловецкихъ трубъ и крики ловецкого товариства. Ловы скѡнчили ся, хочъ и не зовсѣмъ щасливо. На дручкахъ несли тухольскій парубки попередъ ловцами три медведячій шкѡры и въ мѣшку двое медведятъ, а на ношахъ въ галузя несли другій повадъ

товариства окровавленого, задубѣлого вже трупа нещасливого боярина, що погибъ одъ лапъ медведя.

Швидко пѣдъ проводомъ Максима дѣйшло товариство до мысливского табору. Ловы були скѣнченѣ. Нынѣ ще хотѣло цѣле товариство вертати домѣвъ, сейчасъ, скоро по обѣдѣ. Дорога була вправдѣ не близька, але Максимъ обѣцявъ выпровадити товариство простѣйшою лѣсовою дорогою до Тухлѣ, а ѣдтамъ до двора Тугара Вовка. Тухольскѣй легинѣ, скоро тѣлько пообѣдали, варазъ пѣшли напередъ домѣвъ; Максимъ оставъ ся зъ боярами, поки слуги здѣймали табѣръ и прятали всѣ кухоннѣ и другѣ внаряды; ватымъ и боярке товариство вирушило въ дорогу зъ поворотомъ до дому.

II.

Стародавне село Тухля, се була велика гѣрска осада зъ двома чи трема чималыми приселками, всего около пѣвтора тысяча душъ. Село и приселки лежали не тамъ, де лежить теперѣшня Тухля, але гетъ высше середъ гѣръ, въ обширнѣй подовжнѣй долинѣ, що теперъ поросла лѣсомъ и zove ся Запалою долиною. Въ тѣ давнѣй часы, коли йде наше оповѣдане, Запала долина не була поросла лѣсомъ, але противно, була управлена и годувала своихъ жильцѣвъ достатнымъ хлѣбомъ. Простягаючись звышь пѣвъ милѣ въ довжъ а мало що не пѣвъ милѣ въ ширину, рѣвна и намулиста, обведена зъ всѣхъ бокѣвъ стрѣмкими скалистыми стѣнами, высокими декуды на два або й на три сяжнѣ, долина тота була немѣвъ обширнымъ кѣтломъ, зъ котрого вылило воду. И певно, що оно й не иначе було. Чималый гѣрскѣй потѣкъ впадавъ ѣдъ сходу до той долины высокимъ на пѣвтора сяжня водопадомъ, прорываючи собѣ дорогу помѣжь тѣснѣй, твердѣй скалы, и обкрутивши ся вужакою по долинѣ выплывавъ на захѣдъ въ такужь саму тѣсну браму, розбиваючись помѣжь гладкѣй камѣннѣй стѣны и гуркотячи ще кѣлькама водопадами, поки о четверть милѣ

пониже не вправъ до Опора. Высокій и стрѣмкіи береги тухольской котловины покрытіи были темнымъ смерековымъ лѣсомъ, що надавало самѣй долині повѣръ ще бѣльшого заглубленя и якогось пустынной тишѣ та одрубности одъ всего свѣта. Тай справдѣ, се була величезна гѣрська крыѣвка, въ всѣхъ бокѣвъ тѣлько въ великимъ трудомъ доступна, — але такіи були въ тыхъ часахъ ненастанныхъ вѣйвъ, усобиць и нападѣвъ майже всѣ гѣрскіи села, и тѣлько дякувати тѣй своѣй неприступности, они змогли довше нѣжь подѣльскіи села охоронити свое свободне, староруске жите громадске, котре деінде силували ся чимъ равъ бѣльше пѣдривати гѣрдіи и вѣйнами збогаченіи бояре.

Тухольскіи народъ живѣ головно скотарствомъ. Тѣлько тота долина, де лежало село, а такожъ кѣлька поменшихъ порѣчинъ, непокрытыхъ лѣсомъ, надавали ся до пахарства и выдавали шо року богатіи плоды ѣвса, ячменю и проса. За то въ полонинахъ, шо були, такъ само якъ и всѣ окружающіи лѣсы, власностею тухольской громады, пасли ся великіи отары овецъ, въ котрыхъ лежавъ головный скарбъ Тухольцѣвъ: въ нихъ они добували собѣ одежу и страву и омасту и мясо. Въ лѣсахъ докола села пасли ся коровы и волы, але сама мѣсцевѣсть гориста, скалиста и неприступна забороняла держати богато тяжкои, рогатои худобы. Другимъ головнымъ жереломъ доходу Тухольцѣвъ були лѣсы. Не говорячи вже о дровахъ, котрыхъ мали бесплатно и на топливо и на всякіи будынки, — лѣсы достарчали Тухольцямъ звѣрины и лѣсовыхъ овочѣвъ и меду. Правда, жите середъ лѣсѣвъ и недоступныхъ дикихъ гѣръ було тяжке, було ненастанною вѣйною въ природою: въ водами и снѣгами, въ дикимъ звѣремъ и дикою, недоступною околицею, — але боротьба тота вироблювала силу, смѣлѣсть и промыслѣсть народа, була пѣдставою и движучою пружиною его сильного а свободного громадского ладу.

Сонце вже гетъ схилило ся въ полудня, коли въ высокого верха въ тухольску долину спускало ся знаюме намъ ловецке товариство пѣдъ проводомъ Максима

Беркута. Передомъ ишли Тугаръ Вовкъ въ донькою и Максимъ; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи о перебутыхъ ловахъ и о пригодахъ ловецкихъ. Передъ очима товариства раскрыла ся тухольска долина, облита жаркимъ сонѣчнымъ промѣнѣмъ, мовъ велике зелене озеро въ невеличкими чорными острѣвцями. Кругъ неи, мовъ высочезный парканъ, бовванѣли камѣннй стѣны, по котрыхъ пняли ся де-де пачосы зеленои ожины. При входѣ въ долину ревѣвъ водопадъ, рѣзбиваючись о камѣне срѣблистою пѣною; побѣчь водопаду выкутый бувъ въ скалѣ вузкій вывѣзъ, котрымъ ишло ся въ гору и далѣ понадъ берегомъ потока черезъ верхи и полонины ажъ до угорскои краины; се бувъ звѣсный тодѣшнымъ гѣрнякамъ „тухольскій прохѣдъ, найвыгѣднѣйшій и найбезпечнѣйшій пѣсля скѣльского; десять дооколичныхъ громадъ, въ галицкого и въ угорского боку, працювали майже два роки надъ выготовленѣмъ сего проходу. Тухольцѣ наибѣльше працѣ приняли въ тѣмъ дѣлѣ, тожь и гордили ся нимъ, якъ своимъ.

— Гляди, боярине, — сказавъ Максимъ, зупиняючись надъ водопадомъ при входѣ въ косый, въ камени кованый вывѣзъ, — гляди боярине, — се дѣло тухольскои громады! Геть оттуды черезъ Бескиды тягне ся сесея дорога, — перша така дорога въ верховинѣ. Мѣй батько самъ вытычувавъ еѣ на протягу пяти миль, кождый мостокъ, кожда закрутина, кождый вывѣзъ на тѣмъ протягу зроблений за его показомъ.

Бояринъ неохѣтно якось поглянувъ горами, куды на далекий протягъ понадъ потокомъ вила ся мѣжь скалами протерта гѣрска дорога. Затымъ глянувъ долѣ вывозомъ и похитавъ головою.

— Твоѣй батько мае велику власть надъ громадою? — спытавъ ѣнъ.

— Власть, боярине? ѣдкававъ здивованый Максимъ. — Нѣ, власти надъ громадою у насъ не мае нѣкто; громада мае власть сама, а бѣльше нѣкто, боярине. Але батько мѣй досвѣдченый чоловѣкъ и радо служитъ громадѣ. Якъ ѣнъ говоритъ на радѣ громадскои, такъ не

вумѣв нѣкто другій въ цѣлѣй верховинѣ. Громада радо слухав батьковои рады, — але власти батько мѣй не має нѣякои и не жадає ви.

Очи Максима блыщали огнемъ щирои гордости и подиву, коли говоривъ про свого батька. Тугаръ Вовкъ при его словахъ въ задумѣ похиливъ голову; за то Мирослава глядѣла на Максима, не зводячи зъ него очей. Слухаючи Максимовыхъ слѣвъ, она чула, що его батько ставъ для неї такимъ близькимъ, такимъ мѣвъ рѣднымъ чоловѣкомъ, немѣвъ она ѡдъ малку жила пѣдъ его батькѣвскою опѣкою.

Але Тугаръ Вовкъ стававъ чимъ равъ бѣльше по-нурый, чоло его морщило ся и очи зъ выразомъ давно вдержуваного гнѣву звернули ся на Максима.

— То се твоѣй батько бунтує Тухольцѣвъ проти мене и проти князя? — спытавъ ѡнъ наравъ терпкимъ, рѣвкимъ тономъ. Немѣвъ болющій дотыкъ вравили тѣ слова Мирославу; она зблѣдла и позирала то на батька то на Максима. Але Максимъ зовсѣмъ не змѣшавъ ся ѡдъ тыхъ слѣвъ, а ѡдповѣвъ спокѣйно:

— Бунтує громаду, боярине? Нѣ, се тобѣ неправду сказано. Вся громада гнѣвна на тебе за то, що ты присвоюєшь собѣ громадскій лѣсъ и полонину, не спытавши навѣтъ громады, чи схоче она на те пристати, чи нѣ.

— А, такъ, ще пытати ся вашои громады! Менѣ князь дарувавъ той лѣсъ и тоту полонину, и менѣ нѣ въ кого бѣльше дозволяти ся.

— Именно се и говорить громадѣ мѣй батько, боярине. Мѣй батько уцитькує громаду и радить пѣдождати ажъ до громадского суду, на котрѣмъ те дѣло розбере ся.

— Громадского суду! — скрикнувъ Тугаръ Вовкъ, — то и я мавъ бы ставати передъ тымъ судомъ?

— Думаю, що и тобѣ самому се буде пожадане, — ты будешъ мѣгъ усѣмъ доказати свое право, успокоити громаду.

Тугаръ Вовкъ ѡдвернувъ ся. Они йшли далѣ вывозомъ, котрый закручувавъ ся на серединѣ, щобы зрѣбити дорогу не такъ похилою и не такъ небезпечною.

Максимъ, идучи позаду, не зводивъ очей изъ Мирославы. Але его лице не яснѣло вже такимъ чистымъ щастемъ, якъ недовго передъ тымъ. Чимъ чорнѣйша хмара гнѣву и недоволеня залягала на чолѣ еи батька, тымъ выравнѣйше почувавъ Максимъ, що мѣжъ нимъ а Мирославою рощиняе ся якась пропасть. Впрочемъ онъ, дитя горъ, не знаючи великого свѣта и высокихъ боярскихъ замыслѣвъ, и не догадувавъ ся, яка широка и глубока тота пропасть.

Зойшли вже на долину. Пѣдъ водопадомъ творивъ потѣкъ обширный, спокѣйный и чистый мовъ слѣза ставокъ. При его берегахъ стояли великй шапки перловои шипучои пѣни; дно наѣжене було великими и малыми обломами скалъ; прудкй мовъ стрѣлы петруги блискали помѣжъ камѣнемъ своими перлово-жовтыми, червоноцятковаными боками; въ ѳддали долѣ камѣнною стѣною ревѣвъ водопадъ, мовъ живой срѣбный стовпъ, играючи до сонця всѣми барвами веселки.

— Що за пречудне мѣсце, — ажъ скрикнула Мирослава, вдивляючи ся въ водопадъ и окружающй его, дико пошарпанй скалы, обведенй въ горы темнозеленою габою шумячого лѣса.

— Се наша Тухольщина, нашъ рай! — сказавъ въ запаломъ Максимъ, обкидаючи окомъ долину и горы и водопадъ въ такую гордостю, въ якою мало котрый царъ обзирае свое царство.

— Тѣлько менѣ вы затроюете жите въ тѣмъ раю, — сказавъ гнѣвно Тугаръ Вовкъ.

Нѣкто не ѳдзвивавъ ся на тй слова; всѣ трое йшли мовчки дальше. Осъ уже доходили до села, що роскинуло ся густыми купами порядныхъ, драницями крытыхъ хатъ, густо обсажене рябиною, вербами та розлогими грушами. Народъ робивъ у полю; тѣлько старй дѣды, поважнй, сивобородй, похажали коло хатъ, то де що тешучи, то плетучи сѣти на звѣря та на рыбу, то розмовляючи о громадскихъ та господарскихъ дѣлахъ. Максимъ кланявъ ся имъ и витавъ ихъ голосно, прйязно; далѣ и Мирослава почала витати старыхъ Тухольцѣвъ, що стояли на дорозѣ; тѣлько Тугаръ Вовкъ ишовъ по-

нурый та нѣмый, навѣтъ поглянути не хотѣвъ на тыхъ смердѣвъ, що смѣли супротивляти ся волѣ его князя. Ажь ось насередъ села въ ними пострѣчала ся дивна компанія. Три старцѣ, убранны по празничному, несли дорогою на высокѣй, гарно точенѣй и оздѣбно срѣбломъ окованѣй дручинѣ великѣй, такожъ срѣбломъ окованый ланцухъ, выроблений суцѣльно въ одной штуки дерева въ видѣ перстены нерозрывного и въ собѣ замкнутого. Понадъ тымъ ланцухомъ повѣвала червона, кармазинова, срѣбломъ вышивана хоругвь. Три старцѣ йшли повѣльно. Передъ кождымъ дворищемъ они зупиняли ся и вызывали голосно хозяина по имю, а коли той, або кто небудь изъ жильцѣвъ дворища явивъ ся, они говорили:

— Завтра на копу! — и ишли дальше.

— Се що за дивоглядія? спытавъ Тугаръ Вовкъ, коли старцѣ почали приближати ся до нихъ.

— Хибажъ ты не видавъ ще такого? — спытавъ его здивованный Максимъ.

— Не видавъ. У насъ коло Галича нема того звичаю.

— На копу скликають, на раду громадску, — сказавъ Максимъ.

— Я гадавъ, що попы въ хоругвою, — почавъ насмѣхати ся Тугаръ. У насъ коли скликають на копу, то скликають по-тиху, передаючи въ хаты до хаты копне знамено.

— У насъ копне знамено обносить ся по селѣ отсими закличниками; они повинны кождого громадянина по имю закликати на копу. И тебе закличуть, боярине.

— Нехай собѣ кличуть, я не прійду! Нѣчого мене не обходитъ ваша копа. Я ту въ княжои волѣ и могу самъ збирати копу, коли се буду вважати потрѣбнымъ.

— Ты.... самъ.... збирати копу? спытавъ зачудованный Максимъ, — безъ нашихъ закличникѣвъ? безъ нашего знамена?

— У мене свои закличники и свое знамено.

— Алежь на твою копу нѣкто въ нашихъ грома-

дянь не поде. А наша копа якъ осудитъ, такъ въ нашой громадѣ й буде.

— Побачимо! — сказавъ гнѣвно и уперто Тугаръ Вовкъ.

Въ ту пору наблизили ся нашій пѣшоходы до закличникѣвъ. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а оденъ изъ нихъ одозвавъ ся:

— Боярине Тугаре Вовку!

— Ось я, — одповѣвъ бояринъ понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на се не одповѣли нѣчого и пошли дальше.

— Не ихъ дѣло, боярине, говорити, чого, — пояснявъ Максимъ, стараючись якъ мога злагодити неохоту боярина до тухольскои рады громадскои. По довшой мовчанцѣ, подчасъ котрои они все йшли селомъ, Максимъ зновъ зачавъ говорити:

— Боярине, позволъ менѣ, недосвѣдченому, молодому, сказати тобѣ слово.

— Говори! — сказавъ бояринъ.

— Прійди завтра на копу!

— И поддати ся вашему хлопскому судови?

— Що жъ, боярине, — тухольска громада судить по справедливости, а справедливому судови хиба встыдѣ поддати ся?

— Таточку! вмѣшала ся и Мирослава до тои розмовы, — зроби такъ, якъ Максимъ каже! Максимъ добре каже! Онъ уратувавъ мое жите, — онъ же-жъ не схотѣвбы тобѣ зле радити; онъ знае добре тутешній звичаѣ.

Тугаръ Вовкъ мимоволѣ усмѣхнувъ ся на тоту, правдиво жѣночу льогіку, але чоло его швидко зновъ наморщило ся.

— И вже ты протуркала менѣ уши тымъ Максимомъ! — сказавъ онъ. — Ну, уратувавъ тобѣ жите, я и вдячный ему за то, и коли хочешъ, дамъ ему пару волѣвъ. Але ту зновъ о иншій рѣчи йде, до котрыхъ нѣщо мѣшати ся нѣ тобѣ нѣ Максимови.

— Нѣ, боярине, — ѡдкававъ на се Максимъ, — ты чей не хочешь унивити мене ѡдплатою за мое незначуче дѣло. Анѣ я, анѣ батько мѡй не пріймемо такой ѡдплаты. А то, що я тебе прошу прійти завтра на копу, я роблю тѡлько въ щирои прихильности. Я радъ бы, боярине, щобы мѣжь тухольскою громадою а тобою була згода.

— Ну, нехай и такъ, — сказавъ въ кѡнци Тугаръ Вовкъ, — прійду завтра на тоту вашу раду, — але не на то, щобъ ѣй пѡддати ся, але на то, щобъ побачити, що се за рада буде.

— Прійди, боярине, прійди, — скрикнувъ радѡсно Максимъ, — побачишь самъ, що тухольска громада умѣе бути справедливою.

Приречене Тугара Вовка облекшило сердце Максима. Онѣ ставъ веселый, говѡркій, показувавъ Мирославѣ на право и на лѣво, що було гарного и цѣкавого, а гарного и цѣкавого докола було богато. Наші пѣшоходы були саме середъ села и на серединѣ тухольскои долины. Стрѡмкі скалисті береги кѡтловины свѣтлѣли ся по обохъ бокахъ далеко, мовъ рѡвнї, высокі мармуровї мурѣ. Потѡкъ плывъ посередъ села, туйже коло дороги, шумѣвъ и пѣнивъ ся, розбиваючись по камѣню, котрымъ усѣяне було его дно, и навѣваючи свѣжїй холодъ на всю долину. По обохъ бокахъ потока, помимо того, що береги его були досыть высокі, прорѣзанї въ намулѣ давного озера, побудованї были тамѣ въ рѣчного камѣня и грубыхъ смерековыхъ палѣвъ та колодѣ, щобы охоронити село ѡдъ выливу. Всюды черезъ потѡкъ порѡбленї были выгѡднї въ поручахъ кладки, а заразъ поза тамами йшли скопанї грядки въ фасолею и горохомъ, що вили ся въ гору по тычиню, въ бураками и капустою, а такожь загоны пшеницѣ, що чистыми, яенозелеными пасмугами простягали ся далеко поза хаты. Хаты были чисто обгородженї и харно удержуванї; стѣны въ гладкого делня, котре не обмазувалось глиною, але кѡлька разѡвъ до року мыло ся и скоблило ся рѣчными черепнищами, а тѡлько тамъ, де одна делня сходила ся въ другою, въ вузкихъ пасмугахъ полѣпленї глиною и побѣленї паленымъ вапномъ, выглядали дуже гарно середъ зеле-

ныхъ вербъ и грушъ. При входѣ до каждого дворища стояли двѣ липы, мѣжь котрыми привязаніи були гарно плетеніи въ всякіи узоры ворота. Майже надъ кождыми воротами, на жердцѣ, висѣла прибита якась хижя птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструбъ, то орелъ, въ широко распластаными крылами и звислою до долу головою: се були знаки духовъ-опѣкунѣвъ дому. За хатами стояли стайнѣ и другіи господарскіи будынки, всѣ подъ драницами и въ грубезныхъ, тесаныхъ брусѣвъ збудованіи; тѣлько нечисленніи обороги були въ соломѣ и насторчували де-де свои золото-жовті, острокругліи чубы до горы помѣжь чотырма высокими оборожинами.

— Ось мого батька двѣрь, — сказавъ Максимъ, показуючи на оденъ двѣрь, нѣчимъ не ѡдмѣнный ѡдъ другихъ. Передъ домомъ не бую нѣкого, але дверѣ до сѣней були ѡдчиненіи, а въ стѣнѣ до полудня прорубаніи були два невеличкіи квадратовіи отворы, котріи въ лѣтѣ оставались або зовсѣмъ отвореніи або закладались тонкими и на цѣвъ прозѡрчастыми гипсовыми плитками, и на зиму крѣмъ того забивались дощаными ѡконницами. Се були тодѣшніи ѡкна.

Мирослава цѣкаво позирнула на те гнѣздо Беркутовѣ, надъ котрого ворѡтьми справдѣ висѣвъ недавно вбитый величезный беркутъ, ще ѣ по смерти немѡвъ грозячи своими могучими, зелѣзными пазорами и своимъ чорнымъ, въ каблукъ закривленнымъ дзюбомъ. Затишно, супокѡйно и ясно було на тѣмъ обѡйстю; потѡкъ ѡддѣлювавъ его ѡдъ гостинця, перекинений широкою кладкою, и журчѣвъ стиха та плескавъ хрустальною филею о камѣнну таму. И Тугаръ Вовкъ позирнувъ туды.

— Ага, то ту сидить той тухольскій владика. Ну, радъ я пѡзнати его. Побачимо, що се за птиця!

Максимъ хотѣвъ попрощати боярина и его доньку и звернути до дому, але щось немѡвъ тягло его ѣти зъ ними дальше. Мирослава немѡвъ порозумѣла се.

— Чи вже вертаешъ до дому, — спытала она, ѡдвертаючись, щобъ скрыти свое помѣшане.

— Хотѣвъ було вертати, але нехай и такъ, — проведу васъ еще черезъ тѣснину до вашего двора.

Мирослава утѣшила ся, сама не знаючи чого. И вновь пошли они долѣ селомъ, гуторячи, овираючись на все боки, любующись одно другимъ, голосомъ, присутностью, одно для другого забываячи о всемъ окружающѣмъ, о батькахъ, о громадѣ. И хоть въ цѣлѣй размовѣ анѣ однимъ словомъ не згадували о собѣ, о своихъ чувствахъ и надѣяхъ, але й скрѣзь найрѣвнодушнѣйшу ихъ бесѣду тремтѣло тепло молодыхъ, першою любовью огрѣтыхъ сердце, проявляла ся тавмнича сила, що притягала до себе тѣ двѣ молодѣ, здоровѣ и гарнѣ истоты, чистѣ и незопсованѣ и въ своѣй невинности навѣтъ не думающѣ о переполахъ, якѣ мусѣла стрѣтити ихъ молода любовь.

И Тугарь Вовкъ, що йшовъ передомъ въ важкѣй, понурѣй задумѣ та мѣркувавъ надъ тымъ, якъ бы ту завтра стати гѣдно и въ цѣлѣмъ блеску передъ тыми смердами и показати имъ свою повагу та вышѣсть, — и Тугарь Вовкъ не запримѣтивъ нѣчого мѣжь молодыми людьми; одно тѣлько гнѣвало его, що той молодой парубокъ такѣ смѣлый и такъ поводитъ ся въ нимъ и въ его донькою, мовъ въ рѣвными собѣ. Але до поры, до часу ѣнъ здержувавъ своѣй гнѣвъ.

Минули вже село и зближали ся до того мѣсця, де тухольска кѣтловина замыкала ся, пропускаючи тѣлько вузкою скалистою брамою потѣкъ въ долину. Сонце вже похилило ся гетъ въ полудня и стояло надъ вершиною лѣса, купаючи свое косо промѣне въ журчачихъ филиахъ потока. Ѡдъ скалъ, що затѣснювали выплывъ потока въ тухольской долины, лежали вже довгѣ тѣни; въ самѣй тѣснинѣ було сумрачно, холодно и слизько. Доломъ разбивала ся вода потока о величезне, купами ту навалене камѣня, а въ горѣ высоко шумѣли величезнѣ емереки и буки. Понадъ самымъ потокомъ, въ обохъ бокѣвъ, вели прокованѣ въ скалахъ выгѣднѣ стежки — такожь дѣло Тухольцѣвъ. Якась дрожъ проняла Мирославу, коли входила въ тоту дивовижну „камѣнну браму“: чи то ѣдъ панующого ту холоду, чи ѣдъ вохкости, чи Богъ знае ѣдъ чого, — она взяла батька за руку и притисла ся до него.

— Яке страшне мѣсце! — сказала она, зупиняю-

чись въ самѣй тѣснинѣ и озираючись кругомъ та до горы. И справдѣ, мѣсце було незвычайне, дике. Протѣкъ бувъ вузкій, може на три сяжнѣ, не бѣльше, за-вширки, и такъ гладко прорѣзанный рвучою гѣрскою водою въ пѣсковѣй скалѣ, що незнающій бувъ бы мѣгъ присягнути, що се людскихъ рукъ работа. А передъ самымъ проходомъ стоявъ на сторчѣ величезный камѣнный стовпъ, у споду геть пѣдмытый водою и для того тоншій, а въ горѣ немовъ головатый, порослый папоротю та карловатыми берѣзками. Се бувъ широко звѣсный *Сторожъ*, котрый, бачилось, пильнувавъ входу въ тухольску долину и готовъ бувъ упасти на кожного, кто въ ворожѣй цѣли вдиравъ ся-бѣ до сего тихого, щасливого закутка. Самъ Тугаръ Вовкъ почувъ якійсь холодъ за плечима, вирнувши на того страшного Сторожа.

— Тѣфу, яка небезпечна каменюка! сказавъ онъ, — такъ нависла надъ самымъ проходомъ, що бачить ся, туй-туй упаде!

— Се святыи камѣнь, боярине, — сказавъ поважно Максимъ, — ему що весны складають вѣнки зъ червоного огнику, — се нашъ Сторожъ тухольскій.

— Ехъ, все у васъ ваше, все у васъ святе, все у васъ тухольске, — ажъ слухати обридло! скрикнувъ Тугаръ Вовкъ. Немовъ то поза вашою Тухольщиною вже й свѣта нема!

— Для насъ и справдѣ нема свѣта, — ѳдкававъ Максимъ. Мы надъ все любимо свѣй кутикъ, — коли бы такъ каждый другій любивъ свѣй кутикъ, то певно всѣ люде жилибъ на свѣтѣ спокѣйно и щасливо.

Максимъ въ своѣй невиннѣй щирости й не розумѣвъ, якъ чутко вколовъ онъ въ сердце боярина тыми словами. Онъ не зауважавъ такожь, якими злобными очима позирнувъ на него Тугаръ Вовкъ. Звертаючи ся до Мирославы, Максимъ зачавъ далѣ спокѣйнымъ, теплымъ голосомъ:

— А про той камѣнь, про нашего Сторожа, я вамъ роскажу, що чувъ ѳдъ батька. Давно то, дуже давно дѣялось, ще коли велиты жили въ нашихъ горахъ. То ту, де теперъ наша Тухля, стояло велике озеро; сеся

кѣтловина була ще зовсѣмъ замкнута и тѣлько черезъ верхъ текла вода. Озеро се було закляте; въ нѣмъ не було нѣчого живого, нѣ рыбки, нѣ хробачка; въ него звѣрина, котра напилася, мусѣла згинути. а птиця, що хотѣла перелетѣти понадъ него, мусѣла впасти въ воду и утопити ся. Озеро було пѣдъ опѣкою Мораны, богинѣ смерти. Але разъ стало ся, що царь велитѣвъ посваривъ ся въ Мораною и щобъ зроби ти ѣй на перекѣрѣ, ударивъ своимъ чародѣйскимъ живу щимъ молотомъ о скалу и розваливъ стѣну, такъ що вся вода въ заклятого озера выплыла и стратила свою дивну силу. Цѣла околиця раптомъ ожила пѣсля того благодатного удару: дно озера стало ся плодючою долиною и зазеленѣло ся буйными травами та цвѣтами; въ потоцѣ завели ся рыбы, помѣжъ камѣнемъ всяка гадь, въ лѣсахъ звѣрина, въ воздухѣ птиця. За те розлютила ся Морана, бо она не любить нѣчого живого, и закляла царя велитѣвъ въ отсей камѣнь. Але долину самѣй не могла нѣчого зроби ти, бо не могла назадъ вернути мертвящою воды, що выплыла въ озера; якъ бы була вернула назадъ всю воду до краплины и заткала отсей въ скалѣ выбитый прохѣдъ, то була бы зновъ царицею нашихъ гѣрѣ. А такъ, то хочъ царь велитѣвъ и не живѣ, то и Морана не має вже ту власти. Але царь велитѣвъ не зовсѣмъ погибѣ. Онъ трѣває въ тѣмъ камени и пильнує сеи долины. Кажуть, що колись Морана ще разъ збере свою силу, щобъ нею звоювати нашу Тухольщину, але отсей заклятый Сторожъ упаде тогдѣ на силу Мораны и раздавить еѣ собою.

Зъ дивнымъ чутѣмъ слухала Мирослава тои повѣсти; глубоко она щемѣла ѣй въ серци, — ѣй такъ ба жало ся стати пѣдъ рукою того доброго и животворного царя велитѣвъ до бою въ силою Мораны; кровь живѣйше заграла въ ви молодѣмъ серци. Якъ сильно, якъ горячо любила она въ тѣй хвили Максима!

А Тугаръ Вовкъ, хочъ и слухавъ Максимовои повѣсти, але, бачилось, не дуже вѣривъ въ ню, тѣлько ще разъ обернувъ ся, позирнувъ на камѣнного тухольского Сторожа и въ погордою усмѣхнувъ ся, немовъ подумавъ

собѣ: отъ дурній смерды, въ якѡй дурниці покладають свою гордѡсть и свою надѣю!

Вже нашѣ пѣшоходы минули вузкій протѡкъ тухольскаго потока и вѣшли на ясный свѣтъ. Передъ ихъ очима раптомъ ровкинулась довга, крутыми горами обмежена долина Опору, котра генъ-генъ сходила ся зъ долиною Стрыя. Сонце вже клонило ся на захѡдъ и горячимъ пурпуромъ меркотѣло въ широкихъ филяхъ Опора. Тухольскій потѡкъ скаженими скоками и зъ лютымъ шумомъ гуркотѣвъ до долу, щѡбъ скупати ся въ Опорѣ. Ёго вода, прямо ѡдбиваючи въ собѣ заходову червонь, выглядала мовъ бурхаюча зъ величезной раны кровь. Докола шумѣли темнѣючи вже лѣсы.

Хвилю стояли нашѣ пѣшоходы, наповаючись тою безсмертною и живущою красою природы. Максимъ немовъ вагувавъ ся на якѡйсѣ думцѣ, котра засѣла въ его головѣ и насилу просила ся на волю. Далѣ ѡнъ зѡбравъ ся зъ ѡдвагою и приблизивъ ся до Тугара Вовка, тремтячи и червонѣючись.

— Боярине-батьку, — сказавъ ѡнъ незвычайно мягкимъ и несмѣлымъ голосомъ.

— Чого тобѣ треба?

— Позволь менѣ бути твоимъ найщирѣйшимъ слугою....

— Слугою? Щѡжь, се не трудне, — прѣйди зъ батькомъ и наймись, коли конче хочешъ на службу.

— Нѣ, боярине, не такъ ты зрозумѣвъ мене... Позволь менѣ бути твоимъ сыномъ!

— Сыномъ? Алежь у тебе в свѡй батько, и якъ чую, далеко лѣпшій и справедливѣйшій и мудрѣйшій ѡдъ мене, коли завтра буде мене судити!

Бояринъ гѡрко, ѣдовито всмѣхнувъ ся.

— Я хотѣвъ сказати, — поправивъ Максимъ, — хотѣвъ сказати ще не такъ. Боярине, ѡддай за мене доньку свою, котру я люблю дужше жита свого, дужше душѣ своєї!

Грѡмъ зъ ясного неба не бувбы такъ перелякавъ Тугара Вовка, якъ тѣ горячѣ, намѣтнѣ слова молодого легиня. інъ ѡдступивъ два кроки назадъ и прошибаю-

чимъ, въ гнѣву и погорды змѣшанымъ поглядомъ мѣривъ бѣднаго Максима ѡдъ нѡгъ до головы. Лице его було недобре, ажъ сине, зубы ему зацѣпило, губы дрожали.

— Смерде! — скрикнувъ ѡнъ наравъ, ажъ дооконичнй горы залунали тымъ проклятымъ окликомъ, — що се за слова смѣшь ты говорити до мене! Повтори ще равъ, бо се не може бути, щобы я справдѣ чувъ те, що менѣ причуло ся.

Грѡзный крикъ боярина збудивъ и въ Максимѣ его звичайну смѣлѡсть и рѣшучѡсть. Онъ выпростувавъ ся передъ бояриномъ, мовъ молодой, пышный дубчакъ, и сказавъ лагѡднымъ, але певнымъ голосомъ:

— Нѣчого злого я не сказавъ тобѣ, боярине, — нѣчого такого, що бы приносило нечесть тобѣ або твоѣй доньцѣ. Я просивъ тебе о руку твои доньки, котру я люблю, якъ би нѣкто въ свѣтѣ не буде любити. Не вжежь мѣжь твоимъ боярскимъ а моимъ мужицкимъ родомъ така велика пропасть, щобъ би любовь не могла перебути. Тай чимъ жежь ты такъ дуже высшій ѡдъ мене?

— Мовчи, смерде! перебивъ его лютымъ крикомъ Тугаръ Вовкъ. Рука моя судорожно стискае рукоять меча, щобъ ваткати нимъ твою глупу гортань. Одно тѡлько ратувъ тебе ѡдъ мови мести — а се то, що ты нынѣ выратувавъ доньку мою зъ небезпеченьства. Инакше лягбы ты въ тѡй хвили трупомъ за такй слова. И ты, бевумный, мѡгъ подумати, мѡгъ посмѣти, пѡдносити очи свои до неи, до мови доньки?... Се за то, що я и она говоримо зъ тобою по людски, а не копаемо тебе, якъ собаку! И ты думавъ, що ратуючи ѡдъ паворѡвъ медведя ты здобувъ еѣ для себе, якъ бранку? О, нѣ! Коли-бъ мало на таке прійти, то волѣлабъ она згинути въ кровавыхъ обнятяхъ дикого звѣря, анѣжь малабы тобѣ дѡстати ся!

— Нѣ, боярине, — не такъ кажи! Волѣвбы я згинути въ лапахъ медведя, анѣжь бы мавъ оденъ би волосокъ бути ушкоджений.

Мирослава ѡдвернула ся при тыхъ словахъ, щобъ

скрыти одъ батька и одъ Максима довго здержувані слёзы, що теперь брызнули въ еи очей. Але Тугаръ Вовкъ не зважавъ на ню и говоривъ дальше.

— И ты, пѣдлый хамѣвъ роде, смѣешь рѣвнати ся во мною? во мною, котрый вѣкъ звѣкувавъ мѣжь князями, котрый удостоивъ ся княжой похвалы и надгороды за рицарскій дѣла, котрого донька може выбирати собѣ жениха мѣжь найпершими и найславнѣйшими молодцами въ краю? И я мавбы дати еѣ тобѣ, смердови, до твого тухольского гнѣда, де бы она зѣвляла, всохла и пропала въ нуждѣ? Нѣ, нѣ, иди геть, бѣднѣй хлопче, ты не сповна розуму, ты сказавъ свои слова въ нападѣ божевольства!

Максимъ бачивъ теперь, що его надѣвъ розбитѣ, що бояринъ надто высоко цѣлится, надто гордо глядитъ на него. Хочь и якъ тяжко приходилось ему, але нѣчого було дѣлати.

— Боярине, боярине, — сказавъ онъ сумнымъ, теплымъ голосомъ, — за надто ты высоко пѣднявъ ся на крылахъ гордости, — але уважай! Доля тыхъ звичайно найвыше пѣдноситъ, котрыхъ думавъ найнизше вопхнути. Не горди бѣдными, не горди низкими, не горди робучими, боярине, — бо кто ще знае, до котрой кто керницѣ прѣйде воду пити!

— Ты ще смѣешь менѣ науки давати, гаде? — скрикнувъ розлюченый Тугаръ Вовкъ, и очи его заблыщали безумнымъ гнѣвомъ. — Прочь менѣ въ очей, а то, Богомъ кленусь, не буду нѣ на що зважавъ, а просяджу тя отсимъ ножемъ, якъ просядивъ нынѣ рано медведя!

— Не гнѣвай ся, боярине, за слова дурного хлопця, — ѣдкававъ все спокѣйный Максимъ. Прощай! Прощай и ты, моя зоре, що блиснула менѣ такъ пречудно на одну днину, а теперь мусишь на вѣки для мене померкнути! Прощай и будь щаслива!

— Нѣ, годѣ мовчати, — сказала наразъ Мирослава, рѣщучо обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугарь Вовкъ, мовь остовпѣлый, глядѣвъ на свою доньку и вже ажъ теперь не знавъ, що ёму робити.

— Доню, а се що ты кажешъ? — скрикнувъ ѡнт.

— Те, що чувшь, таточку. Одай мене за Максима! Я поду за него.

— Дурна дѣвчино, сего не може бути!

— Стрѣбуй, а побачишь, що може.

— Ты въ горяцѣ говоришь, доню, — ты перелякала ся дикого звѣря, ты недужа!...

— Нѣ, таточку, я здорова, и кажу тобѣ ще разъ. и кленусь передъ оттымъ яснымъ сонцемъ, що саме своими золотыми устами дотыкае ся землѣ, що сей молодець мусить бути моимъ! Сонце, будь свѣдкомъ!

И ватымъ она взяла за руку Максима и горячо прилипла устами до его устъ. Тугарь Вовкъ не мѡгъ стямити ся, не мѡгъ здобути ся и на оденъ рухъ, и на одно слово.

— А теперь, молоде, йди домѡвъ и не лякай ся нѣчого. Мирослава присягла, що буде твоею, и Мирослава зумѣе додержати присяги. А мы, таточку, спѣшѣмо до дому! Онде въ долинѣ наша хата, — а отъ и нашѣ гостѣ надходятъ.

И сказавши се, дивна дѣвчина взяла нетямного въ дѣву батька за руку и пошла въ нимъ долѣ горою. А Максимъ довго ще стоявъ на мѣсци, очарованный, щасливый. Въ кѡнци прочунавъ ся, и упавши лицемъ на землю, помоливъ ся заходячому сонцю, такъ якъ молили ся его дѣды и прадѣды, якъ моливъ ся тайкомъ и его батько. Одакъ вставъ и тихою ходою пошовъ до дому.

III.

За селомъ Тухлею, туйже близъ водопаду, стояла насередъ поля величезна липа. Нѣкто не ватымивъ, коли вѣ засаджено и коли она розросла ся така здорова та конариста. Позаякъ Тухля була осада не дуже давна и деревина, яка росла на тухольскѡй долинѣ, була геть-геть молодша ѡдъ той липы, то й не диво, що тухольскѡй на-

родъ уважавъ еѣ найдавніѣйшимъ свѣдкомъ давнины и окружавъ великимъ почитанемъ. Тухольцѣ вѣрили, що тота липа — даръ походячій прямо ѡдъ ихъ споконвѣчного добродѣя, царя велитѡвъ, котрый засадивъ еѣ власноручно на тухольскоѣй долиниѣ на знакъ своєї побѣды надъ Мораною. Зъ пѡдъ корѣня липы била нора погожою воды, котра ѡдтакъ, тихо журчачи по дрѡбныхъ камѣнцяхъ, вплывала до потока. Се було мѣсце копныхъ зборѡвъ тухольскихъ, мѣсце сѣльского вѣча, котре въ старовину становило всю и єдину власть въ рускихъ громадахъ.

Довкола липы бувъ широкій, рѡвный майданъ. Рядами стояли на нѣмъ до схѡдъ сонця гладкі камѣнні брылы, призначені на стѡльцѣ, де сѣдали старцѣ громадскі, батьки родинѣ. Кѡлько було такихъ батькѡвъ тѡлько и камѣнныхъ стѡльцѣвъ. Поза ними було мѣсце вѡльне. Пѡдъ липою, надъ самымъ жереломъ, стоявъ чотырогранный камѣнь зъ проверченою въ серединѣ дѣрою; тутъ на часъ рады выставляло ся копне знамено. А обѡчь зроблене було друге пѡдвышене для бесѣдника, т. є. для того, кто въ якѡй небудь справѣ говоривъ; ѡнъ выступавъ изъ свого мѣсця и входивъ на се пѡдвышене, щѡбъ весь народъ мѡгъ єго чути.

На другій день пѡсля боярскихъ ловѡвъ густо тухольского народа роило ся по копнѡмъ майданѣ. Гамѡръ ишовъ по долиниѣ. Старцѣ громадскі йшли повагомъ изъ села оденъ за однимъ и засѣдали на своихъ мѣсцяхъ. Шумно збирала ся молодѣжь и ставала поза ними широкимъ пѡвѡкругомъ. И жѣнки сходили ся, хочъ не такъ численно: ѡдъ рады громадской жаденъ дорослый громадянинъ, чи мужъ чи жѣнка, не бувъ выключеный. И хочъ рѣшаючій голосъ мали тѡлько старцѣ-батьки, але при нарадѣ вѡльно було и молодѣжи и жѣноцтву подавати свѡй голосъ пѡдъ розвагу старцямъ.

Сонце пѡднялось уже высоко на небѣ, коли зъ села, послѣдній за всѣми, надѡйшли закличники, несучи передъ собою тухольске копне знамено. Появленє ихъ вызвало загальный шепѡтъ мѣжь громадою, а коли они наблизили ся, все утихло. Закличники, тричи покло-

нившись громадѣ, выйшли пѣдъ липу и познимали шапки зъ головъ. Вся громада зрѣбила то само.

— Чесна громадо, — ѡдозвали ся закличники, — чи воля ваша нынѣ раду держати?

— Такъ, такъ! загула громада.

— То нехай же Богъ помагае! сказали онѣ и пѣд-нявши высоко въ гору копне знамено, встромили его въ дѣрку, продовбану въ камени. Се бувъ знакъ, що рада зачата.

Затымъ вставъ изъ свого мѣсця найстаршій въ зборѣ, Захаръ Беркутъ, и повѣльнымъ, але твердымъ крокомъ выступивъ пѣдъ липу и дотуливши ся ѡ рукою, наблизивъ ся до пływучои въ ѡ корѣня норы и припавши на колѣна, помазавъ собѣ нею очи и уста. Се була звычайна, стародавна церемонія, котра знаменувала очищене устъ и прояснене ока, потрѣбне при такѣмъ важномъ дѣлѣ, якъ рада народна. За симъ сѣвъ на пѣдвышене мѣсце, звернений лицемъ до народа, т. е. до схѣдной стороны неба.

Захаръ Беркутъ, се бувъ сивый якъ голубъ, звышь 90-лѣтний старецъ, найстаршій вѣкомъ въ цѣлѣй тухольскѣй громадѣ. Батько осьми сынѣвъ, изъ котрыхъ три сидѣли вже разомъ зъ нимъ мѣжь старцями, а наймолодшій Максимъ, мовъ крѣпкій дубъ мѣжь осичиною вызначавъ ся мѣжь всѣмъ тухольскимъ парубѣцтвомъ. Высокій ростомъ, поважный поставою, строгій лицемъ, богатый досвѣдомъ житя и знанемъ людей та обставинъ, Захаръ Беркутъ бувъ правдивымъ образомъ тыхъ давныхъ патріархѣвъ-батькѣвъ и провѣдникѣвъ цѣлого народа, про котрыхъ говорятъ намъ тысячолѣтнї пѣсни. Помимо глубокои старости Захаръ Беркутъ бувъ ще сильный и кремѣзный. Правда, ѡнъ не робивъ уже коло поля, не гонивъ овецъ въ полонину анѣ не ловивъ звѣря въ лѣсовыхъ нетрахъ, — але проте працювати ѡнъ не перестававъ. Садъ, пасѣки и лѣвки, — се була его работа. Скоро лишень весна завитае въ тухольскї горы, Захаръ Беркутъ уже въ своѣмъ саду, копле, чистить, пѣдрѣзуе, щепить и пересажуе. Дивували ся громадяне его знаню въ садѣвництвѣ, тымъ бѣльше дивували ся,

що ђнъ не кривъ ся въ тымъ знанемъ, але радо навчавъ кождого, показувавъ и заохочувавъ. Пасѣвка его була въ лѣсѣ, и кождои погѡднои днини Захаръ Беркутъ ходивъ въ свою пасѣвку, хочъ дорога була утяжлива и досыть далека. А вже наибѡльшимъ добродѣемъ уважали Тухольцѣ Захара Беркута за его лѣвки. Коли було настане часъ, мѣжь Зелеными святыми а святомъ Купайла, Захаръ Беркутъ въ своимъ наймолодшимъ сыномъ Максимомъ иде на кѡлька день, а неравъ и на цѣлый тыждень въ горы за вѣлемъ и лѣками. Правда, чистѣ и простѣ звичаѣ тодѣшного народа, свѣжѣй тухольскѣй воздухъ, обширнѣй и здоровѣй хаты и ненастанна, хочъ и надсильна праця, все те вкупѣ хоронило людей ѡдъ частыхъ и заравливыхъ слабостей. За то частѣйше лучали ся калѣцтва, раны, на котрѣ певно нѣякѣй знахоръ не умѣвъ такъ скоро и такъ гарно зарадити, якъ Захаръ Беркутъ.

Але не въ тѡмъ всѣмъ покладавъ Захаръ Беркутъ головну вагу свого старечого житя. „Чоловѣкъ тѡлько такъ довго вартъ жити, — говоривъ ђнъ частенько, — якъ довго може помагати другимъ. Коли ђнъ ставъ для другихъ тягаромъ, а хѡсна не приносить имъ нѣякого, тодѣ ђнъ уже не чоловѣкъ а завада, тодѣ ђнъ уже й жити не вартъ. Хорони мене Боже, щобъ я коли небудь мавъ стати ся тягаромъ для другихъ и ѣсти ласкавий, хочъ и якъ заслуженый хлѣбъ!“ Тѣ слова, то була провѡдна золота нитка въ житю Захара Беркута. Все, що ђнъ робивъ, що говоривъ, що думавъ, те робивъ, говоривъ и думавъ ђнъ зъ поглядомъ на добро и хосенъ другихъ, громады. Громада, то бувъ его свѣтъ, то була цѣль его житя. Видячи, що медведѣ и другѣ дикѣ звѣрѣ часто калѣчатъ худобу и людей въ горахъ, ђнъ, ще молодой чоловѣкъ, задумавъ научити ся лѣчити раны, и покинувши батькѡвскѣй дѡмъ, выбравъ ся въ далеку незнакому дорогу до одного славного ворожбита, котрый, чутка була, умѣвъ замовляти стрѣлы й кровь. Але примова того лѣкаря показала ся пустою. Захаръ Беркутъ, прѣйшовши до него, обѣцявъ ему десять куницъ платы, щобъ научивъ его свои примовы. Во-

рожбитъ приставъ. Але Захарови не досыть було научити ся на слѣпо, онъ хотѣвъ попереду переконати ся, чи лѣкъ ворожбитовъ добрый. Онъ вынявъ свѣй нѣжь и задавъ собѣ нимъ глубокоу рану въ удо.

— На, замовь! — сказавъ онъ до зачудуваного лѣкаря.

Примова не удала ся.

— Е, сказавъ лѣкарь, се для того не удае ся, що ты самовѣльно задавъ собѣ рану. Такой раны замовити не можна.

— Ну, то видно, що кепска твоя примова, и менѣ еи не потрібно. Я потребую такой примовы, котра не пыталась, чи рана самовѣльна, чи нѣ, а залѣчила-бъ всяку.

И затымъ Захаръ Беркутъ покинувъ ворожбита и пошовъ дальше, розпытувати лѣпшихъ лѣкарѣвъ. Довго блукавъ ся онъ по горахъ и долахъ, ажъ поки по роцѣ блуканя не зайшовъ до Скитскихъ*) монаховъ. Мѣжь ними бувъ оденъ, столѣтний старецъ, що довгі часы пробувавъ на Атоньскѣй горѣ и читавъ тамъ богато старыхъ грецкихъ книгъ. Той монахъ умѣвъ чудно лѣчити раны и бравъ ся научити своѣй штуцѣ кожного, кто проживе зъ нимъ рѣкъ въ добрѣй влагодѣ и покажеть ему чоловѣкомъ щирого серця и чистой душѣ. Богато вже учениковъ приходило до старого, вѣчно задуманого и вѣчно сумуючого монаха, але нѣ одного онъ не вподобавъ, нѣ оденъ не проживъ зъ нимъ условленого року и не вынѣсь его тайниковъ лѣкарскихъ. Про сего то лѣкаря прочувъ Захаръ Беркутъ и рѣшивъ ся ѡдбути его пробу. Пришовши до Скитского монастыря, просивъ, щобъ заведено его до старця Акинтія, и отверто росказавъ ему про цѣль своего приходу. Сивобородый, понурый дѣдъ Акинтій принявъ его безъ супереки — и Захаръ выбувъ рѣкъ. Онъ вернувъ ся зъ Скита новымъ чоловѣкомъ; его любовь до громады стала ще го-

*) Пишучи про Скитскій монастырь опираюсь ту не на историчномъ фактѣ, а на переказѣ народномъ, що ѡдноситъ монастырь той до первопочатковъ християнства въ нашѣй земли.

рячѣйша и сильнѣйша, зго слова плыли хрустальною, чистою филою, були спокѣйні, розумні и тверді якъ сталь, а противъ всякой неправды острі якъ бритва. Въ своѣй дволѣтній вандрѣвцѣ Захаръ Беркутъ пѣзнавъ свѣтъ, бувавъ и въ Галичи и въ Кіевѣ, бачивъ князѣвъ и ихъ дѣла, пѣзнавъ воякѣвъ и купцѣвъ, а зго простый, але могучій розумъ складавъ усе бачене и чуте, зерно до зерна, въ скарбницю памяти, яко матеріялы для мысли. Онъ вернувъ ся зъ вандрѣвки не тѣлько лѣкаремъ, але и громадяниномъ. Бачучи по долахъ, якъ князѣ и ихъ бояре силують ся ослабити и розѣрвати громадскі вольні порядки по селахъ, щобы опѣсля ровѣднаныхъ и розрѣжнєныхъ людей тымъ лекше повернути въ невольникѣвъ и слугъ, Захаръ Беркутъ переконавъ ся, що для зго братѣвъ-селянъ нема иншого ратунку и иншой надѣѣ, якъ тѣлько добре уладженє и розумне веденє та розвиванє громадскихъ порядкѣвъ, громадской спѣльности та дружности. А зъ другого боку ѣдъ старця Акинтія и ѣдъ другихъ бувалыхъ людей ѣнъ чимало наслухавъ ся про громадскі порядки въ пѣвнѣчній Руси, въ Новгородѣ, Псковѣ, про добробутокъ и розцвѣтъ тамошнихъ людей, и все те запалювало зго горячу душу до бажаня — ѣдати цѣле свое житє на поправу и скрѣплєне добрыхъ громадскихъ порядкѣвъ въ своѣй рѣдній Тухольщинѣ.

Сѣмдесять лѣтъ минуло ѣдъ того часу. Мовъ стародавній дубъ-великанъ стоявъ Захаръ Беркутъ середъ молодого поколѣня и мѣгъ теперъ бачити плоды свои довголѣтної дѣяльности. И певно, що не безъ радости мѣгъ ѣнъ глядѣти на нихъ. Мовъ одна душа стояла тухольска громада дружно въ праці и вживаню, въ радости и въ горю. Громада була для себе и судію и указчикомъ у всему. Громадске поле, громадскі лѣсы не потребували сторожа — громада сама, вся и завсѣгды, бачно берегла свое добро. Бѣднихъ не було въ громадѣ; земля выстачала прожитку для всѣхъ, а громадскі щѣхлѣврѣ та стодолы стояли завсѣгды отворомъ для потребующихъ. Князѣ и ихъ бояре зависливымъ окомъ глядѣли на те житє, въ котрѣмъ для нихъ не було мѣ-

сця, въ котрѣмъ ихъ не потребовано. Разъ въ рѣкъ зѣвдивъ въ Тухольщину князѣвскій зборщикъ податкѣвъ, и громада старалась якъ найборше повбути ся немилото урядового гостя: черезъ день або два онъ выѣвдивъ обладованый всякимъ добромъ — бо податки въ великѣй мѣрѣ платили Тухольцѣ натурою. Але въ Тухольщинѣ зборщикъ податкѣвъ князѣвскихъ не бувъ такимъ самовладнымъ паномъ, якъ по иншихъ селахъ. Тухольцѣ добре уважали, що належить ся зборщикови а що князеви, и не попускали ему зробити надъ ними нѣякого надъужитя.

Але не тѣлько въ самѣй Тухольщинѣ видный и спасенный бувъ впливъ Захара Беркута; его знали люде на кѣльканайцять миль довкола, по рускѣй и угорскѣй сторонѣ. Тай то знали его не лишъ яко чудовного лѣкаря, що лѣчитъ раны и всякѣ болѣзни, але й не менше якъ чудовного бесѣдника та пораадника, котрый „якъ заговорить, то немовъ Богъ тобѣ въ сердце вступае“, а якъ пораадить чи то одному чоловѣкови, чи й цѣлѣй громадѣ, то хочъ цѣлый майданъ старцѣвъ набери, а и тѣ вкупѣ певно лѣпшой рады не придумають. Одъ давна Захаръ Беркутъ прѣйшовъ бувъ до того твердого переконаня, що якъ чоловѣкъ самъ оденъ середъ громады слабый и безрадный, такъ и одна громада слаба, и що тѣлько спѣльне порозумѣне и спѣльне дѣлане многихъ сусѣдныхъ громадъ може надати имъ силу и може въ кождѣй громадѣ поокремо змѣцнити свободнѣй порядки громадскѣй. Тожъ нѣколи, працюючи всѣлякими способами для своєї Тухольщины, Захаръ не забувавъ и про сусѣднѣй громады. Онъ за молодыхъ часѣвъ часто ходивъ по громадахъ, бувавъ на ихъ копныхъ зборахъ, старавъ ся пѣзнати добре ихъ потреби и людеи, и всюды рады и намовы его змагали до одного: до скрѣпленя дружныхъ, товарискихъ и братерскихъ звязкѣвъ мѣжь людьми въ громадахъ и мѣжь громадами въ сусѣдствѣ. А звязки тѣ були тодѣ ще досыть живѣй и сильнѣй; ще розвѣдаюча князѣвщина та боярщина не здужала була ихъ до рѣшты порозривати, — тому и не диво, що пѣдъ проводомъ такъ всѣми любленого, такъ досвѣдченого и

громадскому дѣлу ѡдданого чоловѣка, якъ Захаръ Беркутъ, тѣ звязки живо ѡдновили ся и окрѣпли. Особливо звязокъ въ громадами рускими, живучими по угорскѡмъ боцѣ, бувъ дуже важнымъ дѣломъ для Тухольщины, ба й для цѣлои стрыйскои верховины, богатои въ вовну и кожухи та за те досыть убогои въ хлѣбъ, котрого мали подостаткомъ загѡрнѣи люде. Отжежь то одно зъ головныхъ старанъ Захара було — провести зъ свои Тухольщины просту и безпечну дорогу на угорскѣи бѡкъ. Довгѣи лѣта ѡнъ носивъ ся зъ тою гадкою, переходивъ въ довжь и въ ширь тухольскѣи полонины, розмѣрковуючи, куды бы найлѣпше, найбезпечнѣише и зъ наименшимъ коштомъ можна провести дорогу, а заразомъ старавъ ся звѡльна и ненастанно наклонювати верховинскѣи громады по однѡмъ и другѡмъ боцѣ Бескиду до того дѣла. При кождѡи нагодѣ, на кождѡи громадскѡи радѣ ѡнъ не переминувъ показувати на корысти и потребу такои дороги, поки въ кѡнци не добивъ ся свого. Бѡльше якъ десять громадъ зъ близшой и дальшой окружности прислали до Тухлѣ своихъ выборныхъ на раду громадску, на котрѡи обговорюватись мало побудоване новои дороги. Се бувъ радѡсный день для Захара. інъ не тѡлько принявъ ся радо самъ повиычувати, куды мае йти дорога, а такожь черезъ цѣлый часъ, поки буде она будувати ся, надзырати за роботою, але крѡмъ того выправивъ чотырехъ своихъ сынѡвъ до работы, а пятый его сынъ, коваль, мавъ изъ своєю перевѡзною кузнею все бути на мѣсци работы для направи потрѣбныхъ орудѣи. Кожда громада высылала по кѡльканыцять робѡтниківъ, заосмотреныхъ въ свѡи хлѣбъ и своєю страву, — и пѡдъ проводомъ невтомимого Захара дорога була збудована въ однѡмъ роцѣ. Корысти си ѡдѣи разу для всѣхъ стали очевиднѣи. Звязокъ зъ богатыми ще тодѣи угро-рускими громадами ожививъ всю верховину: почала ся жива и обѡпѡльно хосенна обмѣна здобуткѡвъ працѣи: туды йшли кожухи, сыръ овечѣи, та й цѣлѣи отары на зарѣзъ, а ѡдтамъ пшениця, жито та полотна. Але не тѡлько для такого обмѣнного торгу була выгѡдною тухольска дорога: она була такожь проводомъ для всѣлякихъ вѣстей

про жите громадъ по однѣмъ и по другѣмъ боцѣмъ Бескиду, була живою ниткою, котра вязала до купы дѣтей одного народа, розбитыхъ мѣжъ двома державами.

Правда, тухольска дорога була не перша така нитка. Давнѣйша и колись далеко славнѣйша була скѣльска дорога. Але галицко-рускимъ князямъ она въ многихъ причинъ не злюбила ся, менше може для того, що піддержувала живий звязокъ мѣжъ громадами по сѣмъ и по тѣмъ боцѣмъ Бескида и черезъ те скрѣплювала у однихъ и у другихъ вольнѣ громадскѣ порядки, якъ радше для того, що туды частенько малярскѣ королѣ и дуки впадали въ войсками до Червоной Руси. Отъ тому то галицкѣ та перемыскѣ князѣ старались коли не зовсѣмъ замкнути, то бодай укрѣпити тоту входову браму въ свои границѣ, а звѣсно, що таке „укрѣплене“, зроблене по державному и для державныхъ цѣлей, мусѣло выйти на шкоду громадъ и громадской самоуправы. Князѣ понасаджували здовжъ скѣльскои дороги своихъ боярѣ, понадаровували имъ изъ громадскихъ земель обширнѣ грунты и посѣдища и вложили на нихъ обовязокъ — пильнувати скѣльскои брамы, въ разѣ военного нападу спиняти непрѣтеля военными дружинами, набранными въ околечныхъ громадъ, а такожъ засѣнками, т. е. деревянными та камѣнными запорами, котрыми въ тѣсныхъ мѣсяхъ завалювано дорогу, чинячи еѣ при якѣй-такѣй оборонѣ зовсѣмъ непроходною для ворожихъ воякѣвъ. Розумѣе ся, що тѣ обовязки цѣлымъ своимъ тягаромъ спадали на селянѣ, на громады. Они не тѣлько тратили часть своихъ споконвѣчныхъ земель, на котрыхъ розсѣдали ся бояре, але мусѣли крѣмъ того ставити варты, давати дружинникѣвъ боярамъ, робити засѣнки, ба, на случай военного часу пѣдданѣ були зовсѣмъ боярскимъ розказамъ и боярскому судови. Очевидна рѣчь, що бояринѣ обдарованнѣ такими широкими правами, стававъ ся силою въ селѣ и зовсѣмъ природно стремѣвъ до побѣльшеня и укрѣпленя свои силы. Щобы збогатѣти, бояре закладали на шляху свои власнѣ засѣнки-рогачки и побирали въ нихъ и въ спокѣйныхъ часахъ оплату ѣдъ всякого проѣздячого, що мусѣло спинити живий

рухъ по скѣльскѣй дорозѣ, ослабити живѣ звязки мѣжь громадами. А рѣвночасно зъ ослабленемъ тыхъ звязкѣвъ мусѣвъ ити и упадокъ вѣчевыхъ, вольныхъ порядкѣвъ въ самыхъ громадахъ. Власть боярска не могла и не хотѣла обѣчь себе терпѣти другои, громадскои власти; мѣжь боярами а громадами мусѣло прѣйти до довгои и тяжкои боротьбы, котра въ кѣнци выйшла на некорысть громадѣ. Правда, въ тѣмъ часѣ, коли йде наше оповѣдане, боротьба тота ще далеко не була скѣнчена, а декуды, въ самотныхъ гѣрскихъ селахъ ще й вовсѣмъ не почала ся, — и се були, можъ сказати напевно, найщасливѣйшѣ закутки тодѣшної Руси. До такихъ щасливыхъ закутокѣвъ належала и Тухольщина, а дорога, проведена черезъ Бескидѣ на Угры, остаточно убезпечила еи добробутокѣ. Тухольска дорога не була ще въ рукахъ боярскихъ, була вѣльна для каждого, хочъ громадяне прилягающихъ до неи селищъ, якъ червоно-русского такъ и угорского боку, пильно стерегли еи ѣдъ всякого ворожого нападу и давали собѣ взаимно знати о всякѣмъ гровячѣмъ небезпеченьствѣ, котре въ такѣй спосѣбѣ ѣдбивало ся завчасу и тихо, сполучеными силами всѣхъ заинтересованыхъ тымъ дѣломъ громадѣ. Не диво затымъ, що лежачи при тѣй дорозѣ, на серединѣ мѣжь Угорщиною а Пѣдгѣрвемъ, Тухольщина змагала ся не тѣлько добрымъ побутомъ, але и свободнымъ громадскимъ ладомъ. Своимъ примѣромъ она освѣжувала и пѣддержувала всю дооколичну верховину, а особливо тѣ села, въ котрыхъ уже були княжѣ бояре, т. е. въ котрыхъ почалась уже руйнуюча боротьба мѣжь давнымъ громадствомъ а новымъ панствомъ. Горяче слово и велика повага Захара Беркута причинювали ся немало до того, що поки що бѣльша часть громадѣ держала ся добре въ тѣй боротьбѣ, що бояре не могли такъ швидко росширювати своei власти, якъ имъ сего бажало ся, и мусѣли жити въ добрѣй злагодѣ зъ громадами, пѣдлягаючи въ часахъ супокою ихъ коннымъ судамъ и засѣдаючи въ нихъ поручъ зъ другими старцами, якъ рѣвнѣ зъ рѣвными. Але такѣй станъ бувъ боярамъ дуже немилый, они ждали военного часу, якъ не знати якого празнику,

бо тодѣ усмѣхалась имъ надѣя — разомъ захопити всю власть въ свои руки, а при тѣй способности розбити до крыхты ненависнѣй порядки громадскѣй, такъ щобы разъ захоплена власть уже й не потребувала выходити зъ ихъ рукъ. Але часу военного не було. Володѣющій въ Червонѣй Руси князь Данило Романовичъ, хочъ и якъ бувъ ласкавый для бояръ — не то що єго батько — але допомогти имъ богато не мѣгъ, занятый то старанями о королѣвску корону, то спорами князѣвъ, що дерлись за великокняжій кѣвскій престолъ, то въ кѣнци забезпечуванемъ свого краю противъ новому, доси нечуваному ворогови, Монголамъ, котрѣ передъ десятима роками, мовъ страшна громова хмара, появились були на схѣднихъ границяхъ Руси, въ наддонскихъ степахъ, и побили зѣбранныхъ рускихъ князѣвъ въ страшнѣй и дуже кровавѣй битвѣ надъ рѣкою Калкою. Але зъ надъ Калки, нагло, немовъ наполошенѣй хоробростю Русичѣвъ, они вернули ся назадъ, и ось уже десятый рѣкъ наставъ, а о нихъ не були нѣчого чути. Тѣлько глуха тревога ходила по народѣ, мовъ горяча вѣтрова филия ходить по дозрѣваючѣмъ житѣ, и нѣкто не знавъ, чи филия уляже ся, чи може нажене зъ собою грѣвну, градову тучу. А найменше знали се и надѣяли ся сего князѣ та бояре. Они спокѣйно по погромѣ надъ Калкою приняли ся за свою давну роботу — споры за наслѣде престолѣвъ и пѣдкопуване свободныхъ та самоуправныхъ громадскихъ порядкѣвъ. Нерозумнѣй! Они пѣдрывали дуба, котрый ихъ кормивъ! Колибъ были свою власть и свою силу повернули на скрѣплюване, а не на пѣдкопуване тыхъ порядкѣвъ по громадахъ и живыхъ звязкѣвъ мѣжь громадами, то Русь наша певно не булабъ упала пѣдъ стрѣлами та топорами Монголѣвъ, але булабъ остояла ся проти нихъ, якъ глубоко вкорѣненный дубъ-великанъ остоюе ся проти осѣнной бурѣ!

Щаслива була наша Тухольщина, бо доси якось обминали єѣ неситѣй очи князѣвъ и бояръ. Чи то для того, що лежала она такъ ѣддалѣкъ ѣдъ свѣта, мѣжь горами та скалами, чи може для того, що надто великого богатства въ нѣй не було, — дѣсыть того, що бояре

якось не мали охоты пробирати ся въ той закутокъ. Але и се щасте не було вѣчне. Разомъ одной гарной днини звѣхавъ въ тухольскій горы бояринъ, Тугаръ Вовкъ, и не кажучи нѣкому й слова, почавъ на горбѣ надъ Опоромъ; ѳддалѣкъ ѳдъ Тухлѣ, але на тухольскѳмъ грунтѣ, будувати собѣ дѳмъ. Тухольцѣ въ зачудованя въ разу мовчали и не спиняли нового гостя, далѣ почали допытувати ся его, кто ѳнъ, ѳдки и зачимъ приходить сюда? — Я бояринъ князя Данила — гордо ѳдповѣдавъ имъ Тугаръ Вовкъ, — за мои заслуги князь надгородивъ мене землями и лѣсами въ Тухольщинѣ. — Алежь се землѣ и лѣсы громадскій! — ѳдповѣдали ему Тухольцѣ. — Се мене нѣчого не обходить, — ѳдказувавъ бояринъ, — идѣтъ и у князя допоминайте ся. Я маю его грамоту и бѳльшь нѣ о чѳмъ знати не хочу! — Тухольцѣ кивали головами на такій боярскій слова и не казали нѣчого. А бояринъ мѣжь тымъ починавъ собѣ все въ горда, все похвалявъ ся княжою ласкою та княжою волею, хочъ впрочѣмъ на разѣ й не стѣснявъ нѣ въ чѳмъ Тухольцѣвъ и не мѣшавъ ся въ ихъ громадскій дѣла. Тухольцѣ, а особливо молодшій, въ разу чи то въ цѣкавости, чи въ звичайной гостинности, частенько сходили ся въ бояриномъ и робили ему деякій прислуги, — ажъ наразъ, мовь сокирою втявъ, перестали ходити и очевидно во всѣмъ уникали его. Се въ разу здивувало, а далѣ и розлютило боярина и ѳнъ почавъ теперъ чинити Тухольцямъ всякій пакости. Дѳмъ его стоявъ якъ разъ надъ тухольскою дорогою, и ѳнъ, идучи за примѣромъ другихъ бояръ, поставивъ на дорозѣ величезну рогачку и жадавъ ѳдъ проѣздячихъ для себе мыта. Тѳлькожь Тухольцѣ були тугій народъ. Они почули ѳдъ разу, що ту починае ся рѣшуча боротьба, и постановили за радою Захара Беркута стояти твердо и неѳдступно при своихъ правахъ до крайной крайности. Заравъ въ тыждень по выставленю рогачки выслала тухольска рада громадска своихъ ѳдпоручникѳвъ до Тугара Вовка. ѳдпоручники поставили передъ нимъ пытане:

— Що ты робишь, боярине? За що спираешъ дорогу?

— Такъ менѣ хоче ся! — ѳдказавъ гордо бояринѣ.
Коли вамъ кривда, то йдѣтъ жалѣйтесь на мене до князя.

— Алежь се дорога не княжа, а громадска.

— То мене нѣчого не обходитъ!

Зъ тымъ ѳдпоручники ѳддалили ся, але заравъ же по ихъ ѳдходѣ прійшла въ Тухлѣ цѣла юрба сѣльскои молодѣжи въ сокирами и тихесенько порубала рогачку на дрѳбнѣй куснѣ, наклала въ неи огонь и спалила недалеко ѳдъ боярскаго двора. Бояринѣ лютивъ ся въ своѣмъ дворѣ, клявъ поганыхъ смердѳвъ, але супротивляти ся имъ не мавъ смѣлости, и на разѣ не робивъ уже другои рогачки. Першѣй нападѣ на громадскѣ права бувъ ѳдбитый, але Тухольцѣ не радували ся завчасно, — они добре знали, що се тѳлько першѣй нападѣ и що за нимъ треба надѣяти ся другихъ. И справдѣ такъ оно стало ся. Одного дня прибѣгли до Тухлѣ ѳвчарѣ, голосячи сумну вѣсть, що боярскѣ слуги згоняють ихъ изъ найкрасшой громадскои полонины. Не успѣли ще ѳвчарѣ до ладу росказати своего, коли въ тѳмъ прибѣгли лѣсничѣ громадскѣ, кажучи, що бояринѣ ѳдмѣрюе и запальковуе для себе величезный кусень найкрасшого громадскаго лѣса. Зновъ громадска рада выслала ѳдпоручникѳвъ до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдишь громаду?

— Я беру тѳлько те, що менѣ мѳй князь дарувавъ.

— Алежь се не княжѣ, а громадскѣ землѣ, — князь не мѳгъ дарувати того, що до него не належитъ.

— Ну, то йдѣтъ на князя жалѣйте ся, — ѳдказавъ имъ бояринѣ и ѳдвернувъ ся ѳдъ нихъ.

ѳдъ той поры почала ся правдива вѳйна мѣжь бояриномъ а Тухольцями. То разъ Тухольцѣ зженуть боярскѣ стада въ своихъ полонинѣ, то боярскѣ слуги зженуть отары тухольскѣ. Лѣса, загарбаного бояриномъ, стерегли и громадскѣ и боярскѣ лѣсничѣ, мѣжь котрыми неразъ приходило до сварки и бѳйки. Се лютило боярина чимъ разъ дужше, и ѳнъ въ кѳнци казавъ убивати тухольску худобу, придыбану на загарбаныхъ полонинахъ, а одного громадскаго лѣсничого, придыбаного въ загарбанѳмъ лѣсѣ, велѣвъ привязати до дерева и сѣчи

терновыми рѣзками мало що не на смерть. Сего було вже за много тухольскої громадѣ. Многї голоса обдѣввали ся за тымъ, щобы, по давному звичаю, до боярина приложити право о непокорнѣмъ и шкѣдливѣмъ громадянѣ, розбѣйнику та владѣю, и выгнати его въ обсягу громадскихъ земель, а дѣмъ его вруйнувати до тла. Велика часть громадянъ пристала на то, и певно, що круто прїйшло бы було тодѣ бояринови, коли-бъ Захаръ Беркутъ не бувъ высказавъ тои думки, що не належить ся засуджувати нѣкого, не выслухавши впередъ его оправданя, и що за тымъ справедливѣсть домагае ся — закликати боярина попередъ всего на громадскій копный судъ, дати ему можнѣсть вытолковати ся, и ажъ потѣмъ поступити въ нимъ такъ, якъ громада при повнѣмъ спокою и розвазѣ осудить. Тои розумнои рады послухала тухольска громада.

Певно нѣкто въ нынѣшнѣмъ зборѣ не понимавъ такъ добре важности сеи хвилѣ, якъ Захаръ Беркутъ. Онъ бачивъ, що тутъ цѣле дѣло его житя важить ся на ѣстру засуду громадского. Тай кобы то въ тѣмъ засудѣ ишло тѣлько о просту справедливѣсть, то Захаръ бувъ бы спокѣйный и покладавъ бы въ повнѣ на громадскій розумъ. Але ту приходило ся розважати — першій разъ на тухольскѣмъ копнѣмъ судѣ — и другї, постороннї, а безмѣрно важнї згляды, котрї запутували дѣло майже до безвыхѣдности. Захаръ понимавъ добре, що засудъ, чи прихильный чи неприхильный для боярина, грозить громадѣ великимъ небезпеченьствомъ. Прихильный засудъ, т. е. признане не такъ права, якъ силы по сторонѣ боярина, разъ на завсѣгды упокорить передъ нимъ громаду, ѣддасть ему въ руки не тѣлько загарбанї лѣсы и полонины, але й цѣлу громаду, буде першимъ и найтяжшимъ выломомъ въ вольнѣмъ громадскѣмъ устрою, надъ котрого ѣдновленѣмъ и скрѣпленѣмъ онъ черезъ сѣмдесять лѣтъ ненастанно трудивъ ся. А засудъ неприхильный, проганяющїй боярина въ громады, грозить такожь немалымъ небезпеченьствомъ. Анужъ бояринъ зумѣе пѣдмовити князя, розбудити его гнѣвъ, переконати его, що Тухольцѣ—бунтѣвники? Се може стя-

гнути велику бурю або и цѣлковиту руину на Тухольщину, якъ подобній засуды кѣлька разѣвъ уже стягали руину на другі громады, узнані князями за бунтѣвничі и ѡддані боярамъ та ихъ дружинамъ на розграблене та на знищене. Оба тѣ важкі выходы нынѣшной рады наповняли сердце старого Захара великимъ сумомъ, и ѡнъ щиро моливъ ся духомъ передъ починомъ рады до великого Дажбога-Сонця, щобъ той просвѣтивъ розумъ его и его громады и давъ имъ найти праву стежку середъ всѣхъ тыхъ трудностей.

— Чесна громадо! — такъ зачавъ ѡнъ свою бесѣду. Не буду ѡдъ васъ скривати, тай впрочѣмъ вы и самі то добре знаете, які важкі и великі дѣла чекають нынѣ нашего громадского розсуду. Коли поглядаю на те, що кругъ насъ робить ся и що намъ грозить, то такъ и здаєсь менѣ, що наше дотеперѣшне спокѣйне громадске жите пропало безповоротно, що теперъ наступає для насъ всѣхъ пора — показати въ дѣлѣ, въ боротьбѣ, чи наші порядки громадскі справдѣ мѣцні и добрі, чи можуть выдержати надходячу важку бурю. Яка се буря надходить на насъ, и то не зъ одного боку, се вы знаете и почувте ще обширно на нынѣшнѣй радѣ, тожъ о томъ я теперъ не буду говорити. Я хотѣвбы тѣлько показати вамъ и вбити незнищимо въ тямку вашу тото становище, на котрѣмъ бы намъ, по моѣй думцѣ, треба стояти, твердо стояти до крайной крайности. Впрочѣмъ и тутъ нѣ я, нѣ нѣкто другій не має власти надъ вами: схочете, то послухаете, а не схочете — воля ваша! Тѣлькожъ вамъ кажу, що нынѣ мы стоимо на розстайнѣй дорозѣ, нынѣ намъ прійдєсь выбрати: сюды чи туды. Тожъ годить ся намъ, людямъ старымъ и досвѣдченымъ, добре выяснити собѣ той выбѣръ и тѣ дороги, на котрѣ ѡнъ насъ може повести, и те мѣсце, на котрѣмъ мы стоимо теперъ!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, котре ѡдъ пятидесяти лѣтъ скликає насъ на громадскі нарады, ѡдъ пятидесяти лѣтъ чує наші слова и бачить наші дѣла. Чи знаете вы, що выражаютъ его знаки? Святі и поважні старцѣ, батьки наші, зробили

его и передали менѣ его значѣне. — Захаре, — сказали они, — коли жите наверне супротивну филю на громаду и загровить ви порядокъ, — тодѣ ты ѡдкрыѣшь громадѣ, що значить се знамено, а заравомъ ѡдкрыѣшь, що на нѣмъ спочивае наше и нашего Духа-опѣкуна благословенство, що ѡдступлене ѡдъ тои дороги, котру вказуе те знамено, буде наибѣльшимъ нещастемъ для громады, буде початкомъ ви цѣлковитого упадку!

Захаръ утихъ на хвилю. Его бесѣда зробила велике, до глубины потрясаюче вражене на всѣхъ громадянѣ. Всѣхъ очи звернені були на знамено, котре на высокѡй жердцѣ, встроменѡй въ камѣнь, стояло передъ громадою, блискотѣло срѣбною оковою на своихъ кѡнцяхъ и повѣвало кармазиною хоруговкою, немовъ переливалось живою кровю.

— Я доси не говоривъ вамъ о тѡмъ нѣчого, — бесѣдувавъ Захаръ дальше, бо часы були спокѡйні. Але нынѣ пора се зробити. Глядѣть на него, на се знамено наше! Зъ одного здорового пня выробленийъ весь той суцѣльный ланцухъ, сильный и немовъ замкнутый въ собѣ, а прецѣнь свободный въ кождѡмъ поединчѡмъ кѡлечку, готовый принять всякѡ звязки. Сей ланцухъ, то нашъ рѡдъ рускѡй, такѡй, якѡй выйшовъ зъ рукъ добрыхъ, творячихъ духѡвъ. Кожде кѡльце въ тѡмъ ланцусѣ, то одна громада, нерозрывно, зъ природы самои звязана зъ всѣми другими, а прецѣнь свободна сама въ собѣ, немовъ замкнута сама въ собѣ, живуча своимъ власнымъ житемъ и вдоволяюча свои потреби. Тѡлько тота суцѣльнѡсть и свобода кождои поединчои громады робить всю цѣлѡсть суцѣльною и свободною. Нехай тѡлько одно кѡльце пукне, роспаде ся само въ собѣ, то и цѣлый ланцухъ роспаде ся, одноцѣлый его звязокъ розѡрве ся. Отъ, такъ и упадокъ вольныхъ громадскихъ порядкѡвъ въ однѡй громадѣ есть раною, котра приносить недугу, ато й зараву для цѣлого тѣла нашої святой Руси. Горе громадѣ, котра добровѡльно станеть тою раною, котра не ужие всѣхъ силъ и способѡвъ, щобъ

удержати себе при здоровлю! Лѣпше бы было такоѣй громадѣ счезнути въ лица землѣ, запасти ся въ безодню!

Послѣдній слова Захара, сказаній грѣзнымъ, пѣднесенымъ голосомъ, приглушили въ ухахъ слушающей громады шумъ водопаду, що недалело гримавъ собою о камѣнь и мовъ живой стовпъ хрусталу, играющего проти сонця всѣми барвами веселки, здвигавъ ся блискучою пасмугою понадъ головами громады. Захаръ говоривъ дальше:

— Гляньте ще разъ на те знамено! Каждый кѣлець его ланцуха скованій блискучими срѣбными оковами въ гарній узоры. Оковы тѣ не обтяжаютъ кѣлця, а додають ему оздобы и тривкости. Такъ само кожда громада має свои дорогоцѣнный установы и порядки, породженій потребами, упорядкованій розумомъ мудрыхъ батькѣвъ нашихъ. Порядки тѣ святї, але не для того, що давнї, що батьками нашими уладженї, тѣлько для того, що свободнї, що не вяжуть нѣкого доброго въ добрѣмъ дѣланю, а вяжуть лишь злого, що хотѣвбы шкодити громадѣ. Порядки тотї и громады не вяжуть, а тѣлько додають їй силы и власти для охороны всего, що добре и хосенне, а для знищеня всего, що зле и шкодне. Коли-бъ не тотї срѣбнї оковы, деревянї обручки легко моглибы попукати и вся одноцѣлѣсть ланцуха пропалабы. Такъ само якъ бы не нашї святї громадскї установы, то й вся громада пропалабы. Уважайтежь, чесна громадо! Злодѣйскї руки простягають ся, щобы обдерти тѣ срѣбнї оковы въ нашего кѣлця, щобы ослабити и ногами потоптати нашъ ладъ громадскїй, при котрѣмъ намъ такъ добре жило ся!

— Нѣ, мы не попустимо имъ того! крикнула разомъ однодушно громада. — Станемо въ оборонѣ своей свободы, хочбы прїйшлося намъ и послѣдну краплю крови пролити!

— Добре, дѣти! — сказавъ зрушений Захаръ Беркутъ, — такъ оно й треба! Вѣрте менѣ, се духъ нашего великого Сторожа прорѣкъ въ васъ! Вы его силою вгадали значене той хоругви, що повѣває на нашѣмъ знаменѣ. Чому она червона? Бо значить кровь! До по-

слѣднои краплѣ крови повинна боронити громада своєї свободы, свого святого ладу! И вѣрте менѣ, недалека та хвиля, котра справдѣ потребує одъ насъ крови! Будьмо готовѣ и вѣ пролити въ своѣй оборонѣ!

Въ тѣй хвили очи всѣхъ громадянъ немовъ на даний знакъ звернули ся въ сторону села. Тамъ на шляху, що вѣвъ одъ села попри водопадъ въ горы, показала ся невеличка громада пышно постровныхъ, оружныхъ людей. Се йшовъ у всѣй своѣй оказалости на тухольску раду бояринъ Тугаръ Вовкъ въ своєю дружиною. Помимо горячої весняной днини бояринъ бувъ въ повнѣй рицарскѣй збруѣ: въ панцырѣ зъ зелѣзной, блискучої бляхи, въ такихъ же набедренникахъ и нагольнникахъ и въ блискучомъ спижевѣ шоломѣ зъ повѣваючою поверхъ него китою изъ косиць когута. При боцѣ у него телѣпавъ ся въ похвѣ тяжкѣй боевой мечъ, черезъ плечѣ перевѣшений бувъ лукъ и сайдакъ зъ стрѣлами, а за поясомъ стремѣвъ топѣръ, поблискуючи широкимъ сталенымъ остремъ и бронзомъ набиванымъ обухомъ. Поверхъ всеи той страшной збруѣ на знакъ супокѣйного свого намѣру бояринъ накинувъ вовчу шкѣру, въ пащею переробленою въ защѣпку на груди, и въ лабами, котрѣ острыми кѣгтями обхапували его поясъ. Докола боярина ишло десять воякѣвъ, лучникѣвъ и топѣрникѣвъ, поубираныхъ въ такѣ-жь вовчѣ шкѣры, але безъ панцирѣвъ. Мимоволѣ стрепенула ся тухольска громада, побачивши приближенѣ той вовчої дружины; всѣ поняли, що се именно в той ворогъ, котрый напосѣвъ ся на ихъ свободу и незалежнѣсть. Але поки що они ще не надѣйшли, а Захаръ кѣнчивъ свою бесѣду.

— Осъ надходить бояринъ, котрый хвалить ся, що въ милости для него князь подарувавъ ему нашѣ землѣ, нашу свободу, насъ самыхъ. Бачте, якъ гордо несесь онъ въ тѣмъ почутю княжѣой милости, въ тѣмъ почутю, що онъ княжѣй слуга, що онъ рабъ! Намъ не потрѣбно милости одъ боярина и нѣващо ставати намъ рабами — се причина, для чого онъ ненавидить насъ и прозыває насъ смердами. Але мы знаємо, що гордѣсть его пуста и що правдиво свободному чоловѣкови личить не гордѣсть, а

супокѣйна повага и розумъ. Захвайтежь проти него тоту повагу и той розумъ, щобъ не мы упокоряли его, а самъ ѡнъ въ глубинѣ свого сумлѣня почувъ ся упокоренымъ! Я скѡнчивъ.

Тихій шепѣтъ вдоволеня и радѣснои рѣшучости перейшовъ по громадѣ. Захаръ сѣвъ на свое мѣсце. Хвилю стояла мовчанка на майданѣ, поки Тугаръ Вовкъ не наблизивъ ся до рады.

— Здорові були, громадо! — сказавъ ѡнъ, дотыкаючи рукою свого шолома, але не знимаючи его зъ головы.

— Здоровъ будь и ты, боярине! — ѡдповѣла громада.

Тугаръ Вовкъ гордымъ, безпечнымъ поступомъ выйшовъ передъ громаду и ледво окинувши єѣ окомъ, проговоривъ:

— Вы вазвали мене передъ себе — и ось я. Чого хочете ѡдъ мене?

Слова тѣ сказаніи були рѣзкимъ, гордымъ голосомъ, котрымъ бояринъ очевидно хотѣвъ показати громадѣ свою высшѣсть. При тѣмъ ѡнъ но дививъ ся на громаду, але обертавъ въ рукахъ свѣй топѣръ и немовъ любувавъ ся блескомъ его ѡстри та обуха, показуючи явно, що глубоко погорджуе тою цѣлою радою.

— Мы вазвали тебе, боярине, передъ судъ громадскій, щобъ, закимъ осудимо твои поступки, выслухати твого слова. Якимъ правомъ и въ якѣй цѣли ты робишь кривды громадѣ?

— На судъ громадскій? — повторивъ немовъ зачудуваный Тугаръ Вовкъ, обертаючись лицемъ до Захара. Я княжій слуга и бояринъ. Нѣкто не має права судити мене, окрѣмъ князя и рѣвныхъ менѣ бояръ.

— О тѣмъ, боярине, чій ты слуга, мы не будемъ въ тобою сперечати ся, — се насъ нѣчого не обходить. А про твое право поговоримо опѣсля. Теперь тѣлько будь ласкавъ сказати намъ: ѡдкѣля прійшовъ ты въ наше село?

— Зъ столичного княжого мѣста Галича.

— А кто кававъ тобѣ йти сюды?

— Мѣй и вашъ панъ, князь Данило Романовичъ.

— Говори о собѣ, а не о насъ, боярине! Мы вольный

люде и не знаємъ нѣякого пана. А чоґожъ казавъ тобѣ твоѣй панъ ити въ наше село?

Лице боярина облило ся червоню злости за тыми словами Захара. Хвилю онъ вагувавъ ся, чи одповѣдати дальше на его допытуваня, далѣ погамувавъ своѣй невчасный порывъ.

— Онъ казавъ менѣ бути сторожемъ его земель и его пѣдданныхъ, воеводою и начальникомъ Тухольщины, и давъ менѣ и моимъ потомкамъ въ вѣчне посѣданя землѣ тухольскѣй въ надгороду за мою вѣрну службу. Осъ его грамота, его печать и пѣдпись!

При тыхъ словахъ бояринъ въ гордымъ рухомъ вынявъ изъ за широкого ремѣнного пояса княжу грамоту и пѣднявъ еѣ въ гору, показуючы громадѣ.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказавъ спокѣйно Захаръ, — мы не вмѣємо ви читати, а печать твого князя для насъ не законъ. Радше самъ ты скажи намъ, кто се такѣй, той твоѣй князь?

— Якъ то? — скрикнувъ здивованный бояринъ, — вы не знаете князя Данила?

— Нѣ, не знаємо нѣякого князя.

— Владѣльця всѣхъ земель, всѣхъ селъ и мѣсть одъ Сяна ажъ до Днѣпра, одъ Карпатъ ажъ до устя Буга?

— Мы не видали его нѣколи и у насъ онъ не владѣлецъ. Адже пастухъ, владѣлецъ отары, стереже ви одъ вовка, гонить еѣ въ жаръ полудня до холодного потока а въ холодъ ночи до теплои и безпечнои кошары. А князь чи робить се зъ своими пѣдвладными?

— Князь робить зъ ними ще бѣльше, — одповѣвъ бояринъ. Онъ давъ имъ мудрѣ права и мудрыхъ судѣвъ, посылавъ имъ своихъ вѣрныхъ слугъ, щобы боронили ихъ одъ ворога.

— Не по правдѣ сказавъ ты се, боярине, — замѣтивъ строго Захаръ. Бачъ, сонце на небѣ закрыло свое ясне лице, щобъ не слухати твоихъ кривыхъ слѣвъ! Мудрѣ права нашѣ походять не одъ твого князя, а одъ дѣдовъ и батькѣвъ нашихъ. Мудрыхъ судѣвъ княжихъ мы не видали доси и жили тихо, въ згодѣ и ладѣ, судячись самѣй громадскимъ розумомъ. Батьки нашѣ въ

давна учили насъ: одень чоловѣкъ — дурень, а громадскій судъ — справедливый судъ. Безъ княжихъ воеводѣвъ жили батьки нашѣ, жили и мы доси, и, якъ бачишь, хаты нашѣ не попустошенѣ и дѣти нашѣ не забранѣ до вражої неволѣ.

— Такъ було доси, але одъ теперъ не такъ буде.

— Якъ буде одъ теперъ, сего мы не знаємо и ты, боярине, не знаєшь. Одно ще тѣлько скажи намъ: твоѣй князь чи справедливый чоловѣкъ?

— Весь свѣтъ знає и подивляє вго справедливѣсть.

— То онъ певно и тебе выславъ, щобъ ты въ нашихъ горахъ насаждавъ справедливѣсть?

Бояринъ змѣшавъ ся симъ простымъ питанемъ, але по хвилевѣмъ вагованю сказавъ: — Такъ.

— А якъ думавшь, боярине, чи справедливый владѣтель може несправедливо кривдити своихъ пѣдвладныхъ?

Бояринъ мовчавъ.

— Чи може онъ несправедливими поступками насадити въ ихъ сердцахъ справедливѣсть и кривдячи ихъ, вѣднати для себе любовь и повагу?

Бояринъ мовчавъ, играючи ѡстремъ своего топора.

— Глядижь, боярине, — заключивъ Захаръ. — Уста твоѣ мовчатъ, але совѣсть твоя каже, що се не може бути. А прецѣнь твоѣй справедливый князь зробивъ се въ нами, въ нами, котрыхъ онъ не бачивъ и не знає, котрыхъ добромъ и щастемъ онъ не турбує ся, котрѣму не вчинили нѣчого злого, але противно, що року складають ему богату данину. Якъ онъ мѣгъ се зробити, боярине?

Тугаръ Вовкъ блиснувъ гнѣвно очима на Захара и сказавъ:

— Плетешь дурницѣ, старый. Князь нѣкого не може скривдити!

— А прецѣнь насъ скривдивъ, оттою самою грамотою, котрою ты такъ хвалишь ся! Бо зважай лишень: чи не скривдивбы я тебе, якъ бы безъ твоєи волѣ знявъ въ тебе оттой блискучей панцырь и давъ вго мому сынови? А таке саме дѣло князь твоѣй зробивъ въ нами.

Що для тебе панцырь, то для насъ земля и лѣсъ. Одь вѣкѣвъ мы уживали ихъ и берегли, якъ ока въ головѣ, — а ту наравъ приходишь ты въ имени своего князя и кажешъ: „Се мое! мѣй князь давъ менѣ се въ надгороду за мои великѣ заслуги!“ И прогоняешъ нашихъ пастухѣвъ, убиваешъ нашего лѣсничого на нашѣй власнѣй земли! Скажижь, чи можемо мы уважати твого князя справедливымъ чоловѣкомъ?

— Ты помиливъ ся, старче! — сказавъ Тугарь Вовкъ. Всѣ мы — власнѣсть князя, въ всѣмъ що маємо: въ худобою и землею. Князь оденъ вѣльный, а мы его невѣльники. Его ласка, то наша воля. Онъ може зрѣбити въ нами, що хоче.

Мовъ ударъ обуха въ тѣмя, такъ оглушили тѣ слова Захара Беркута. Онъ похиливъ свою сиву голову до долу и довгу хвилю мовчавъ, не знаючи, що й казати. Мертвецки понуро мовчала и вся громада. Вкѣнци Захаръ вставъ. Лице его яснѣло. Онъ пѣднѣсь руки до горы, до сонця.

— Сонце прясне! — сказавъ онъ, — ты благотворне, вольне свѣтило, — не слухай тыхъ огидныхъ слѣвъ, котрѣ осмѣливъ ся сей чоловѣкъ сказати передъ лицемъ твоимъ! Не слухай ихъ, забудь, що они сказанѣ були на нашѣй, доси й помысломъ такимъ не оскверненѣй земли! И не карай насъ за нихъ! Бо безкарно ты не пропустишь ихъ, то знаю. И коли тамъ, въ тѣмъ Галичи, кругъ князя, наплодилось богато такихъ людей, то ты зѣтри ихъ въ лица землѣ, але за кару не погуби разомъ въ ними всего нашего народа! — И ватымъ Захаръ успокоивъ ся, сѣвъ и зновъ звернувъ ся до боярина.

— Мы чули, боярине, твое переконане, — сказавъ онъ. Не повторяй его другѣй разъ передъ нами, нехай оно при тобѣ остане ся. Послухай же теперъ, яка наша думка про твого князя. Послухай и не розгнѣвай ся! Самъ бачишь и знаешъ, що ѣтця и опѣкуна мы въ нѣмъ бачити не можемо. Отець знае свою дитину, ви потреби и бажаня, а онъ не знае насъ и не хоче знати. Опѣкунъ береже своего пѣдручного ѣдъ ворога, ѣдъ всякою шкоды, — князь не береже насъ нѣ ѣдъ слоты нѣ ѣдъ

тучѣ нѣ ѡдѣ граду нѣ ѡдѣ медведя — а се нашѣ найгѡршѣ вороги. Онѣ голосить, правда, що береже насѣ ѡдѣ нападѡвѣ угорскихѣ. Але якѣ береже насѣ? Насылаючи на насѣ ще гѡршихѣ ворогѡвѣ, нѣжѣ Угры — своихѣ несытыхѣ боярѣ въ ихѣ дружинами. Угры нападуть, заберуть, що можна, и пѡдутѣ, — бояринѣ якѣ нападе, то вже й осяде и не вдоволишь ся нѣякими добычами, а радѣ бы насѣ всѣхѣ на вѣки поробити рабами. Не ѡтцемѣ и опѣкуномѣ мы уважаемо твоего князя, але карою божою, вѡсланою на насѣ за грѣхи нашѣ, ѡдѣ котрой мусимо ѡдкупуватись що-рѡчными данинами. Чимѣ меньше мы о нѣмѣ знаемо а онѣ о насѣ, тымѣ лѣпше для насѣ. И кобы вся наша Русѣ могла позбути ся нынѣ его въ всѣма его ватагами, то певно булабы ще щаслива и велика!*)

Въ дивнымѣ чутемѣ въ серци слухавѣ Тугарѣ Вовкѣ тыхѣ горячихѣ слѡвѣ старого бесѣдника. Хочѣ выхованый при княжѡмѣ дворѣ и вопсованый гнилю та пѡдлотою, онѣ все таки бувѣ рицарѣ, воякѣ, чоловѣкѣ, и мусѣвъ ѡдчути серцемѣ хочѣ крыхту того чутя, котре такѣ сильно порушувало серце Захара Беркута. А при тѡмѣ же онѣ далеко не по щирѡй совѣсти высказавѣ бувѣ свои слова про неограничену власть князя; его душа и сама неравъ бунтовала ся проти той власти, а тутѣ онѣ тѡлько хотѣвъ заслонити показомѣ на княжу власть свои власнѣ забаги такоижѣ власти. Не диво, що слова Захара запади ему въ душу глубше, анѣжѣ онѣ самѣ того бажавѣ. Онѣ першѣй разѣ въ щирымѣ поди-

*) Погляды, котрѣ высказуе ту Захарѣ Беркутѣ, можуть уважати ся характеристикою поглядѡвѣ тогочасного простого народа на князѣвѣ и ихѣ кровавѣ межиусобицѣ. Пригадуемо, що подѡбнѣй погляды нашли ѡдголосѣ навѣтъ у нашего лѣтописця въ оповѣданю про спѣвака Митусу, котрого за бунтѡвнѣ бесѣды и непокорѣбѣсть князь Данило казавѣ зловити и укарати смертею. Розумѣе ся, що наводячи такѣ погляды для характеристики часу и людей, мы тымѣ не хочемо уймити ваги и значѣня личности князя Данила, котрый мѣжѣ всѣми володѣтелями руско-галицкихѣ земель вызначуе ся яко чоловѣкѣ незвычайный, симпатичный и, по своему, якѣ на тѣ часы досыть демократичный та обдареный политичнымѣ розумомѣ.

вомъ глянувъ на него, але варавомъ и жаль ему зробило ся того велита, котрого упадокъ, по его думцѣ, бувъ близкій и неминуцій.

— Старче, старче, — скававъ онъ, — жаль менѣ твого сивого волоса и твого молодечого сердца. Довгий часъ проживъ ты на свѣтѣ, здавсь навѣтъ, що ванадто довгий! Живучи сердцемъ въ давнинѣ и въ горячихъ думкахъ молодости, переставъ ты понимати нові теперѣшні часи, ихъ погляды и потребности. То що давно було, не мусить бути и теперь анѣ вѣчно. Все, що живе — переживае ся. Пережили ся и твои молодечі думы о свободѣ. Важкі теперь часи надходять, старче! Они домагають ся конечно одного, сильного владника въ нашомъ краю, котрый бы въ однѣмъ осередку згромадивъ и въ свою руку унявъ всю силу цѣлого народа для обороны его передъ надтягающимъ зо сходу ворогомъ. Ты, старче, не знаєшь всего того, и тобѣ здавсь, що часи давні ще тревають!

— И тутъ ты помыливъ ся, боярине, — скававъ Захаръ Беркутъ. Неприлично старому въ молоді мрѣвѣ вдавати ся а на сучаснѣсть очи жмурити. Алежь тричи неприлично ему помѣтувати ся доброго для того, що оно старе, а хапати за лихе для того, що оно нове. Се звычай молодикѣвъ, и то зле выхованыхъ молодикѣвъ. Ты вакидаєшь менѣ, що я не знаю того, що кругъ насъ дѣе ся. А мѣжь тымъ не знати ще, кто зъ насъ двоихъ бѣльше и докладнѣйше се знае. Ты натякнувъ менѣ на страшного ворога, що грозить намъ зо сходу, и высказавъ думку, що приближене того ворога вымагае згромадження всей силы народнои въ однихъ рукахъ. Теперь я скажу тобѣ, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибѣгъ княжій пѣсланецъ, котрый звѣстивъ тобѣ о новѣмъ нападѣ страшныхъ Монголѣвъ на нашу краину, о тѣмъ, що они по довгѣмъ опорѣ заняли святой Кіевъ и зруйнували его до тла, и теперь безконечною хмарою тягнутъ на нашѣ червонорускі земли. Мы, боярине, знали о тѣмъ ще передъ тыжнемъ и знали про княжого пѣсланця, выправленого въ тѣ стороны, и про его вѣсти. Княжій пѣсланецъ прибывъ пѣ-

зненъко — нашѣ посланцѣ далеко скорѣйше ходять. А теперъ послухай, що стало ся пѣзнѣйше! Монголы давно вже заляли нашу Червону Русь, понищили богато городѣвъ и сель и роздѣлили ся на двѣ рѣки. Одна пошла на захѣдъ, мабуть пѣдъ Судомиръ, въ польску краину, — а друга иде горѣ долиною Стрыя въ нашѣ стороны. Правда, боярине, що ты о томъ не знаешь?

Тугаръ Вовкъ въ подивомъ, майже въ страхомъ глядѣвъ на старого Захара.

— А ѡдки ты се знаешь, старче? — спытавъ ѡнъ.

— Я и се тобѣ скажу, щобъ ты знавъ, яка сила въ громадахъ и ихъ вольномъ союзѣ. Зъ всеми пѣдгѣрскими громадами стоимо мы въ звязку: они обовязанѣ намъ а мы имъ доносити якъ найшвидше всякѣ вѣсти, важнѣ для громадского жита. Пѣдгѣрскѣ-жь громады стоятъ въ звязкахъ зъ дальшими, покутскими и пѣдѣльскими, — тожь про все, що дѣе ся на нашѣй Червонѣй Руси для насъ важного, иде блискавкою вѣсть ѡдъ громады до громады.

— Що вамъ зъ вѣстей, коли помочи собѣ не можете!

— Правду скававъ ты, боярине! Пѣдѣльскѣ и покутскѣ громады не можуть собѣ помочи, бо они зѣссанѣ и обдертѣ князями та боярами, котрѣ не дають имъ мати свое оруже анѣ вправляти ся въ робленю нимъ. Отъ и бачишь, боярине, що се значить: единити силу народа въ однихъ рукахъ! Щобъ зъединити въ однихъ рукахъ силу народа, треба ослабити силу народа. Щобъ одному надати велику власть надъ народомъ, треба кожѣй громадѣ ѡдобрати еи свободу, треба розбити громадскѣ звязки, обезъоружити громадскѣ руки. А тодѣ всякимъ Монголамъ отверта дорога въ нашу краину. Бо поглянь теперъ на нашу Русь. Твоѣй владникъ, твоѣй могучѣй князь Данило пропавъ десь безъ вѣсти. Замѣсть обернути ся до своего народа, ѡддати ему его свободу и зробити въ него живу, непобориму запору проти монгольского наѣзду, ѡнъ, поки Монголы руйнують его край, побѣгъ до угорского короля, его благаючи о помѣчь. Але Угры не покvapнѣ намъ помагати, хочъ и имъ

самымъ гровить та сама залива. Теперь Данило твоѣй счезъ десь, кто знае, може незадовго его побачать въ таборѣ монгольскаго хана, яко его вѣрнаго пѣдданника, щобы цѣною неволѣ и пониженя передъ сильнѣйшимъ купити собѣ власть надъ слабшими!

Бояринѣ слухавъ того оповѣданя, и вже голова его почала укладати пляны: що дѣяти? якъ выкористати таку пору?

— Такъ кажешь, Монголы гровять нападомъ и отсимъ горамъ?

Захаръ якось значучо усмѣхнувъ ся на те запытане.

— Гровять, боярине.

— И щожъ вы думаете робити? Пѣддавати ся, чи боронити ся?

— Пѣддаватись имъ не можна, бо всѣхъ, кто имъ пѣддае ся, женуть они въ свою службу и то въ першій ряды, въ найтяжшій боѣ.

— Значить ся, вы хочете боронитись?

— Що сила наша, стрѣбуемъ зробити.

— Коли такъ, то приймають мене за свого воеводу. Я васъ поведу до бою проти Монголѣвъ!

— Постѣй, боярине, — мы ще не дѣйшли до выбору воеводы. Ты ще не вытолкувавъ ся зъ своихъ поступкѣвъ въ нашѣй громадѣ. Твою щирую волю до службы громадѣ мы приймаемо, але батьки нашѣ казали намъ, що до чистаго дѣла й чистыхъ рукъ треба. А чи будуть твои руки чистѣ до такого дѣла, боярине?

Тугаръ Вовкъ змѣщавъ ся троха такимъ наглымъ зворотомъ, а далѣ сказавъ:

— Старче, громадо, — покиньмо давнѣй уразы! Ворогъ зближае ся, зѣєднаймо свои силы проти него! Доправдуючись свои уразы, вы можете тѣлько пошкодити дѣлу, а хѣсна нѣякого собѣ не добудете.

— Нѣ, боярине, не говори сего! Не свои уразы мы доправдуемось, але самой правды. А правда, хочъ и коле въ очи, але зашкодити не може нѣкому и нѣколи. Неправдою пришовъ ты до насъ, боярине, не по правдѣ поступавъ зъ нами, — и якъ же мы можемо повѣрити тобѣ начальство надъ собою въ вѣйнѣ зъ Монголами?

— Старче, ты, бачу, завзявъ ся роздратувати мене?

— Боярине, уважай, що ту судъ громадскій а не забава! Скажи менѣ, осѣдаючи на тухольско́й земли, чи хотѣвъ ты бути членомъ громады, чи нѣ?

— Я присланный ту княземъ яко воевода.

— Мы сказали тобѣ, що не признаемо права твого надъ нами, а особливо права на нашу землю. Не тыкай, боярине, нашихъ земель и нашихъ людей, а тодѣ може мы приймемъ тебе до свои громады, якъ рѣвного мѣжь рѣвныхъ.

— Отъ якъ! — скрикнувъ гнѣвно Тугаръ Вовкъ. Отъ яка ваша справедливѣсть! То я мавъ бы нехтувати княжу ласку, а допрошуватись ласки ѡдъ смердѣвъ?

— Щожъ, боярине, — инакше ты не можешъ бути нашимъ громадяниномъ, а неналежачого до громады громада и терпѣти у себе не схоче.

— Не схоче терпѣти? — насмѣшливо скрикнувъ Тугаръ Вовкъ.

— Батьки наші казали намъ: шкѣдного и непотрѣбного члена громады, розбѣйника, конокрада, або посторонного, котрый бы безъ волѣ громады забиравъ громадскій землѣ, зъ родиною такого прогнати зъ границъ громадскихъ, а дѣмъ его розвалити и зрѣвнати зъ землею.

— Ха, ха, ха! — зареготавъ ся силуванымъ смѣхомъ бояринъ, — то вы, вы смѣлибъ мене, княжого боярина, надѣленого княжою ласкою за мои заслуги, рѣвнати зъ розбѣйниками и конокрадами?

— Щожъ, боярине, — а скажи самъ по совѣсти, чи лѣпше ты поступаешъ зъ нами, якъ розбѣйникъ? Аджежъ землю нашу забираешъ — наше наибѣльше и единое добро. Людей нашихъ гонишь и вбиваешъ на смерть, худобу нашу стрѣляешъ! Чи такъ роблять чесні громадяне?

— Старче, покинь таку мову, я ви слухати не можу, она тыкае мою честь!

— Постѣй боярине, я ще не скѣнчивъ, — сказавъ спокѣйно Захаръ Беркутъ. Отсе ты згадавъ про свою честь, и разъ въ разъ говоришь про свои великі за-

слуги. Будь ласкавъ, скажи намъ, якій се твои заслуги, щобъ и мы могли ихъ вшанувати!

— Въ дваццати битвахъ я проливавъ кровь свою!

— Кровь свою проливати, боярине, се ще не заслуга. И розбійникъ неразъ проливае кровь свою, а вгожь за те вѣшають. Скажи намъ, проти кого и за кимъ ты воювавъ?

— Проти князя кївского, проти князѣвъ волынскихъ и польскихъ и мазовецкихъ...

— Досыть, боярине, — тї вѣины, се ганьба, не заслуга, и для тебе и для князѣвъ. Се чисто розбійницькї вѣины.

— Я воювавъ и проти Монголѣвъ надъ Калкою.

— И якъ же ты воювавъ проти нихъ?

— Якто якъ? Такъ якъ повиненъ бувъ воювати, не вступаючи въ мѣсяцъ, поки раненый не дѣставъ ся до неволѣ.

— Отсе ты добре сказавъ, — не знаемо тѣлько, чи се правда.

— Якъ не знаєте, то й не мѣшайте ся въ те, чого не знаєте.

— Постѣй, боярине, не насмѣхай ся надъ нашимъ незнанемъ. Постараемось переконати ся. — И за тымъ Захаръ вставъ и звертаючи ся до громады, сказавъ:

— Чесна громадо, — вы чули признане боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи можете кто свѣдчити за нимъ або противъ нему?

— Я можу? — озвавъ ся голосъ въ мѣжь народа.

Мовъ стрѣлою пораженный, стрепенувъ ся бояринъ на той голосъ, и першій разъ уважно, въ якоюсь тревогою поглянувъ на громаду.

— Кто може свѣдчити, най выйде передъ громаду и свѣдчить! сказавъ Захаръ.

Передъ громаду выйшовъ нестарый ще чоловѣкъ, калѣка, безъ руки и ноги, навкрестъ перекалѣченный. Лице его було порыте глубокими шрамами. Се бувъ Воякъ Митко, якъ звала его громада. Передъ кѣлькома

лѣтами зайшовъ онъ до громады на кули, расповѣдаючи страшнѣи вѣсти про Монголѣвъ, про битву надъ Калкою, про погрому рускихъ князѣвъ и про смерть тыхъ, що дѣстали ся до неволѣ а ѡдтакъ пѡдчасъ обѣду монгольскихъ полководцѣвъ удушенїи були пѡдъ дошками, на котрыхъ Монголы засѣли. Онъ, Митко, такожь бувъ въ тѡй битвѣ въ дружинѣ одного боярина, и разомъ зъ нимъ дѣставъ ся до неволѣ, зъ котрой опѡсля чудомъ якимсь уйшовъ. Довго блукавъ ся онъ по селахъ и мѣстахъ святой Руси, поки въ кѡнци не зайшовъ и до Тухлѣ. Тутъ ему сподобало ся жити, а позаякъ умѣвъ свою одною рукою плести скуснѣи кошѣ и знавъ богато пѣсенъ та оповѣданъ про далеки краѣ, то громада приняла его въ свои члены, живила его и зодягала за чергою, загально люблячи и поважаючи его за раны, понесенїи въ вѡйнѣ зъ наѣздникомъ, и за его чесный, веселый характеръ. Отъ той то Митко теперь выйшовъ свѣдчити проти боярина.

— Скажи намъ, вояче Митку, — почавъ пытати его Захаръ, — ты знавшъ сего боярина, проти котрого хочешъ свѣдчити?

— Знаю, — ѡдповѣвъ твердымъ голосомъ Митко. Въ его дружинѣ я служивъ и бувъ въ битвѣ надъ Калкою.

— Якежь свѣдоцтво хочешъ ты зложити противъ него?

— Мовчи, пѣдлый рабе! — скрикнувъ поблѣднувши бояринъ. — Мовчи, а то туй буде конецъ твоему нужденному житю!

— Боярине, я теперь не рабъ твоѣи, але вѡльный громадянинъ, и тѡлько моя громада може велѣти менѣ мовчати. Я доси мовчавъ, але теперь менѣ велять говорити. Чесна громадо! свѣдоцтво мое противъ боярина Тугара Вовка велике и страшне: онъ зра — — —

— Мовчавъ доси, то мовчи ѡдтакъ! — ревнувъ бояринъ, блиснувъ топѡръ, и Митко воякъ, зъ розлупаною головою, окровавленный упавъ до долу. Охнула громада и зѡрвала ся на ноги. Страшный крикъ роздавъ ся докола.

— Смерть ему! смерть! Онъ зганьбивъ святѡсть суду! На радѣ мужа нашего забивъ!

— Смерды погані! — скрикнувъ до нихъ бояринъ, — не боюсь васъ! Отъ такъ буде кождому, кто поважить ся ткнути мене чи рукою, чи словомъ. Гей, мои вѣрніи слуги, сюда до мене!

Лучники и топѳрники, хочъ самі блѣді и тремтѣчі, окружили боярина. Грѳзный, червоный въ люто-сти, стоявъ ѳнъ посередъ нихъ въ кровавымъ топоромъ въ рудѣ. На знакъ Захара громада утихла.

— Боярине, — сказавъ Захаръ, — ты смертельно провинивсь проти Бога и громады. Ты на судѣ забивъ свѣдка, нашего громадянина. Що ѳнъ хотѣвъ проти тебе свѣдчити, мы не дѳзнали ся и не хочемо знати, — нехай твоя совѣсть тебе судить. Але своимъ убійствомъ ты признавъ ся до вины и нову вину поповнивъ. Громада не може тебе терпѣти на своѣй земли. ѳддали ся въ мѣжь насъ! Черезъ три дни ѳдъ нынѣ прійдутъ наші люде, щобъ розвалити твоѣй дѳмъ и загладити на-вѣтъ слѣдъ твого бутя у насъ.

— Нехай приходять! — крикнувъ люто бояринъ. — Побачимо, кто чій слѣдъ загладить. Я плюю на вашъ судъ! Радъ побачити того, кто приступить до мого дому! Ану, мои слуги, ходѣмо въ сего поганого збору!

Бояринъ ѳддаливъ ся въ своими слугами. Довгій часъ стояла мовчанка въ зборѣ. Молодцѣ вынесли кроваве тѣло Митка Вояка.

— Чесна громадо, — сказавъ Захаръ, — чи воля ваша поступити въ бояриномъ Тугаромъ Вовкомъ такъ, якъ батьки наші велѣли поступати въ такими людьми?

— Такъ, такъ! — загула громада.

— Когожь выбираете до сповнення волѣ громадскої?

Выбрано десять молодцѣвъ, мѣжь ними и Максима Беркута. Важко було Максимови пріймати сей выбѳръ. Хочъ и якъ ненависный бувъ ему бояринъ, але все таки ѳнъ бувъ ѳтцемъ тої, котра мовъ чаромъ опанувала его сердце и его мысли, за котру ѳнъ ѳддавбы бувъ житя. А теперъ, о горе, и она була засуджена, безвинно, за батькову провину. Але прецѣвъ Максимъ не ѳдпиравъ ся ѳдъ выбору. Хочъ и якъ тяжке для него було задане, сповнити засудъ громадскій, все таки ѳнъ въ глубинѣ

серця свого радувавъ ся тымъ: аджежъ при тѣй способности ѡнъ побачить єѣ! А може єму удасть ся якъ небудь потѣшити єѣ, влагодити хочъ своєю щиростю острый засудъ громады?...

А мѣжъ тымъ рада громадска ишла далѣ своєю чергою. Прикликано пѣсланцѣвъ ѡдъ стороньскихъ громадъ, щобъ въ ними нарадитись надъ тымъ, якъ боронити ся проти нападу Монголѡвъ.

— Зруйновані мы, — говоривъ пѣсланецъ пѡдгѡрскихъ громадъ. Села наші попалені, худобы зравані, молодѣжь выгибла. Широкою рѣкою розлили ся пожары и знищенє по Пѡдгѡрю. Князь не давъ намъ нѣякои обороны, а бояре, що тисли насъ въ часы спокою, зрадили насъ въ потребѣ.

Пѣсланцѣ въ Корчина и Сколього говорили:

— Намъ грозить залива. Понизше Синевѡдска на рѡвнинѣ бѣлѣють ся вже шатры Монголѡвъ. Иде ихъ сила незличима, и мы й думати не можемо о бою и опорѣ, але забираємо все и утѣкаємо въ лѣсы та въ горы. И въ долѡвъ цѣлыми громадами утѣкають люде въ горы. Бояре наші зачали було робити засѣвки на шляху, але якосъ вагують ся. Шепчуть люде, що хотять запродати шляхи наші Монголамъ.

Пѣсланцѣ въ другихъ верховиньскихъ громадъ говорили:

— У насъ урожаѣ лихій, а теперь въ долѡвъ набѣгло до насъ богато народа. Передновинокъ тяжкій. Ратуйте насъ и нашихъ гостей, поможѣтъ перебути чорну годину!

Пѣсланцѣ въ загѡрныхъ громадъ сказали:

— Чули мы, що залива монгольска иде въ угорску краину. На Бога и богѡвъ батькѡвъ нашихъ взываємо васъ, сусѣде и брата, спинѣтъ тоту страшну хмару, не допустѣтъ ѣй звалити ся въ нашу краину! Ваші села — твердынѣ; кожда скала, кожда дєбра ваша стане за тысячу воякѡвъ. А скоро разъ они перевалять ся за горы, то вже тамъ нѣяка сила ихъ не спинить и всѣ мы погибнемо марно. Мы готові дати вамъ помѡчь, якои зажадаєте, и хлѣбомъ и людьми, тѡлько не опу-

скайте рукъ , не тратьте надѣвъ, ставайте до бою зъ поганымъ наѣвдникомъ !

Тодѣ Захаръ Беркутъ скававъ :

— Чесна громадо и вы чеснй послы сусѣдскй ! Всѣ мы ту чули, яка страшна хмара иде на нашу краину. Военнй силы выступали проти нихъ и погибли. Сила ихъ велика, а нещаснй порядки на нашихъ долахъ дозволили имъ зайти ажъ въ сердце нашего краю, передъ порѣгъ нашої хаты. Князѣ и бояре потратили головы або зраджують край свѣй очевидячки. Що намъ ту зробити ? якъ намъ боронити ся ? Я думавбы, що намъ поза границѣ нашої Тухольцины удавати ся не можна. Шляху нашего при вашѣй помочи, чеснй загѣрнй громадяне, мы чень оборонимо. Але скѣльского шляху мы оборонити не можемо. Се буде ваше дѣло, чеснй скѣльскй громадяне, а колибъ намъ удало ся наше дѣло, то мы и вамъ радо пѣдемо допомагати.

На те сказали скѣльскй пѣсланцѣ :

— Знаємо мы, батьку Захаре, що вамъ нѣякъ ити насъ боронити и що въ тѣй тяжкѣй годинѣ треба, щобъ кождый попередъ всего за себе стоявъ. Але зважте лишень, що нашй громады не такй щасливй, якъ ваша, що бояре забрали насъ въ руки и они держать сторожу надъ засѣнками и проходами. А якъ они схотятъ выдати ихъ Монголамъ, то щожъ мы порадимо ? Але одного мы надѣвемось, и се чень спасе насъ : що Монголы не пѣдутъ на вашъ шляхъ и що затымъ вы, забезпечивши свѣй шляхъ вартою, будете могли рушити намъ въ помѣчь.

— Ехъ, громадяне, громадяне, — сумовито, але и въ докоромъ скававъ Захаръ, — и сила, бачить ся, у васъ въ рукахъ, и розумъ въ головахъ, якъ у мужѣвъ, а бесѣда ваша дитиняча ! Покладаете надѣю на „чень“ та на „кто знае“. Аджежъ сего будьте певнй, що скоро намъ не грозити'ме небезпеченьство, то мы громадами прйдемо вамъ на помѣчь. Але попередъ всего вамъ належалось бы забезпечити ся проти вашихъ власныхъ ворогѣвъ — боярѣ. Доки въ ихъ рукахъ засѣнки и проходы, доти вы и дыхнути бѣспечно не можете. Кождой хвилѣ сей прехитрый рѣдъ може продати васъ. Пора вамъ не

дрѣмати, але вдарити въ звоны и громадами поскидати въ себе тѣ пута, въ котрѣ обпутала васъ боярска несытѣсть и княжа сваволя. Поки сего не буде, поти и мы не зможемо вамъ допомочи.

Сумно похилили головы скѣльскій пѣсланецъ на тѣ Захаровѣ слова.

— Ехъ, батьку Захаре, — скавали они, — знаешъ ты нашихъ громадянъ, а говоришь, немовъ бы зовсѣмъ ихъ не знавъ. Зломана у нихъ давна ѡдвага, притоптана ихъ воля. За твою раду дякуємо тобѣ и передамо вѣ нашимъ громадамъ, але чи пѣдутъ они за нею?... Ехъ, кобы ты бувъ мѣжь ними и сказавъ имъ свое слово!

— Не вжежь таки, чеснѣ сусѣде, мое слово у громадянъ вашихъ може мати бѣльшу вагу, нѣжь ихъ власна потреба, нѣжь ихъ власный розумъ? Нѣ! Колибъ такъ було, то нѣчого вже и мое слово вамъ не поможе, то вже пропали нашѣ громады, пропала наша Русь!

Сонце геть-геть уже схилило ся въ полудня, коли тухольска громада по скѣнченѣй радѣ вертала до села. Безъ радѣсныхъ спѣвѣвъ и выкрикѣвъ, сумно, повагомъ ишли старѣ и молодѣ, повнѣ важкихъ думъ. Що то принесутъ имъ будущѣ дни?

Пѣсланецъ стороньскихъ громадъ, пѣднесенѣ на дусѣ и захоченѣ, порозходили ся. Тѣлько копне знамено, знакъ силы и згоды громадской, повѣвало високо и весело въ воздухѣ и весняне небо яснѣло пречистымъ блакитомъ, немовъ не бачучи земной журбы та тревоги.

IV.

Широкою рѣкою плыли по Руси пожары, руина та смерть. Страшенна орда монгольска въ далекои степовой Азѣи налетѣла нашу краину, щобъ на довгѣ вѣки въ самѣмъ корени пѣдтяти ей силу, розбити ей народне житѣ. Найпершѣ мѣста: Кѣвъ, Каневъ, Переяславъ упали и були зруйнованѣ до основы; ихъ слѣдомъ пѣшли тысячѣ селъ и меншихъ городѣвъ. Страшный начальникъ монгольскѣй, Бату-ханъ, прозванный Батыемъ, ишовъ на

чолъ свои стотысячною орды, женучи передъ собою въ четверо тѣлько всякихъ полоняникѣвъ, котрѣ мусѣли бити ся за него въ першихъ рядахъ, — ишовъ повдовжь рускои землѣ, розпускаючи широко свои загоны и бродячи по колѣна въ крови. О якѣмъ небудь опорѣ на рѣвнѣмъ поли нѣщо було и думати, тымъ бѣльше, що Русь була розвѣднана и роздерта внутрѣшними межеусобицями. Декуды ставили опѣръ мѣщане въ своихъ мурахъ, и не привычнѣ до веденя правильной облоги, Монголы мусѣли неразъ тратити богато часу, добуваючи брамъ и мурѣвъ топорами. Але слабѣ твердынѣ падали, бѣльше черезъ зраду и пѣдкупство, нѣжь силою поборенѣ. Цѣль походу страшнои орды були Угры, богата краина, замешкана племенемъ спорѣдненымъ зъ Монголами, ѣдъ котрого великѣй джингисханъ монгольскѣй домагавъ ся, щобъ ему пѣдало ся. Угры не хотѣли пѣддати ся, и страшенный похѣдъ монгольской орды мавъ имъ показати мѣсть великого джингисхана. Зъ трехъ бокѣвъ разомъ, пѣсля пляну Батыя, мала впасти орда до Угорцины: зѣ сходу въ землю семигородску, зъ заходу изъ землѣ моравскои, и зъ пѣвночи черезъ Карпаты. Въ тѣй цѣли орда пѣдѣлила ся на три части: одна пѣдъ проводомъ Кайдана пѣшла бесарабскими степами въ Волощину, друга пѣдъ проводомъ Петы ѣддѣлила ся ѣдъ головнои орды въ земли волынькѣй и поперекъ Червонои Руси, черезъ Пѣснеско, змагала къ верхѣвямъ рѣки Днѣстра, щобъ перейти ѣвъ въ брѣдъ, а далѣ розлила ся по Пѣдгѣрю шукаючи проходѣвъ черезъ Карпаты. Взятѣ до неволѣ мѣсцевѣ люде, а такожь деякѣ бояре-зрадники, провадили Монголѣвъ горѣ рѣкою Стрыемъ на скѣльскѣй шляхъ, и вже, якъ говорили пѣсланцѣ Корчинскѣй, ихъ шатры бѣлѣли ся на рѣвнинѣ понизше Синевѣдска.

Вечерѣло. Густѣ сумерки лягали на Пѣдгѣре. Лѣсистѣ тухольскѣй горы задымыли ся, мовъ невеличимѣ вульканы, готовлячись выбухнути. Стрый шумѣвъ по камѣнныхъ брѣдахъ и пѣнивъ ся по закрутинахъ. Небо покрывалось зорями. Але и на земли, на широкои надстрийскѣй рѣвнинѣ почали розблискуватись якѣсь свѣтила, зъ разу де-де, рѣдко, мовъ несмѣло, далѣ чимъ

равъ густѣйше, сильнѣйше, — поки врештѣ цѣла рѣвина, якъ далеко око засягне, не покрыва се ними, не розжеврѣла се кровавымъ облискомъ. Мовъ море, порушене легкимъ вѣтромъ, такъ меркотѣвъ той облискъ надъ долиною, то живѣйше палахкотячи, то мовъ расплываючись у темнѣючѣмъ просторѣ. Се палали нѣчнѣй огнища въ таборѣ Монголѣвъ.

Але генъ-генъ въ ѳддали, де кѣнчилось те меркотяче море, палали иншѣ свѣтила, страшнѣй, широкѣй, бухаючѣй розливы огнянѣй, горѣли околичнѣй села и хуторы, окружаючѣй широкою огненною пасмугою табѣръ монгольскѣй. Тамъ бушували загоны Монголѣвъ, рабуючѣй та мордуючѣй людей, забираючѣй въ неволю та нищачѣй до основы все, чого не можна було забрати.

Смеркомъ уже ѣхало вузкою полониною поверхъ синевѣдскихъ гѣръ двоє люда на невеличкихъ, но крѣпкихъ гѣрскихъ коникахъ. Оденъ зъ ѣздцѣвъ, мужчина вже въ лѣтахъ, бувъ въ рицарскѣмъ строю, въ збруи, въ мечемъ и топоромъ, зъ шоломомъ на головѣ и зъ пикою припятою до сѣдла кѣньского. Зъ пѣдъ шолома сплывало довге и густе, сивѣюче вже волосе на его плечѣ. Навѣтъ густѣ сумороки, що хмарою лежали на горахъ и величезными клубами котили ся зъ ярѣвъ и дебрѣвъ чимъ равъ выше на верхи, не могли на его лици закрити выразу глубокого невдоволеня, гнѣву и якоисъ слѣпой завзятости, що що-хвилѣ розливавъ ся по нѣмъ то ѣдкимъ, прикримъ смѣхомъ, то понурою хмарою, — що немовъ шарпавъ его суставы неспѣдваными, судорожными рухами и дававъ ся въ знаки его гарному коневѣ.

Другѣй ѣздець, то була молода, гарна дѣвчина, одѣта въ полотняну, шовковыми нитками перетыкану одежу, зъ невеличкимъ бобровымъ колпакомъ на головѣ, котрый не мѣгъ вмѣстити въ собѣ еи богатого, буйного, золотисто-жовтого волося. Черезъ плечѣ у неѣ деревѣшенный бувъ лукъ зъ турового рога и сайдакъ зъ стрѣлами. Еи чорнѣй, палкѣй очи ластѣвками лѣтали докола, любуючись рѣвными, филястыми контурами верховины и темнѣючими, сытыми барвами лѣсѣвъ та полонинѣ.

— Що за гарна краина, таточку! — скрикнула она звѣткимъ, срѣбнымъ голосомъ, коли конѣ ихъ на хвильку зупинили ся на крутомъ пригѣрку, черезъ котрый они въ трудомъ пробирали ся, щобъ передъ цѣлковитымъ стемненемъ дѣйти до цѣли. — Що за чудово гарна краина! — повторила она вже тихѣйшимъ, нѣжнѣйшимъ голосомъ, озираючись повадъ себе и тонучи поглядомъ въ незглубимо темныхъ зворахъ.

— А що за поганый народъ живе въ тѣй краинѣ! — гнѣвно ѡдрѣзавъ ѣздець.

— Нѣ, таточку, сего не говори! — сказала она смѣло, але заравъ же якомсь змѣшала ся, и значно понизивши голосъ, додала по хвили: Я не знаю, але народъ тутешній менѣ подобавъ ся...

— О, я знаю, що ѡнъ тобѣ сподобавъ ся! — скрикнувъ зъ докоромъ ѣздець, — а радше, що сподобавъ ся тобѣ оденъ зъ того народа, той проклятый Беркутъ! О, я знаю, що ты готова батька свого покинути для него, що ты перестала вже любити батька для него! Та що дѣяти, — така вже дѣвоча вдача! А тѣлько я кажу тобѣ, дѣвчино: не вѣрь тому поверховому блескови! Не вѣрь гадюцѣ, хочъ коралевыми барвами мѣнитъ ся!

— Алежь таточку, що за думки шибаютъ по твоѣй головѣ! И якими прикрыми словами ты докоряешь мене! Я призналась тобѣ, що люблю Максима и присягла передъ сонцемъ, що буду его. Але я ще не его, я ще твоя. А хочъ и его буду, то я не перестану любити тебе, таточку, нѣколи, нѣколи!

— Алежь дурна дѣвчино, — ты не будешь его, о тѣмъ и думати нѣщо! Хиба ты забула, що ты боярска дочка, а ѡнъ смердъ, ѡвчаръ?...

— Нѣ, таточку, не говори сего! інъ такій рицарь, якъ и другій рицарѣ — нѣ, ѡнъ лѣпшій, смѣлѣйшій и чеснѣйшій ѡдъ всѣхъ тыхъ боярчукѡвъ, якихъ я доси бачила. Впрочемъ, таточку, дарма вже ѡдмовлювати — я присягла!

— Що значитъ присяга дурной, ослѣпленой дѣвчины?

— Нѣ, таточку, я не дурна и не ослѣплена! Не

въ порывѣ дикой страсти, не безъ вагованя и думаня я зробила се. Навѣтъ не безъ высшой волѣ, таточку!

Послѣдній слова сказала она якимсь приглушеннымъ, таємничимъ голосомъ.

Бояринъ цѣкаво обернувъ ся до неи.

— Ну, а се що зновъ? Яка высша воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку, — говорила дѣвчина, запиняючись та звольняючи гвзды. Въ ночи передъ тымъ днемъ, коли мы мали рушити на медведѣвѣ, — показала менѣ въ снѣ мати. Така була, якою я послѣдній разъ бачила еѣ: въ бѣлой одежи, въ распущенымъ волосемъ, але въ лицемъ румянымъ и яснымъ, мовъ сонце, въ радѣстю на устахъ и усмѣхомъ та безмѣрною любовю въ ясныхъ очехъ. Она приступила до мене въ распростертыми руками и обняла мене, сильно притискаючи до груди.

— Мамо! сказала я — бѣльше не могла нѣчого скавати въ радости-роскоши, котра наповняла цѣле мое существо.

— Мирославо, дитя мое єдине, — говорила она лагѣднымъ, мягкимъ голосомъ, що и доси тремтить менѣ въ серци, — слухай, що я тобѣ скажу. Велика для тебе хвиля зближає ся, доню! Серце твоє пробудить ся и заговорить. Слухай свого серця, доню, и йди за єго голосомъ!

— Такъ, мамо! сказала я, тремтячи въ якоись не сказаной роскоши.

— Благословлю-жъ твоє серце! — И сказавши те, она розвѣяла ся зяпахущимъ леготомъ, а я прокинулась. И серце мое справдѣ заговорило, таточку, и я пѣшла за єго голосомъ. На мнѣ благословенство мамы!

— Алежъ, дурна дѣвчино, се бувъ сонъ. О чѣмъ ты въ день думала, те въ ночи и приснилось тобѣ! А впрочѣмъ — додавъ бояринъ по недовгѣй хвили, — впрочѣмъ ты вже й не побачишь єго нѣколи!

— Не побачу? скрикнула живо Мирослава. — Чому не побачу? Хиба ѣнъ умеръ?

— Хочѣбы и сто лѣтъ живѣ, то таки не побачишь

его, бо мы... мы не вернемось уже бѣльше въ тѣ проклятыя стороны.

— Не вернемось? А се для чого?

— Для того, — сказавъ бояринъ въ силованымъ супоковмъ, — що тѣ твои добрыя люде, а попередъ всѣхъ той старый чортъ, батько твоего укуханого Максима, рѣшили на своѣй радѣ — выгнати насъ изъ своего села, розвалити нашъ дѣмъ и зрѣвнати его въ землю! Але постѣйте вы, хамово племя, пѣзнаете вы, въ кимъ маете дѣло! Тугаръ Вовкъ, се не тухольскій вовкъ, — ѣнъ и тухольскимъ медведямъ зумѣе показати зубы!

Болющо тѣохнуло въ серци Мирославы, коли почувла тѣ слова.

— Выгнали насъ, таточку? И за щожь насъ выгнали? Певно за того лѣсничого, що ты казавъ такъ немилосердно бити, хочъ я въ слѣзми благала тебе, пустити его на волю?

— Якъ ты все те тямить! — пѣдхопивъ злѣсно Тугаръ, хочъ въ серци глубоко вколело его те оскаржене въ устѣ доньки. — О, я знаю, що колибъ ты була на тѣй радѣ, то и ты була-бъ стала за ними противъ своего батька! Щожь дѣяти, — батько старый, понурый, не вмѣе блискати очима анѣ зѣтхати, а тобѣ хочесь не такого товариша! И що въ того, що батько отсе передъ часомъ посивѣвъ, стараючись забезпечити твою долю, а той новый, милѣйшій, молодшій товаришь може десь теперъ въ своихъ Тухольцями руйнуе нашу хату, послѣдне и єдине наше пристановище на свѣтѣ!

Мирослава не вытерпѣла тыхъ ѣдкихъ докорѣвъ, — горячій слѣзы брыснули въ ѣи очей.

— Нѣ, се ты, ты не любишь мене, — сказала она, заливаючись слѣзми, — и я не знаю, що ѣдвернуло сердце твоє ѣдъ мене? Я-жь не дала тобѣ нѣякои причины! Самъ ты учивъ и наказувавъ мене жити по правдѣ и говорити правду! Не вжежь теперъ наразъ правда такъ дуже опротивѣла тобѣ?...

Бояринъ мовчавъ похиливши голову. Они зближали ся вже до верха горы и ѣхали вузкою дѣрогою помѣжь высокими буками, котры зовсѣмъ заслонювали передъ

ними небо. Конѣ, здані на власну волю, самі шукали собѣ стежки середъ пѣтьмы и въ часта форкаючи тю-пали звѣльна по похилѣй каменистѣй дорозѣ пѣдъ гору.

— Кудыжъ мы ѣдемо, коли насъ выгнано въ Тухольщины? — спытала наразъ Мирослава, отираючи рукавомъ слѣзы и пѣдводячи до горы голову.

— Въ свѣтъ за очи, — ѣдкававъ батько.

— Тыжъ кававъ, що ѣдемо до одного боярина въ гостину.

— Правда опротивѣла менѣ: я сказавъ неправду.

— То кудыжъ ѣдемо?

— Куды сама хочешъ. Менѣ все одно. Може ѣхати до Галича до князя, котрому я наприкривъ ся и котрый радъ бувъ мене позбути ся? О, хитра се штука, той князь! Выкористати силу чоловѣка, высати его, мовъ спѣлу вишню, а кѣстку кинути геть — на те ѣнѣ якъ разъ. И якій радъ бувъ ѣнѣ, коли я попросивъ его о даровизну земель въ Тухольщинѣ! Иди, сказавъ менѣ, нехай лишень тутъ не бачу тебе! Иди и угрывай ся въ тыми смердами о нужденну межу, лишъ сюды не вертай! Ну що: може ѣхати намъ до него, жалѣти ся на Тухольцѣвѣ, просити напроти нихъ княжой помочи?...

— Нѣ, таточку! — говорила Мирослава. Княжа помѣчь злого не направить, а тѣлько ще дужше погѣршитъ.

— А видишь, — сказавъ бояринѣ, не богато зважачючи на послѣдній слова доньки. — Ну, а може вертати намъ до Тухлѣ, до тыхъ проклятыхъ хлопѣвъ, до того чорта Беркута, и просити ихъ о ласку, пѣддати ся ихъ карѣ, зречи ся свого боярства и благати ихъ, щобъ насъ приняли до своєї громады, якъ рѣвній рѣвныхъ, и жити въ ними такъ якъ они, въ ѣвцями вкупѣ, мѣжъ ѣвсомъ и гномъ?

Постава Мирославы незамѣтно, мимоволѣ простувала ся, лице ви прояснювалося при тыхъ словахъ.

— А якъ гадавшь, таточку, чи они пріймили-бъ насъ? спытала она живо.

— Кто знае! сказавъ грывко бояринѣ. Се ще якъ бы ласкаві були ихъ хамскій величества и ихъ надвельчество Захаръ Беркутъ!

— Таточку, — а чомужь намъ не стрѣбувати сего? Тухольцѣ не люблять неправды; они хочъ и засудили насъ, то може по своему праву. А може... може и вы, таточку, дечимъ... своимъ острымъ поступованемъ причинились до того? А коли-бъ лагѣдно, по людски въ ними....

— Прокляте на нихъ! — перервавъ еѣ Тугаръ Вовкъ, — не нагадуй менѣ о нихъ! До иныхъ мы судѣвъ, до иныхъ помѣчникѣвъ удамо ся! Осъ поглянь долами!

— Ахъ Боже, се що такого? скрикнула Мирослава.

Они стали саме на вершку горы и передъ ними, мовъ силою чарѣвъ, розкинула ся широка стрыйска долина, залита моремъ пожарѣвъ и огнищъ. Небо жеврѣло ся кровавымъ ѣблискомъ. Немовъ въ пекла несли ся въ долины дивнѣй голосы: ирзане коней, хряскѣтъ збруѣ, переклики вартовыхъ, гомѣвъ сидячихъ при огнищахъ чорныхъ, мохнатыхъ людей, а генъ-генъ далеко роздираючѣ сердце войки мордованыхъ старцѣвъ, жѣнокъ и дѣтей, вязаныхъ и веденыхъ въ неволю мужчинъ, рыкъ скотины и грохѣтъ валячихъ ся будынкѣвъ, а пѣсля того величезнѣй водопады искоръ, мовъ роѣ золотистыхъ комахъ, збивали ся ажъ пѣдъ небо. Въ кровавѣмъ розблиску огнѣвъ видѣли ся тутже въ долинѣ надъ рѣкою довгѣй, безконечно довгѣй ряды чотырогранныхъ шатрѣвъ, передѣленѣ ѣдъ себе широкими ѣдступами. Люде мовъ мурашки снували помѣжь шатрами и громадились коло огнищъ. Мирослава стала на той видъ мовъ остовпѣла, не можучи ѣдорвати ѣдъ него очей. Навѣтъ старый, понурый бояринъ не мѣгъ рушити ся въ мѣсця, потапаючи очима въ тѣмъ лячнѣмъ, кровавѣмъ морѣ, ловлячи носомъ запахъ гѣрского дыму и крови, вслухуючись въ сумѣшний гамѣръ, въ войки, стоны и радѣснѣй крики побѣды. Навѣтъ конѣ пѣдъ нашими ѣздцями почали тремтѣти всѣмъ тѣломъ, стричи ухами и форкати нѣвдрями, немовъ лякали ся йти дальше.

— Тату, про Бога святого, се що таке? — скрикнула Мирослава.

— Нашѣ союзники, — сказавъ понуро Тугаръ Вовкъ.

— Ахъ, се мусятъ бути Монголы, о котрыхъ приходѣ говоривъ народъ въ такую тревогою?

— Такъ, се они!

— Нищителѣ рускои землѣ!

— Наші союзники проти тыхъ проклятыхъ смердѣвъ и ихъ громадѣвства.

— Тату, се загибель наша! Якъ не стане хлопѣвъ, то кто кормити буде бояръ?

— Не бѣй ся, не вродилась ще тота буря, котра зможе до кореня знищити те пѣдле насѣне!

— Алежь, таточку, Монголы не щадятъ нѣ хаты нѣ двора нѣ князьвскои палаты! Самъ же ты росповѣдавъ, якъ они подусили князьвѣвъ пѣдъ дошками.

— И се добре! Нехай ихъ дусять, тыхъ крукѣвъ хижихъ! Але боярина не задусили нѣякого. Ще разъ кажу тобѣ: се наші союзники!

— Алежь, таточку, ты хотѣвбы входити въ союзъ въ тыми дикарями, обагреными кровю нашего народа?

— Що мене то обходитъ, кто они и якій они? Крѣмъ нихъ мы не маємо виходу. А нехай они собѣ будуть и самі злї духи, щобъ тѣлько помогли менѣ!

Мирослава, вся блѣда, тревожными очима глядѣла на свого батька. Кровавый ѣдблискъ огнѣвъ, що освѣчувавъ околицю, робивъ лице его страшнымъ и дикимъ и меркотѣвъ на его шоломѣ, немовъ обнимавъ лице его кровавымъ вѣнцемъ.

— Якій ты страшный, таточку, — прошептала Мирослава. Я не пѣзнаю тебе!

— Говори смѣло, говори, донечко! — сказавъ въ якимсь кровавымъ насмѣхомъ батько. Я знаю, що ты хотѣла сказати! Ты хотѣла сказати: я не можу дальше йти въ тобою, я покину тебе, зрадника ѣтчины, а верну ся до свого милого, до свого вѣрного Беркута! Скажи, скажи се отверто — и покинь мене. Я пѣду, куды зве мене доля, и буду до кѣнца жита свого старати ся о твоѣ добро!

Могучій голосъ боярина ставъ ся при кѣнци якійсь мягкій, тремтячій, зрушующій, що Мирослава выбухла

голоснымъ плачемъ и воскочивши въ коня, кинулась батькови на шю, гърко ридаючи.

— Охъ, таточку, — хлыпала она, — якъ ты рвешъ мое сердце! Чимъ я такъ тяжко провинилась передъ тобою? Я-жь знаю, що ты любишь мене! Я... я не покину тебе нѣколи! Я буду твою служницею, твою невѣдницею до послѣднего духу, лишь не йди туды, не подавай своего чесного имени на вѣчну ганьбу!

Ридаючи, она впала батькови до нѣгъ и обнимала руками его колѣна, обливала слѣзами его руки. Не выдержавъ Тугаръ Вовкъ, канули слѣзы и въ его старыхъ очей. Онъ поднявъ Мирославу и крѣпко притисъ еѣ до груди.

— Доню моя, — сказавъ онъ лагѣдно, — не жалуѣся на мене! Горе наповнило горестю мое сердце, гнѣвомъ налило мои мысли. Але я знаю, що твоѣ сердце — щире золото, що ты не покинешъ мене въ дняхъ печали и борьбы. А джежь самѣ мы теперь на свѣтѣ, нѣ до кого намъ прихилити ся, нѣ ѡдѣ кого ждати помочи, а тѣлько ѡдѣ себе самыхъ. Выбору не маємо. Берѣмо помѡчь, де еѣ найдемо!

— Таточку, таточку! — говорила въ слѣзми Мирослава. Гнѣвъ проти Тухольцѣвъ заслѣпивъ тебе и пхае тебе въ погибель. Нехай и такъ, що нещасливѣ мы — а чи задля того мусимо бути врадниками своего краю? Нѣ, радше згинути намъ въ голоду подѣ плотомъ!

— Молода ты ще, доню, горяча, палка, а не знаешь, якъ смакуе голодъ, якъ смакуе нужда. Я зазнавъ ихъ и хочу устеречи тебе ѡдѣ нихъ. Не перечъ же менѣ! Ходи, ѣдьмо до цѣли! Що буде, то буде, долѣ свои не обѣдемо!

И онъ спявъ своего коня острогами. Дармо Мирослава хотѣла спинити его — онъ погнавъ долѣ горою. Ридаючи, слѣдувала за нимъ Мирослава. Въ своѣй непоборимѡй дитячѡй вѣрѣ она все ще думала, що зможе ухоронити батька ѡдѣ погибели, ѡдѣ вѣковистои ганьбы — ѡдѣ зрады своего краю. Она бѣдна и не знала, якъ глубоко ви батько бувъ уже застрягъ въ тѡмъ огиднѡмъ багнѣ, якъ безповоротно онъ уже впавъ въ безодню,

такъ, що для него справдѣ не було иншого виходу, якъ падати глубше, ажъ до дна.

Чимъ дальше вѣздили въ долину, тымъ густѣйша пѣтьма обхапувала ихъ, тымъ менше могли що-небудь бачити, крѣмъ блиманя огнищъ и жеврѣня ѳддаленыхъ пожарѳвъ. За то гомѳнъ и ревъ стававъ ся чимъ разъ голоснѣйшій, оглушающій. Дымъ выѣдавъ имъ очи, захапувавъ ѳддыхъ въ груди. Бояринъ прямувавъ до першого огнища, що палало середъ поля. Се була монгольска сторожа. Наближаючись, они бачили пять люда въ кожухахъ, оберненихъ волосемъ до горы, въ такихже пелехатыхъ, острокѳнчастыхъ колпакахъ, въ луками на плечехъ и въ топорами въ рукахъ.

Ажъ близь варты Мирослава дѳгнала батька и сѣпнула его за рукавъ.

— Таточку, Богомъ святымъ молю тебе, вертаймо ѳдси!

— Куды?

— Ходѣмъ до Тухлѣ!

— Нѣ, пропало вже! Пѳдемъ, але не въ униженою просьбою! Пѳдемо въ гостѣ—и радъ я побачити, чи твои Беркуты посмѣють теперь выгоняти насъ!

Въ тѳй хвили Монголы почули приходячихъ и въ дикимъ крикомъ похапали за луки и окружили ихъ.

— Кто ѣде? закричали рѳжными голосами, то по нашому, то по своему.

— Поклонникъ великого Джингисхана! — сказавъ по монгольски Тугаръ Вовкъ. Монголы стали, выпуливши очи на него.

— Ты ѳдки, що за оденъ, за чимъ приходишь? спытавъ оденъ, очевидно начальникъ сторожѣ.

— Не твое дѣло, — ѳдповѣвъ остро, на монгольскѳй мовѣ, бояринъ. — Кто веде вашу силу?

— Внуки великого Джингисхана: Пета бегадиръ и Бурунда бегадиръ.

— Идижь и скажи имъ, що „Калка рѣка по болотѣ тече а въ Донъ впадае“. А мы на твоѳй поворотъ заждемъ коло огнища.

Зъ рабскимъ пошанованемъ розступили ся Монголы

передъ незнакомымъ прїѣзжимъ, що говоривъ ихъ мовою тай ще такимъ певнымъ тономъ, до якого они привыкли одъ своихъ хановъ та бегадировъ. Въ одной хвили начальникъ варты здавъ свое мѣсце на другого, а самъ допавши коня, погнавъ до табору, о якомъ може четверть милѣ оддаленого одъ вартового огнища.

Тугаръ Вовкъ и Мирослава позлавили въ коней, котрї декто въ вартовыхъ сейчасъ вяли, обчистили, напоили и припяли на мужицкѣй, житомъ засѣянѣй нивѣ. Прїѣзжі гостѣ приступили до огнища, грѣючи надъ нимъ руки, въ котрї щипавъ ихъ весняный нѣчный холодъ. Мирослава тремтѣла цѣлымъ тѣломъ, мовъ у лихорадцѣ; она була блѣда и не смѣла пѣднести очей на батька. Ажъ теперъ, почувши въ батьковыхъ устѣ монгольску мову и побачивши, въ якимъ пошанованемъ Монголы сповняли его волю, она догадала ся, що батько еи не одъ нынѣ знае ся въ тыми страшными нищителями рѣдной землѣ и що правдивою мусить бути тота вѣсть, котра глухо шепталась при дворѣ князя Данила, немовъ то Тугаръ Вовкъ въ битвѣ надъ Калкою врадивъ Русь Монголамъ, выповѣвши имъ напередъ цѣлый плянъ битвы, уложеный рускими князями. Правда — говорили вѣсти. — доказу на те певного нема, а то-бъ бояринови прїйшлося понести голову на колоду; бояринъ стоявъ въ битвѣ въ першѣмъ рядѣ и при першѣмъ замѣшаню взятый бувъ до неволѣ. Але дивнымъ выдавалось декому его швидке увѣльненє безъ окупу, хочъ бояринъ боживъ ся, що Монголы выпустили его, шануючи его хоробрѣсть. Дѣло було темне, а тѣлько то певне було, що при княжѣмъ дворѣ всѣ почали якось сторонити одъ Тугара и самъ князь не довѣрявъ ся ему по давному. Бояринъ въ кѣнци почувъ тоту вѣсть и попросивъ князя о даровизну земель въ Тухольщинѣ. Не дошытуючись, для чого задумавъ бояринъ покидати Галичъ и для чого хоче закопати ся въ такѣй лѣсистѣй пустыни, тай ще въ молодую дочкою, — князь Данило давъ ему даровизну — очевидно радъ бувъ его позбутися. И при одѣѣздѣ въ Галича якось холодно прощали ся всѣ въ бояриномъ, довголѣтнымъ товаришемъ, оружя. Все то згадала те-

перъ въ однѣй хвилѣ Мирослава, и все то, що тодѣ дивувало и гнѣвало єѣ, — стало теперъ яснѣ и зрозумѣле передъ єѣ очима. Такъ, значить ся, вѣсти и шепты говорили правду! Такъ, значить ся, батько єѣ одѣ давно, одѣ десяти лѣтъ бувъ въ порозумѣню зъ Монголами, бувъ врадникомъ! Мовъ придавлена, мовъ пѣдкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прекрасну голову до долу. Серце єѣ дуже болѣло: она чула, якъ въ нѣмъ одна за другою рвали ся найсильнѣйшій и найсвятѣйшій нитки — нитки дитячої любви и поважання. Якою самотною, якою круглою сиротою чулась она теперъ на свѣтѣ, хочъ туй коло неї сидѣвъ єѣ батько! Якою нещасною чулась она теперъ, хочъ батько недавно ще запевнювавъ єѣ, що все робить для єѣ щастя!

Але и бояринъ сидѣвъ теперъ якійсь невеселый: єго рѣшуче серце тисли очевидно якійсь важкій думы. Не знати, о чѣмъ думавъ онъ, але очи єго глядѣли незмигаючи въ полонѣнь огнища, слѣдили уважно за загаранємъ червоныхъ мовъ розжарене зелѣзо полѣнъ, що трѣскали въ огни, влизуваній полонѣнями. Чи се було спокѣйне думанє чоловѣка, що дѣйшовъ до своєи цѣли, чи може яке тревожне прочутє будущины холодною рукою вхопило єго за серце и печать мовчаня положило на єго чоло? Тѣлькожь и онъ, старый розважный чоловѣкъ, уникавъ погляду Мирославы, лишь глядѣвъ и глядѣвъ въ огнище на миготячій искры и попелѣючій полѣна.

— Доню! — сказавъ онъ въ кѣнци стиха, не пѣводячи на ню очей.

— Чому ты вчера не вѣбивъ мене, тату? — прошептала Мирослава, на силу вдержуючи слѣзы въ очехъ. Голосъ єѣ, хочъ тихій, вѣнувъ на боярина ледовымъ холодомъ. Онъ не найшовъ на те пытанє ѡдповѣди и мовчавъ и вдивлювавъ ся въ огнище, поки не прибѣгъ вартовый зъ табору.

— Внуки великого Джингисхана шлють свѣй привѣтъ новому другови и просятъ єго до своєго шатра на военну раду.

— Ходѣмъ! — сказавъ коротко бояринъ и пѣднявъ ся зъ мѣсця. Мирослава встала такожь, але ноги єѣ ѡд-

мовляли послуху. Толькожь не часъ теперь бувъ вертати ся. Въ однѣй хвили Монголы привели ихъ коней, высадили Мирославу и окруживши ихъ обов повели до табору. Монгольскій таборъ бувъ ровложеный въ величевнѣмъ чотырокутнику и обкопанный глубокимъ ровомъ. Въ кождѣмъ боцѣ чотырокутника було по дванайцять входѣвъ, окруженныхъ оружною вартою. Хочь неприятель нѣякій не гровивъ таборови, то все таки его стережено чуйно — таке вже було военне правило Монголѣвъ, зо всѣмъ въ суперечнѣсть зъ христіанскимъ рицарствомъ, котре не дорѣвнувало Монголамъ анѣ въ вѣйсковѣй карности, анѣ въ умѣлости тактики та керованя великими масами.

Вартові при входѣ табору дикими голосами перекликали ся зъ вартовыми, що вели боярина зъ донькою, а ѡдтакъ переняли незвычайныхъ гостей и повели ихъ до шатра своихъ начальникѣвъ. Хочь и якъ придавлена була Мирослава своимъ бодемъ и встыдомъ, що выпалювавъ горячій румянецъ на еи дѣвочѣмъ лиці, то всежь она була надто смѣлои вдачѣ, надто свобѣдно и по рицарски выхована, а щобъ не зацѣкавити ся роскладомъ табора и всѣмъ новымъ та невиданымъ окруженямъ. Быстрымъ окомъ окинула она провожающихъ вартовыхъ. Низкі, пѣдсадковаті ихъ поставы, повбирані въ овечій кожухи, черезъ котрі перевѣшенный бувъ у кождого лукъ и сайдакъ зъ стрѣлами, выглядали мовъ медведѣ або які другі дикі звѣрѣ. Лиця безъ заросту, зъ выстаючими вилицями и пѣдъочными кѣстями, зъ маленькими и глубоко впалыми очима, що ледво блищали ся зъ вузкихъ, подовжно прорѣзанныхъ повѣкъ, зъ невеликими, приплескаными носами, выглядали якось гидко, ѡдразливо, а жовтава ихъ барва, що въ ѡбблиску огнищъ переливала ся въ якісь зеленковатый ѡдтѣнокъ, робила ихъ ще страшнѣйшими та ѡдразливѣйшими. Зъ похнюплеными до долу головами и зъ горляною, спѣвучою мовою они подобали на вовкѣвъ, що шукають, кого-бъ пожерти. Шатры ихъ, якъ Мирослава зъ близька приглянула ся, зроблені були зъ войлоку, роспятого на чотырехъ жердкахъ, звязанныхъ въ горѣ до купы, и на-

крыті́ були въ верху для забезпеки одъ дожджу великими шапками въ кôньскои шкôры. Передъ шатрами стояли на жердкахъ понастромлювані́ головы людскі́, кроваві́, въ застиглымъ выразомъ болю и роспуки на блѣдыхъ, посинѣлыхъ, меркотячимъ свѣтломъ огнищъ дивовижно освѣченыхъ лицахъ. Холодный пѣтъ выступивъ на чоло Мирославы на сей видъ; вѣ, геройску, смѣлу дѣвчину, мучила думка, що швидко и ви голова такъ само стримѣти буде денебудъ передъ шатромъ яко монгольскаго бегадиря. Та нѣ, она волѣла бѣ теперь тлѣти въ пожарѣ и стримѣти яко кровава трофея передъ шатромъ побѣдителя, анѣжъ своими живыми очима оглядати тѣ трофеѣ, въ когрыхъ кожда недавно ще була живымъ чоловѣкомъ, думала, працювала и любила, — анѣжъ ити вдовжъ сего страшнаго табору на безчесне, зрадницке дѣло!

— Нѣ, нѣ, — думалось вѣй, — не буде того! Я не пѣду дальше! Я не стану зрадницею свога краю! Я покину батька, коли не зможу его одвести одъ его проклятого намѣру!

Мѣжъ тымъ они стояли передъ шатромъ начальника, Петы, любимця Батыявого. Шатеръ не одзначувавъ ся одъ прочихъ шатрѣвъ въ верха нѣчимъ окрѣмъ припатои на вершку жердки въ трема бунчуками; за то въ серединѣ бувъ далеко пышнѣйше, по азятски, улаженый. Тѣлькожъ анѣ бояринъ анѣ Мирослава до середины шатра не входили, бо начальникѣвъ монгольскихъ застали передъ шатромъ, коло огнища, на котрѣмъ невѣльники пекли двоухъ баранѣвъ. Побачивши приходящихъ, начальники схопили ся всѣ вравъ на рѣвнѣ ноги и похапали до рукъ свою збрую, хочъ впрочѣмъ не поступали ся въ мѣсця, щобы стрѣчати ихъ. Знаючи монгольскій звичай, бояринъ кивнувъ донѣцѣ, щобъ осталась позаду, а самъ, знявши въ головы шоломъ а въ плечей лукъ, приступивъ до нихъ въ поклономъ и ставъ мовчки, въ похилеными до землѣ очима, о три кроки передъ головнымъ начальникомъ Петою.

— Одъ якого царя приносишь намъ вѣсти? — спытавъ его Пета.

— Я не знаю нѣякого царя крѣмъ великого Джингисхана, пана всего свѣта! — сказавъ бояринъ. Се була звичайна формула по́дданя. Пета за симъ поважно, але радо, простягъ бояринови руку.

— Въ пору приходишь, — сказавъ Пета, — мы дожидали свого союзника.

— Я знаю свѣй обовязокъ, — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Въ однѣмъ лишень я переступивъ вашъ звичай: я привѣвъ доньку свою до табору.

— Доньку? сказавъ зачудуваный Пета. Хибажъ ты не знаешь, що звичай нашъ забороняе женщинамъ вступати въ збѣръ воякѣвъ?

— Знаю. Але щожъ я мавъ зробити зъ нею? У мене нема дому, нѣ родини, нѣ дружины! Крѣмъ мене и великого Джингисхана она не мав нѣякои опѣки! Мѣй князь радъ бувъ позбути ся мене зъ свого мѣста, а тѣ проклятѣ смерды, мои невольники, збунтували ся противъ мене.

— Але всежь таки ту она не може остати ся.

— Я прошу внукѣвъ великого Джингисхана, позволити ѣй остати ся нынѣшну нѣчь и завтрѣшний день, поки не вынайду для неи безпечного пристановища.

— Для другѣвъ нашихъ мы гостиннѣй, — сказавъ Пета, и ѣдтакъ, обертаючись до Мирославы, ѣнъ сказавъ ломаною рускою мовою:

— Зблизись, дѣвчина!

Мирослава ажъ затремтѣла, почувши тѣ зверненѣ до себе слова страшного монгольскаго начальника. Повными ненависти и погорды очима глядѣла она на того нищителя Руси, зовсѣмъ не слушаючи его слѣвъ.

— Зблизись, Мирославо! — сказавъ ви батько. Великѣй начальникъ монгольскаго войска ласкавый до насъ.

— Не хочу его ласки! — ѣдказала Мирослава.

— Зблизись, розкавую тобѣ! — сказавъ грѣвно бояринъ. Мирослава неохѣтно зблизила ся.

Пета своими малыми, блискучими очима поглядѣвъ на ню.

— Гарны дѣвчина! Жаль, що не остатись. Гляди,

дѣвчина, на свѣй татъ. Будь вѣрны великы Джингисханъ. Великы ласка буде! На тобѣ, дѣвчина, отсе коко, въ вашого князь Мстиславъ! Знакъ безпеченьства. Покажи монгольскы воякъ — усѣ пропуститъ, нѣчого злого не зробишь. А теперь до шатра!

Зъ тыми словами Пета подавъ Мирославѣ въ пальця своего великій золотый перстень, здобутый нимъ въ битвѣ надъ Калкою зъ князя Мстислава. На перстени бувъ великій золотисто-зеленый бериль зъ вырѣзаными на нѣмъ фигурами. Мирослава вагувала ся принять даръ одъ во рога, може навѣтъ заплату за батькову зраду.

— Возьми, доню, сей знакъ одъ великого внука Джингисхана, — сказавъ бояринъ. Се знакъ его великой ласки для тебе, дае тобѣ беспечный прохѣдъ въ таборѣ монгольскѣмъ. Намъ бо прійдесъ розстати ся, доню. Ихъ военный звичай забороняе женщинамъ бути въ таборѣ. Але въ тымъ перстенемъ ты можешъ беспечно приходи и выходи, коли тобѣ запотребитъ ся.

Мирослава ще вагувалась. Але въ тѣмъ мовъ нова якась думка шибнула вѣй въ голову — она взяла перстень и одвертаючись, урванымъ голосомъ сказала: — Дякую!

Затымъ Пета казавъ одвести еѣ до окремого шатра, котре на борзѣ приготовано для еи батька, а Тугаръ Вовкъ оставъ ся самъ зъ монгольскими бегадирами, щобы радити военну раду.

Першій забравъ голосъ Пета, головный начальникъ сего оддѣлу, чоловѣчокъ лѣтъ коло сорокъ, типъ Монгола: невеличкій, повертливый, зъ хитро мигающими малыми, мовъ мышачими очима.

— Сѣдай, гостю, — сказавъ онъ до боярина. Коли скажемо тобѣ, що мы дожидали тебе, то нехай се буде найвысша похвала твоєи вѣрности для великого Джингисхана. Але все таки ты троха за пѣвно прійшовъ. Войско наше вже третій день въ таборѣ стоитъ, а великій Джингисханъ, выправляючи насъ на западъ, до краю рабѣвъ своихъ Арпадѣвъ, наказувавъ намъ довше трехъ день безъ потреби нѣгде не задержуватись. Братъ нашъ, Кайданъ бегадиръ, що пѣшовъ черезъ край Воло-

хѡвъ, буде передъ нами въ домѣ Арпадѡвъ, здобуде ихъ столичне мѣсто, — и якужь славу мы принесемъ зъ того походу?

На те скававъ бояринъ:

— Я порозумѣвъ слова твои, великій бегадире, и ось що ѡдповѣмъ на нихъ. Вѣрный слуга великого Джингисхана не мѡгъ швидше прибути до вашого табору, бо ажъ вчера дѡзнавъ ся о походѣ вашѡмъ, а дѡзнавши ся прибувъ заравъ. Про задержку не жури ся. Шляхи нашѣ хочъ не широкѣ, такъ беспечнѣ. Брама въ царство Арпадѡвъ стане вамъ отворомъ, лишъ тѡлько застукайте.

— Якѣ шляхи и въ чѣихъ рукахъ? спытавъ коротко Пета.

— Оденъ шляхъ скѡльскѣй, ширшѣй, горѣ отсею рѣкою и дальше вузкимъ проваломъ. Ёго стережуть нашего князя бояре, котрѣ на нѣмъ поробили засѣвки. Але бояре не радо служатъ Данилови Романовичу, не радо стережуть засѣкѡвъ. Мала обѣцянка склонить ихъ на сторону великого Джингисхана.

— Але чомужь не бачимо ихъ въ нашѡмъ таборѣ? — спытавъ Пета.

— Годѣ имъ, великій бегадире. Народъ, середъ котрого они живутъ и котрый мусить поставляти оружныхъ людей для обороны засѣкѡвъ, не радо зноситъ ихъ власть надъ собою. Духъ бунту и непокоры живе въ народѣ. Серце его тужить за давными порядками, де не було нѣ князѣвъ нѣ власти, де кожда громада жила для себе, а противъ спѡльного ворога всѣ дружили ся по добрѡй волѣ и выбирали та скидали свою старшину. Въ горахъ тыхъ живе оденъ дѣдъ, котрого прозвали бесѣдникомъ, и той роздувае полонѣнь непокоры въ имя тыхъ старыхъ порядкѡвъ. Народъ глядитъ на боярѣ, мовъ пастухи на вовка, и скоро бы тѡлько побачивъ, що бояре тягнуть въ сторону великого Джингисхана отверто, то побивбы ихъ камѣнемъ. Колижь за приближенемъ вашои силы бояре пѡддадутъ ся вамъ и выдадутъ вамъ засѣвки — народъ пирсене, якъ полова ѡдъ вѣтру.

Пета слухавъ уважно бесѣды боярина. Насмѣхъ и погорда заблискотѣли на его тонкихъ губахъ.

— Дивнѣй-жь у васъ порядки! сказавъ онъ. Князь бунтуе противъ своихъ слугъ, слуги противъ князя, князь и слуги противъ народа, а народъ противъ всякой власти! Дивнѣй порядки! У насъ коли дрѣбнѣй ватажки хотѣли бунтувати противъ великаго Джингисхана, то той вгромадивъ ихъ до своего аула и окруживши аулъ своими вѣрными сынами, кававъ наставити ѡсѣмдесять великихъ котловъ на жаръ, налити ихъ водою, а коли вода скипѣла, то не розбираючи нѣчиѣи вины, велѣвъ въ каждый котель вкинути по два бунтовники и варити ихъ такъ довго, поки тѣло зовсѣмъ не ѡдкпѣло ѡдъ кости. Тодѣ велѣвъ повынимати голѣ кѡстяки въ котловъ, посадити ихъ на конѣ и поѡдвозити до поѡвладныхъ имъ племенъ, щобъ тѣ на примѣрѣ своихъ ватажковъ учили ся послуху и покоры великому Джингисханови. Отъ такъ бы и васъ си вчити. И мы навчимо васъ си. Дякуйте богамъ, що зѡславъ насъ до сего краю, бо коли-бъ не мы, то вы певно, мовъ тѣ голоднѣй вовки, пожерли-бъ однѣ другихъ.

Кровь постыла бояринови въ тѣлѣ при тѡмъ оповѣданю Монгола, — але онъ нѣ словечка не ѡдказавъ на тоѡ.

— Ну, а якѣйже вашъ другѣй шляхъ? — спытавъ дальше Пета.

— Другѣй шляхъ тухольскѣй, — ѡдказавъ бояринъ, — хочъ вузшѣй и не такъ рѡвнѣй, але за то близшѣй и рѡвно беспечнѣй. На тѡмъ шляху засѣтковъ нема, анѣ княжихъ боярѣ нема. Самѣ хлопѣ пильнують его.

— Хлоповъ вашихъ мы не боимо ся! — сказавъ зъ погордою Пета.

— И нѣщо ихъ бояти ся, — поѡхопивъ бояринъ. Они-жь безъ оружя и безъ умѣлости военной. Тымъ шляхомъ я самъ могу вамъ бути провѡдникомъ.

— Але може на арпадскѣй сторонѣ шляхи тѣ сильно замкненѣй?

— Тухольскѣй не замкненѣй зовсѣмъ. Скѡльскѣй замкненѣй, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольскимъ шляхомъ до краю Арпадѡвъ?

— Для оружнихъ мужѣвъ до Тухлѣ день ходу. Въ Тухли переночувати а разомъ во свѣтомъ въ дорогу...

— А скѣльскимъ ?

— Вчисляючи, кѣлько часу треба на понищенѣ за-сѣкѣвъ, три дни ходу.

— Ну, то веди насъ тухольскимъ ! — сказавъ Пета.

— Позволь менѣ слово сказати, великій бегадире, — сказавъ оденъ изъ начальникѣвъ монгольскихъ, мужчина величезного росту и геркулесовой будовы тѣла, въ лицемъ темно-оливковой барвы, одѣтый въ шкѣру степового тигра, — що все разомъ ажъ надто выразно свѣдчило о его походженю въ туркоманьского племени. Се бувъ страшный, нетямно смѣлый и кровожадный воѣвникъ, Бурунда-бегадиръ, супѣрецъ въ славѣ въ Кайданомъ. Загоны монгольскій, котрї ѡнъ провадивъ, найстрашнѣйшу лишали по собѣ руину, найбѣльше число трупѣвъ, найширшу рѣку пожарѣвъ. Ѣнъ безмѣрно перевышавъ Пету своєю ѡдвагою : передъ его шатромъ кожного вечера було два разы бѣльше свѣжихъ головъ, нѣжъ передъ шатромъ всякого другого вояка. Але Пета не завидѣвъ ему той смѣлости, чуючи надто добре свою перевагу надъ Бурундою въ штуцѣ веденя великихъ масъ и керованя великими битвами та походами. Ѣнъ радо пускавъ Бурунду на найнебезпечнѣйшї мѣсця, державъ его въ запасѣ на найтяжшу, рѣшучу хвилю, немовъ непоборимый зелѣзный таранъ, — а тодѣ пускавъ его въ ѡддѣломъ „крававыхъ Туркоманѣвъ“ — довершувати побѣды.

— Говори, брате Бурундо ! — сказавъ Пета.

— Позволь менѣ въ десяти-тысячнымъ ѡддѣломъ ити тухольскимъ шляхомъ, а ты самъ поступаи скѣльскимъ. Перейшовши на арпадскій бѣкъ ; я ударю въ заду на тыхъ, що стережуть скѣльского шляху и прорѣвнаю тобѣ дорогу.

Пета въ подивомъ глянувъ на Бурунду, немовъ се першїй разъ vyrвалоcь тому рубацѣ въ устѣ таке розумне слово. И справдѣ, плянъ Бурунды бувъ хочъ и смѣлый, та за те дуже розумный, и Бурунда бувъ единый смѣльчакъ до выконаня сего пляну.

— Добре, сказавъ Пета, — нехай буде по твоему! Выбирай собѣ вояковъ и рушай зъ ними заравъ завтра.

— Позвольте ще й менѣ слово сказати, великѣ бегадирѣ, — сказавъ Тугаръ Вовкъ.

— Говори! — сказавъ Пета.

— Коли воля ваша слати часть свои силы тухольскимъ шляхомъ, то позвольте менѣ пѣти напередъ зъ невеличкимъ ѡддѣломъ и заняти вхѡдъ того шляху, закимъ ще тухольскѣ смерды дѡзнають ся о вашѡмъ приходѣ и заваять его засѣками.

— Добре, иди! — сказавъ Пета. Коли хочешъ вырушити?

— Сейчасъ, щобы ще завтра на полудень сповнити свое дѣло.

— Коли такъ, то нехай се буде конецъ нашѡй радѣ и нехай боги щастятъ нашѡй збруѣ! — сказавъ Пета встаючи зъ мѣся. Встали и прочѣ начальники. Тугаръ Вовкъ просивъ Петы, щобы вызначивъ для него ѡддѣлъ смѣлыхъ мужѣвъ, а самъ пѡшовъ до шатра покрѣпити ся и попрощати ся зъ донькою.

Въ темнѡмъ шатрѣ, на лѡжку покрытѡмъ мягкими, зрабоваными перинами, сидѣла Мирослава и гѡрко плакала. По всѣхъ страшныхъ и неспѡдѣваныхъ враженяхъ сего вечера она ажъ теперъ мала часъ зѡбрати ся зъ думками, розглянути добре свое теперѣшне положене, въ котре втягнувъ еѣ батько. Положене те було справдѣ страшне, бачилось навѣтъ, безвыхѡдне. Батько еи зрадникъ, монгольскѣй слуга; она въ монгольскѡмъ таборѣ, на-пѡвъ гѡсть, на-пѡвъ бранка, а на всякѣй спѡсѡбъ кругла сирота. Ба навѣтъ послѣдна еи пѡдпора — непохитна вѣра въ свѡй пророчѣй сонъ, въ благословенство матери и въ свое щасте любовне зъ Максимомъ, — и тота вѣра теперъ, при холоднѡй розвазѣ, зачала похитуватись, кровавлячи еи сердце. Бо якимъ лицемъ стане она теперъ передъ Максимомъ? Якими словами роскаже ему о своѣмъ — добровѡльнѡмъ чи недобровѡльнѡмъ? — побутѣ въ монгольскѡмъ таборѣ? Мовъ гадюки вертѣли еи сердце

тѣхъ питаня, и она дала слѣзамъ волю, и плакала мовь въ житемъ своимъ прощала ся.

Батько тихими, тревожными кроками приступивъ до ней, положивъ руку на ея плече, — она не по̀дводила головы, не рушалась, не переставала плакати.

— Доню, Мирославо, — сказавъ онъ, — не плачь! Дастъ Богъ, все ще добре буде!

Мирослава мовь не чула нѣчого; сидѣла недвижно, холодна, безъучасна.

— Забудь того смерда! Гарна будучнѣсть чекае тебе, а онъ... Що онъ? Завтра въ полудне онъ упаде трупомъ одъ мови шаблѣ.

— Кто? — скрикнула Мирослава роздирающимъ сердце голосомъ.

Бояринъ влякавъ ся того голосу и одступивъ ся одъ дочки, що зорвалась на ровнѣи ноги.

— Кто упаде трупомъ? повторила она. Онъ, Максимъ? Ты ведешъ нападъ на Тухлю?

— Та нѣ, нѣ! — одпекувавъ ся бояринъ, — кто се сказавъ тобѣ?

— Самъ ты сказавъ! — наставала на него Мирослава. — Тату, скажи менѣ правду, що ты задумуешъ? Не бѣй ся за мене! Я теперь и сама вже добре се бачу, що не можу бути Максимова, черезъ тебе не можу бути! О, ты ровумный, ты хитрый! Ты допровадивъ до своего! Не для того я не можу бути Максимова, що высша одъ него родомъ, — о нѣ! Я низша одъ него, я чуюсь безмѣрно низшою одъ него, бо онъ чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може и сама зрадница! Такъ тату! Ты дуже хитрый, такій хитрый, що ажъ себе самого перехитривъ! Ты кажешъ, що мого щастя бажавшь, а ты вбивъ мое щасте. Але нехай и такъ! Що въ мене за хосенъ? Тѣлько скажи менѣ, що ты задумуешъ напротивъ него?

— Алежь нѣчого, зовсѣмъ нѣчого! Онъ теперь може вже десь далеко въ горахъ.

— Нѣ, нѣ, нѣ, не вѣрю тобѣ! Скажи менѣ, що вы урадили въ Монголами?

— Говорили о тѣмъ, куды на Угры йти.

— И ты имъ хочешь выдати тухольскій шляхъ, щобы помстити ся на Тухольцяхъ!

— Дурна дѣвчино, — що менѣ мстити ся на нихъ! За дрѣбніи они для мови мести. Я хочу перепровадити Монголѣвъ на Угры, бо чимъ швидше поѣдутъ въ нашего краю, тымъ менше ту руины нароблять.

— О, певно, певно! — скрикнула Мирослава. Але въ поворотомъ доруйнують, що теперъ цѣле лишать! И ты ведешъ ихъ на Тухлю, теперъ, заразъ?

— Нѣ, не на Тухлю. Я веду тѣлько оденъ малый ѡддѣлъ, щобъ обсадити вхѣдъ до Тухлѣ.

— Кто маѣ браму, той маѣ и хату! Але я розумѣю теперъ! Ты-жь самъ казавъ недавно, онъ тамъ, на горѣ, що завтра Максимъ маѣ въ тухольскими молодцями валити нашъ дѣмъ. А ты хочешъ зъ Монголами напасти на него, убити его...

Бояринъ выпулилъ на ню зачудуваніи очи; онъ почавъ бояти ся, чи не вѣдьма она — такъ страшно быстро згадувала она, въ чѣмъ дѣло.

— Доню, забудь за него! — сказавъ онъ. Яка доля ему судила ся, така и буде.

— Нѣ, тату, — тымъ ты не зведешъ мене! Я иду, ѣду до Тухлѣ, я остережу его, спасу его ѡдъ твои застѣдки! А коли въ ню попаде ся, то я стану обѣчь него и буду бороти ся равомъ зъ нимъ, до послѣдного скону, проти тебе, тату, и твоихъ поганныхъ союзникѣвъ!

— Дѣвчино, ты божевѣльна! — скрикнувъ бояринъ. Уважай, не доводи мене до гнѣву! Се хвиля рѣшуча.

— Що мене твоѣй гнѣвъ обходитъ! — ѡдказала холодно Мирослава. И що ты менѣ можешъ ще бѣльше злого зрѣбити пѣсля того, що доси зрѣбивъ? Коли убѣвшь мене, то се буде тѣлько добродѣйство, бо и такъ менѣ не жити. Пусти мя!

— Нѣ, остань ту, нерозумна!

— Такъ, остань ту, поки ты спокѣйно не замордуешь того, кто дорожшій менѣ надъ жите мое! О нѣ, я не останусь!

— Остань! Богомъ кленусь тобѣ, що не поѣнесу руки свои на него!

— О, знаю, знаю, що се значить! — скрикнула Мирослава. — Ну, розумѣе ся, ты бояринъ, — дежь бы ты по́дноси́въ руку на смерда. Але своимъ дикимъ товаришамъ велишь всѣ затровні стрѣлы нацѣлити на его грудь!

— Нѣ! Коли вже таке твоє надъ нимъ милосерде, то ще разъ кленусь тобѣ, що нѣ я анѣ нѣкто зъ мои дружины не ткне его, хочбы онъ незнати якъ нападавъ на насъ! Досыть тобѣ сего?

Мирослава стояла, шарпана страшною сердечною тревогою, и не могла нѣчого бѣльше сказати. Хибажъ она знала, чи досыть сего, чи нѣ? О, якъ рада була-бъ она пташкою злетѣти до него, щирымъ щebetаньмъ перестеречи его! Але годѣ було. Батько ви ввявъ свою збрую и выходячи зъ шатра, сказавъ:

— Доню, ще разъ кажу тобѣ и заклинаю тя: остань ся въ таборѣ, поки я не вернусь, а тодѣ роби собѣ, що твоя воля буде. А теперъ прощай!

Онъ выйшовъ, и заслона зъ войлоку, що служила замѣсть дверей, неспокойно захитала ся за нимъ. Зъ заломаными руками, образъ найтяжшого горя и найстрашнѣйшой тревоги, стояла Мирослава насередъ шатра, нѣма, перехилена напередъ, зъ отвореными устами, ухомъ ловячи послѣдній стукъ коньскихъ копытъ, що глухли и нѣмѣли по мѣрѣ того, якъ оддалявъ ся на полудне оддѣль Монголѣвъ, веденый ви батькомъ на погибель Тухольщины.

V.

Зъ важкимъ сердцемъ ишовъ Максимъ Беркутъ посередъ невеличкои ватаги тухольскихъ молодцѣвъ на сповненѣ волѣ громадской. Одъ малку vyrôсь онъ въ глубокомъ почуваню свои едности зъ громадою и святости громадской волѣ, тожь и теперъ, коли зовсѣмъ не въ пору для его сердца павъ на него почесный выбѣръ громады — прогнати зъ громадскихъ земель ворога громады, якого бачили Тухольцѣ въ бояринѣ, — и теперъ

Ѡнъ не смѣвъ Ѡдмовитись Ѡдъ того порученя, хочъ сердце его рвало ся и краялось на саму думку, що буде мусѣвъ стрѣнути ся въ Мирославою, въ ви батькомъ, якъ въ ворогами, що буде може мусѣвъ бороти ся въ лучниками боярскими або и въ самымъ бояриномъ, проливати кровь людску въ очехъ тои, за котру Ѡнъ самъ готовъ бувъ свою кровь пролити. Правда, Ѡнъ твердо рѣшивъ ся зробити свое дѣло якъ можна найспокоѣнѣйше и не доводити его ажъ до проливаня крови, але ктожь мѠгъ ему поручити, що бояринъ, знаючи его слабу сторону, самъ не буде шукати зачѣпки. Се лекше могло бути, якъ що.

— Але нѣ — думавъ собѣ Максимъ, — коли схоче мови крови, я не буду боронити ся, я надставлю ему свои груди добровѣльно, нехай бѣе! Житя Ѡнъ не хоче менѣ дати, то нехай давъ смерть! Прощай, моя Тухольщино! Прощай батьку мѠй, соколе сизый! Прощайте браты и товаришѣ мои! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, посумуйте и скажете: згинувъ для добра громады! Але вы не будете знати, що я самъ бажавъ и шукавъ смерти!

Такъ думавъ Максимъ, приближаючись до будынкѣвъ боярскихъ на горбку надъ Опоромъ. ДѠмъ боярина збудованый бувъ въ грубыхъ, въ чотыри гранки гладко обтесаныхъ и гиблемъ на спосеняхъ выгладженыхъ ялицъ, будованыхъ въ угла, такъ якъ теперъ ще будують нашѣ сѣльскѣ хаты. Покрытый бувъ грубыми драницями, обмазанными въ верха грубою верствою червоною, въ водѣ не розмокаючої глины. Ѡкна, якъ и у всѣхъ хатахъ, оберненѣ були на полудне; замѣсть шибокъ понапинанѣ були на рамахъ воловѣ мѣхурѣ, пропускаючѣ слабе, жовтаве свѣтло до середины. Входовѣ дверѣ въ переду и въ заду вели до обширныхъ сѣней, котрыхъ стѣны обвѣшанѣ були всѣлякимъ оружемъ, оленевыми и жубровыми рогами, шкѠрами въ дикѠвъ, вовкѠвъ и медведѣвъ. Въ сѣней на оба боки вели дверѣ до кѠмнатъ, обширныхъ, высокихъ, въ глиняными печами безъ коминѠвъ и въ деревяными, гарно вырѣзуваными полицями на всяку посуду. Одна свѣтлиця була бояринова, а друга,

по другомъ боцѣ сѣней, его доньки. Зъ заду були двѣ обширнѣ коморы: въ однѣй кухня, въ другѣй людска. Въ свѣтлицы боярина стѣны були обвѣшанѣ шкѣрами медведѣвъ, тѣлько надъ постѣлю висѣвъ дорогій заморскій килимъ, здобутый бояриномъ въ якѣмось походѣ. Тамъ же висѣли его луки, мечѣ и проча пѣдручна збруя. Свѣтлиця-жь Мирославы була крѣмъ мягкихъ шкѣръ по стѣнахъ и помостѣ пристровна въ цвѣты, а на стѣнѣ напроти ѡконъ, надъ еи лѣжкомъ, висѣло дороге, металева зеркало и обѣчь него деревяный, срѣбломъ окованный, чотыреструнный теорбанъ, любый повѣрникъ Мирославиныхъ мрѣй и снѣвъ дѣвочихъ. Одалѣкъ ѡдъ дому, въ невеличкѣмъ яру, стояли стайнѣ, стодолы и прочѣй господарскѣ будынки; тамъ такожь була невеличка хата для скотарѣвъ. Але пусто и глухо було нынѣ въ просторѣмъ, боярскѣмъ домѣ. Боярина и Мирославы нема дома, слугъ бояринѣ пѣддиравлявъ, худобу велѣвъ перегнати до череды сусѣдного корчиньского посадника; тѣлько лучники и топѣрники остали ся, тай тѣ якѣсь невеселѣ, не гомонятъ, не жартуютъ, анѣ пѣсенъ не спѣвають. Мабуть важнѣйше якесь жде ихъ дѣло, бо берутъ луки и стрѣлы, топоры и списы, а все те мовчки, сумовито, мовъ на смерть готуютъ ся. Що се такого?

Но ось оденъ, що стоявъ середъ шляху, мовъ на сторожи, давъ знакъ трубою, и въ повнѣй збруѣ всѣ дружинники стали въ рядъ передъ домомъ боярскимъ, пѣднявши списы, напаявши луки, мовъ до битвы. По шляху надѣйшла тухольска ватага и побачивши оружныхъ людей передъ боярскимъ домомъ, почала й собѣ готовити ся до бою. Тревожными очима позирнувъ Максимъ на оружныхъ людей, чи нема мѣжь ними боярина. Але на щасте боярина не було. Одохнувъ Максимъ немовъ гора зъ груди его звалила ся и смѣлѣйше почавъ порядкувати свою ватагу. Се и не довго часу забрало, и мовчки, зъ понатыгаными луками, зъ блискучими топорами и списами Тухольцѣ зближали ся въ рядѣ до боярскихъ дружинникѣвъ. Не дальше пятидесяти крокѣвъ однѣ ѡдъ другихъ зупинили ся.

— Боярине Тугаре Вовку! — кликнувъ голосно Максимъ.

— Нема боярина Тугара Вовка, — ѳдповѣли дружинники.

— Такъ вы, вѣрній его, слушайте, що я скажу вамъ ѳдъ имени тухольской громады! Пѳслала насъ громада, щобъ прогнати васъ волею чи неволею зъ земель тухольскихъ по засуду громадскому. Пытаемось васъ, чи уступитесь по волѣ, чи нѣ?

Дружинники мовчали.

— Пытаемось другій разъ! сказавъ Максимъ.

Дружинники мовчали, не спускаючи лукѳвъ.

— Пытаемось третій разъ! сказавъ пѳдносячи голосъ Максимъ.

Дружинники мовчали, але стояли недвижно въ своѣй ворожѳй пѳдставѣ. Дивно було Максимови, що се має значитись, але не зупиняючись довше, ѳнъ велѣвъ своимъ молодцямъ выпустити стрѣлы на дружинникѳвъ. Стрѣлы засвистѣли, мовъ змѣи, и перелетѣвши понадъ головы дружинникѳвъ, повбивали ся въ стѣну. Въ тѳй хвили дружинники, мовъ на данный знакъ, кинули зброю на землю и зъ простягнутыми руками ступили напроти тухольскихъ молодцѣвъ.

— Товаришѣ, братя! — скавали они. Не прогнѣвайтесь на насъ за наше мовчане. Мы дали слово бояринови, що стрѣтимо васъ ворожо, але мы не давали ему слова, проливати кровь вашу, и проливати еѣ за неправду. Мы були при судѣ громадскѳмъ и знаемо, що бояринъ скривдивъ громаду и що судъ громадскій справедливый. Робѣтъ, що вамъ повелено, и коли ласка буде батькѳвъ вашихъ, мы просити ихъ будемо, щобъ прийняли насъ до своєї громады. Не хочемо бѳльше служити бояринови!

Радѳсть Тухольцѣвъ, а особливо Максима, коли почувли тѣ слова, була безгранична. Заразъ всеѣ покидали оруже на купу передъ боярскимъ домомъ и середъ голосныхъ, веселыхъ крикѳвъ обнимали и цѣлували своихъ новыхъ и неспѳдѣванныхъ товарищѣвъ, зъ котрыми передъ хвилею думали вступити въ смертельный бѳй.

А вжежъ Максимъ найдужше радъ бувъ въ того, що боявнъ его не справдила ся, що ему не довелось передъ очима Мирославы поборювати ей батька и прогоняти въ невѣсну даль тоту, въ котрою онъ радъ бы бувъ нѣколи не розстати ся. Радость въ сумирного законченя сеи немилой справы на хвилию заглушила въ нѣмъ всякѣ другѣ непевности. Въ товариствѣ веселыхъ боярскихъ дружинникѣвъ вѣшли Тухольцѣ до боярского дому, все въ зацѣкавленѣмъ оглядаючи, хочъ нѣчого не тыкаючи. Въ сердечнымъ трепетомъ приближавъ ся Максимъ до свѣтлицѣ Мирославы, надѣючись тутъ стрѣтити еѣ въ слезахъ або въ гнѣвѣ, бажаючи щирымъ словомъ потѣшити, успокоити еѣ. Але Мирославы не було въ свѣтлицѣ и се занепокоило Максима. Де она? подумавъ онъ и сейчасъ рѣшивъ ся спытати о те дружинникѣвъ, що мѣжъ тымъ вештали ся, приготовуючи на radoщахъ для своихъ тухольскихъ гостей братерску гостину. Але одповѣдь дружинникѣвъ на подѣбне пытанѣ вовсѣмъ не вдоволила и не успокоила Максима. Бояринъ вчера рано выѣхавъ зъ донькою, але куды? за чимъ? коли верне? — не знати. Казавъ имъ выступити ворожо проти Тухольцѣвъ, але чи то побачивши ихъ понурѣ, неохочѣ лица, чи то може повзявши яку иншу думку, урвавъ бесѣду и одѣхавъ. Отъ и все, що дѣзнавъ ся Максимъ одъ новыхъ союзникѣвъ. Очевидна рѣчь, що такѣ вѣсти мусѣли сейчасъ закаламутити его чисту радость, ба навѣтъ кинути тѣнь якогось пѣдозрѣня на дружинникѣвъ. Що се такого? Чи не крывсь въ тѣмъ зрада яка? Чи не хоче бояринъ зловити ихъ въ яку засѣдку? Але не хочачи всѣмъ въ голосъ выявлювати свого пѣдозрѣня, Максимъ шепнувъ тѣлько деякимъ зъ своихъ товаришѣвъ, щобъ мали ся на острозѣ, а самъ почавъ пильно и уважно переглядати весь дѣмъ одъ горы ажъ до долу, не минаючи нѣ одной скрытки, нѣ одного закамарка. Нѣде не було нѣчого пѣдозрѣного.

— Гарна будова! — скававъ Максимъ до дружинникѣвъ, заставляючихъ столы, — але щожъ, мы мусимо еѣ роздѣбрати. Звѣсна рѣчь, мы не будемо ей нѣ валити нѣ палити, але зложимо все порядно на купу, щобъ бо-

яринъ, коли запотребув, мѡгъ собѣ все те забрати. И все добро его мусить бути ему скоронене въ цѣлости.

Мѣжь тымъ дружинники повиносили до сѣней великѣ дубовѣ столы изъ свѣтлицъ, прикрыли ихъ бѣлою скатертю и заставили всѣлякою стравою и медомъ. Середѣ радѡсныхъ окликѡвъ и спѣвѡвъ почала ся гостина. Тѡлькожь чимъ довше сидѣли молодцѣ за столами, чимъ бѡльше ѣли и пили, тымъ бѡльше щезала якось ихъ радѡсть и веселѡсть. И хочь мѣдъ пѣнивъ ся въ точеныхъ деревяныхъ кубкахъ, хочь мясо печене на рожнахъ дымилось на тарѣлкахъ, хочь щирѣ, товарискѣ слова гомонѣли ѡдъ одного кѡнца стола до другого, то все таки таемно тремтѣли чогось всѣхъ сердца, немовъ дожидали якоисъ страшной вѣсти. Дивна, недослѣдима а всѣмъ чутна тревога висѣла въ воздухѣ. Чи стѣны боярскаго дому давили вольныхъ громадянъ?...

Ось вставъ оденъ изъ боярскихъ дружинникѡвъ и пѡднимаючи въ гору кубокъ повенъ пѣнистого меду, почавъ говорити :

— Братя! Радѡсный сей день для насъ, и щобъ нѣяка страшна пригода...

Але не скѡнчивъ. Разомъ поблѣдъ и затремтѣвъ цѣлымъ тѣломъ. Всѣ бенкетуючѣ напруго посхапувались, выскакуючи, кто куды мѡгъ, перевернули столъ въ всѣма кубками и стравами.

— Що се? що се? — крикнули всѣ наравъ и перли ся до дверей. Хочь и якъ дрѡбный на око и малозначучѣй бувъ знакъ — глухѣй стукъ кѡньскихъ копытъ, а прецѣнь якого безмѣрнаго переполоху нарѡбивъ ѡнъ въ боярскѡмъ домѣ. Одну хвилю истинне пекло було въ сѣнехъ: сей бѣгъ туды, той сюды, сей шукавъ того, той сего, а всѣ мѣшали ся и товпили ся безъ ладу, топчучи по кубкахъ и стравахъ, по бѣлоѣ скатерти и по дубовѡмъ переверненѡмъ столѣ. Максимъ першѣй вырвавъ ся на двѡръ изъ той замѣшанины и разъ тѡлько кинувши окомъ докола, пѡзнавъ всю величъ небезпеченьства.

— До збруѣ, братя, до збруѣ! Монголы! Монголы! Той крикъ бувъ мовъ наглый ударъ грому. Всѣ

стали, мовь мертвѣи; безладна сумѣшка перемѣнила ся въ безладне остоупѣннѣ. Але и се тѣлько хвилю тревало. Грохѣтъ кѣньскихъ копытъ роздававъ ся все близше и близше, а приближенѣ небезпеченьства разомъ обудило всѣхъ зъ мертвоты. Аджежь всѣ були смѣлѣи, сильнѣи, молодѣи! Аджежь кождѣи зъ нихъ неразъ въ своихъ дѣтячихъ и молодечихъ снахъ бачивъ себе въ битвѣ, въ небезпеченьствѣ, въ кровавоѣ боротьбѣ зъ ворогомъ, и бажавъ и моливъ ся, щобъ сонъ ставъ ся явою, щобъ довелось ему колись ставати грудьми въ оборонѣ своего краю. А ось хвиля надѣйшла — и онижь малибъ ви перелякати ся? Тѣлько на хвилю оглушила ихъ страшна вѣсть, страшна навва „Монголы“, — въ слѣдуючѣи хвили они вже були тымъ, чимъ були звычайно, вже кождѣи державъ въ рукахъ свою збрую, стоявъ въ рядѣ поручъ зъ другими, готовый до кровавого бою. Максимъ, мовь старый въ бояхъ посивѣлый начальникъ, выдававъ розказы и распоряджувавъ обороною.

— Головне дѣло наше, товаришѣ, держати ся сихъ стѣнѣ. Поки ворогъ не выпре насъ ѣдъ сего дому и не окружитъ на вольнѣмъ полю, поти не маємо чого бояти ся. Дѣмъ сей, то буде наша твердыня!

И ѣнъ розставлявъ лучникѣвъ коло ѣконъ, коло дверей, по два и по три, якъ до важности и доступности мѣсця. Деякѣи мали бути въ внутрѣ дому, щобъ доносити зъ боярского складу лучникамъ стрѣль и рогатинъ; головна-жь сила мала стояти при входовыхъ дверехъ, щобъ въ разѣ потреби проломити ряды облягаючихъ и ѣдбити ихъ ѣдъ дому.

А мѣжь тымъ Монголы на рѣни надъ Опоромъ вупинили ся, позлавили зъ коней и роздѣливши ся на три ѣддѣлы, рушили пѣдъ горбокъ трема стежками. Очевидно провадивъ ихъ ктось добре знаючѣи стежки и ходы, бо цѣлый той маневръ ѣдбувъ ся швидко, безъ вагованя и довшои застановы. Маневръ той показувавъ ясно, що Монголы хотѣли зъ всѣхъ бокѣвъ ѣбѣйти и окружити дѣмъ ѣдъ разу.

Але кто се йде такъ завзято на чолѣ середного, головного ѣддѣлу Монголѣвъ? Глядять товаришѣ и очемъ

своимъ вѣры не ймутъ. Се не кто другій, якъ самъ властивецъ сего дому, гордый бояринъ Тугаръ Вовкъ.

— Нашъ бояринъ! Нашъ бояринъ! — скрикнули деякі дружинники, котрыхъ Максимъ, не довѣряючи ихъ щирости, поставивъ въ ряды въ сумѣшь зъ Тухольцями.

— Такъ, вашъ бояринъ — монгольскій слуга, зрадикъ свои батькѣвщины! Не вжежь вы и теперъ ще схочете додержувати ему вѣрности?

— Нѣ, нѣ! — скрикнули дружинники однодушно. Смерть зрадникови! Розобьемъ вражу роту, або самі погинемо въ оборонѣ свого краю.

Урадованый тымъ заявленемъ, сказавъ Максимъ:

— Простѣтъ, братя! Хвилию одну я несправедливо судивъ васъ, думаючи, що вы въ змовѣ зъ своимъ бояриномъ. Але теперъ бачу, що кривду робивъ я вамъ. Держѣмъ ся разомъ, близько стѣнъ, такъ щобы не могли насъ окружити, и стараймо ся завдавати имъ якъ наибѣльше страты. Монголы, якъ я чувъ, не добре умѣють вести облогу, а ще въ такѣй невеличкѣй силѣ. Чей намъ удасть ся одбити ихъ нападъ.

Бѣдный Максимъ! Онъ старавъ ся въ другихъ вмовити надѣю, котра у него почала щезати одъ першой хвилѣ, коли тѣлько побачивъ Монголѣвъ, а тымъ бѣльше теперъ, коли переважаюча ихъ сила въ повнѣ розвернула ся передъ очима осадженихъ. Але все таки его слова мали велику вагу у его товарищѣвъ, котрѣ неравъ уже мали случай перекопати ся о его притомности духа и оглядности въ часѣ наибѣльшого небезпеченьства. Слѣпо полягаючи на его словахъ и розказахъ, каждый рѣшивъ ся пильновати свого мѣсця до крайной можности, знаячи добре, що и сусѣдне мѣсце буде такъ само пильноване.

Но отъ Монголы широкимъ колесомъ въ три ряды обступили вже дѣмъ боярскій и камяній стрѣлы на лукахъ своихъ держали вже намѣрені на смѣлыхъ обсадженихъ молодцѣвъ. Тѣлько що начальникъ не давъ ще знаку до бою. Начальникъ, бачить ся, хоче попереду пробовати ще намовы, бо ось онъ выѣхавъ зъ помѣжь

рядѡвъ напередъ противъ головному ѡддѣлови обляженныхъ и каже:

— Рабы невѣрнѣи! Поганѣ смерды! Не вжежь хвалѡсть ваша такъ безгранична, якъ и ваша дурнота, що вы хотѣлибы пѡднимати оруже на вѡйско великого Джингисхана, нынѣ безперечного пана всеи Руси? Пѡддайте ся ему безъ бою, то ѡнъ помилув васъ. Але тѣ, що захотятъ опирати ся его силѣ, будутъ нещадно роздавленѣи, якъ хробаки пѡдъ колесами воза.

На таку мову голосно и смѣло ѡдповѣвъ Максимъ Беркутъ:

— Боярине! Дуже не въ пору назвавъ ты насъ, сынѡвъ вольной громады, рабами! Ты поглянь на себе! Може до тебе така назва борше пристане, нѣжь до насъ. Адже до вчера ще бувъ ты рабъ княжѣи, а нынѣ ты вже рабъ великого Джингисхана и певно поливавъ молоко розлите по хребтѣ коня великого Джингисхана. Коли оно тобѣ смакувало, то ще зъ того не виходить, щобъ и мы були ласѣи на него. Великои силы великого Джингисхана мы не лякаємось. Она може насъ зробити трупами, але не зробить насъ рабами. А тебе, боярине, вся сила великого Джингисхана не зробить уже анѣ вольнымъ, анѣ чеснымъ чоловѣкомъ!

Остра и рѣзка була бесѣда Максимова. Иншимъ часомъ ѡнъ уважавбы на те, що передъ нимъ батько Мирославы, але теперъ ѡнъ бачивъ тѡлько ворога — нѣ, зрадника, чоловѣка, що потоптавъ самъ свою честь, котрому затымъ нѣяка честь не належить ся. Голосно радувались товаришѣ, почувши таку Максимову мову. А бояринъ ажъ пѣнивъ ся зо злости.

— Хлопе поганый! — кричавъ ѡнъ. Жди лишень, я тобѣ покажу, що завчасно ты похвалявъ ся своею вольностью! Нынѣ ще кайданы забрязчатъ на твоихъ рукахъ и ногахъ! Нынѣ ще ты будешь валяти ся въ поросѣ передъ начальникомъ монгольской силы!

— Швидше згинути! — ѡдкававъ Максимъ.

— Отже не згинешь! — крикнувъ бояринъ. — Гей, дѣти, — озвавсь ѡнъ до Монголѡвъ ихною мовою, — далѣ на нихъ! Тѡлько сего обминайте, сего мусимо мати жи-

вого въ рукахъ!—И онъ давъ знакъ до бою. Залунавъ по горахъ и лѣсахъ роговій звукъ и урвавъ ся. Стишилось кругъ боярскаго дому, але се була страшна тиша. Мовъ гадюки свистѣли монгольскій стрѣлы; градомъ сыпались на боярску оселю. Правда, нападники були занадто далеко оддалені, а щобы стрѣлы ихъ могли трафляти оборонцѣвъ, або, трафивши, небезпечно ранити ихъ. Длѣтого Максимъ крикнувъ до своихъ товаришѣвъ, щобъ теперъ ще не стрѣляли, щобъ въ загалѣ щадили стрѣлъ и збруѣ, а уживали ихъ ажъ тодѣ, коли можна добре влучити ворога и однимъ ударомъ нанести ему значну страту. А щобъ не одъ разу припустити напасникѣвъ до стѣнъ дому, онъ зъ своими выбраними товаришами уставивъ ся на подвѣрю, о якихъ дваццѣть крокѣвъ передъ входомъ, за мѣцнымъ дощанымъ остѣнкомъ — куснемъ недобудованого паркану. Парканъ бувъ якъ разъ въ хлопа высокій, и стрѣлы монгольскій не досягали молодцѣвъ. За те ихъ цѣльній хочъ и рѣдкій стрѣлы смертельно разили Монголѣвъ и стримували ихъ одъ приближеня. Страшно розлютивъ ся Тугаръ Вовкъ, побачивши те.

— Приступомъ до нихъ! — крикнувъ онъ, и збита громада Монголѣвъ пѣдъ его проводомъ кинула ся бѣгцемъ и зъ голоснымъ крикомъ идъ остѣнкови. За остѣнкомъ було тихо, немовъ все тамъ вымерло. Ось-ось уже Монголы добѣгають, ось-ось своимъ напоромъ обалѣть остѣнокъ — коли въ тѣмъ понадъ остѣнокъ вырвавъ ся, мовъ зъ землѣ вырѣсь, рядъ головъ и могучихъ рамень — и свиснула громада сталеныхъ стрѣлъ — и ревнули зъ болю пораненій Монголы страшными головами. Половина ихъ упала, мовъ пѣдкошена, а друга половина пирсла назадъ, не дбаючи на крики и проклятя боярина.

— Гурра молодцѣ! Гурра Максимъ! Гурра Тухольщина! — закричали оборонцѣ и духъ вступивъ въ нихъ. Але бояринъ, не тямлячись зо злости, збиривъ уже другу громаду до нападу. Онъ поучавъ Монголѣвъ, якъ треба нападати и не розсыпати ся за першимъ ударомъ противника, але бѣгчи по трупахъ дальше. Мѣжь

тымъ и Максимъ поучавъ своихъ молодцѣвъ, що дѣяти, и въ пѣднесенымъ оружемъ ждали они нападу Монголѣвъ.

— Далѣ на нихъ! — крикнувъ бояринъ, и попередъ всего цѣлыми рядами пустили Монголы градъ стрѣлъ на противникѣвъ, а затымъ зновъ пустилась громада приступомъ на остѣнокъ. Зновъ передъ приближенемъ стрѣтили ихъ молодцѣ цѣльными стрѣлами, и зновъ половина нападающихъ въ страшнымъ крикомъ упала на землю. Але решта вже не пирскала назадъ, але въ оглушающимъ крикомъ вергла ся далѣ и досягла остѣнка. Страшна хвиля була. Тонкій, дощаний остѣнокъ дѣливъ ѡдъ себе смертельныхъ ворогѣвъ, котрѣ, хочъ якъ близько себе були, не могли досягнути одні другихъ. Хвилю мовчали одні и другі, тѣлько швидкій, горячій ѡддыхъ чути було по обохъ бокахъ остѣнка. Раптомъ, мовъ на данный знакъ, заgrimали монгольскі топоры о остѣнокъ, але въ тѣй самѣй хвилі тухольскі молодцѣ сильными пѣдоймами пѣдважили въ гору остѣнокъ, поперли его плечима и обалили на Монголѣвъ. А разомъ въ тою хвилею, коли впавъ остѣнокъ, обалюючи своимъ тягаромъ передній рядъ Монголѣвъ, скочили напередъ молодцѣ, узбровні въ топоры на довгихъ топоріщахъ, лупаючи ними черепы монгольскі. Забрызкала кровь, залунали крики и стоны ворогѣвъ — и зновъ розскочила ся юрба напасникѣвъ, лишаючи на мѣсци бою трупѣвъ и раненыхъ. И зновъ радѣсный крикъ оборонцѣвъ повитавъ побѣду товаришѣвъ, и зновъ ѡповѣли на той крикъ Монголы градомъ стрѣлъ, а бояринъ лютыми проклятями. Але молодцямъ прішлося теперь покидати свое высунене становище — и въ жалемъ прощали они те мѣсце, въ котрого такъ щасливо ѡдразили першій напады Монголѣвъ. Безъ нѣякои страты, безъ ранъ, въ повнѣй збруѣ и въ найкрасшѣмъ порядку, лицемъ до ворога, молодцѣ ѡдступили пѣдъ стѣны боярскаго дому.

Коли на полуденнѣмъ боцѣ двора молодцѣ такъ щасливо ѡдбивали напады Монголѣвъ, ишла завзята и не такъ щаслива боротьба на пѣвнѣчнѣмъ подвѣрю. И ту монгольскі стрѣлы пройшли безъ шкоды для осадже-

ныхъ. Тѣлькожь тутъ Монголы ѡдъ разу пѡшли на приступъ и осаженымъ прійшло дуже жарко. Они кинулись купою проти Монголѡвъ, але стрѣченї були стрѣлами и мусѣли вертати ся, стративши трехъ раненыхъ, котрыхъ Монголы сейчасъ порубали на куснѣ.

Першимъ дѣломъ Максима було теперъ — обѡйти всѣ становища и оглянути добре свое положене. Живымъ ланцухомъ обступили Монголы хату и ненастанно сыпали на ню градомъ стрѣлъ. Осаженї такожь стрѣляли, хочъ и не такъ густо. Максимъ ѡдъ разу побачивъ, що напасники намагають до того, щобъ вперти ихъ до внутра хаты, ѡдки бы они не могли стрѣляти, пѡсля чого легка мусѣла-бъ бути надъ ними побѣда. Затимъ головна рѣчь для оборонцѡвъ була — удержатись передъ стѣнами дому. Але тутъ они выставленї були на густї монгольскї стрѣлы. Щобъ хочъ троха захистити ся ѡдъ нихъ, Максимъ велѣвъ пѡдрывати дверѣ, познимати верхняки зъ столѡвъ и поуставляти ихъ передъ кождымъ становищемъ, якъ великї щиты. Зъ за тыхъ щитѡвъ безопасно и выгѡдно стрѣляли молодцѣ на Монголѡвъ, кепкуючи собѣ зъ ихъ стрѣлъ. А Максимъ ходивъ ѡдъ становища до становища, обдумувавъ новї способы обороны и заохочувавъ товаришѣвъ своимъ словомъ и примѣромъ.

— Держѣмъ ся, товаришѣ! говоривъ ѡнъ, — швидко въ Тухли почують крики або кто небудь побачить, що тутъ дѣе ся, и намъ прибуде помѡчь!

Пѡвъ години вже тревала осада. Монголы стрѣляли и кляли страшно „рускихъ псѡвъ“, котрї не то що не пѡдавали ся имъ, але ще смѣли такъ уперто и щасливо боронитись. Тугаръ Вовкъ скликавъ знатнѣйшихъ ихъ ватажкѡвъ на нараду, щобъ обдумати якїй одностайный, рѣшучїй ударъ.

— Приступомъ ити! — говоривъ оденъ.

— Нѣ, приступомъ трудно, — а стрѣляти, поки всѣхъ не пострѣляемо, — говоривъ другїй.

— Постѡйте, — сказавъ Тугаръ Вовкъ, — на все буде часъ. Теперъ тѣлько о то йде, щобъ позганяти ихъ зъ меншихъ становищъ. Скеруйте найбѡльшї нашї силы

нѣбы до приступу, щобъ ѳдвести ихъ увагу, а мѣжь тымъ маліѳ ѳдряды най рушатъ въ обохъ бокѳвъ до причѳлковыхъ, нестереженныхъ стѣнѣ. Стѣны тѣ, правда, безъ ѳконѣ, але все таки коли нашѣ люде стануть пѳдъ ними, то будутъ имъ могли богато шкодити.

Ватажки пристали на тоту раду, бо они, несвѣдущѣ въ подѳбныхъ маневрахъ, не умѣли-бѣ и такой придумати. Заворушила ся монгольска сила, забрязчала збруя, заблискотѣли до сонця мечѣ та топоры, и смѣло стискали въ рукахъ свое оружѣ тухольскѣй молодцѣ, готуючись до тяжкого бою. Але поки Монголы радились и ладились до уданого приступу, Максимъ такожь не дрѣмавъ. Щаслива думка прѣйшла ему до головы. Въ дощанѳй крыши боярского дому були на все чотыри боки проробленѣ обширнѣ ѳкна, — и отъ въ тыхъ то ѳкнахъ Максимъ поставивъ пятѣхъ слабшихъ изъ своихъ людей, щобы пильнували ѳдтамъ всякѣ рухи ворога, а такожь старались въ своихъ беспечныхъ становищѣ шкодити ему чи то стрѣлами, чи камѣнемъ. Чотыри стояли при ѳкнахъ, а пятый готовый бувъ достачати имъ чого треба и доносити ѳдъ нихъ вѣсти товаришамъ на долинуѣ.

Заграли трубы и завыли дикими голосами Монголы, кидаячись на противникѳвъ. Та тѳлькожь они не мали на думцѣ, дѳйти ажъ зустрѣту въ ними, але прибѣгши до пѳвъ ѳддаленя, разомъ зупинили ся и выпустили стрѣлы на осадженыхъ. Колижь и осадженѣ, що готовили ся на послѣдну, рѣшучу боротьбу, повитали ихъ градомъ стрѣлъ и причинили имъ богато ранъ и стратъ, то вся линѣя монгольска разомъ подала ся назадъ. Голосными насмѣхами повитали молодцѣ те ѳдступлене.

— А що, боярине, — крикнувъ Максимъ, — сила великого Джингисхана, бачить ся, заяче серце маѣ: розжене ся и ѳдступить. Хибажь не встыдно тобѣ, старому рицареви, ватажкувати надъ такими бездухами, що тѳлько юрбою смѣлѣ, мовъ бараны, а цѳвдинчо нѣкотрый и за пѳвъ мужа не стоить?

Бояринѣ нѣчого не ѳдповѣдавъ на той насмѣхъ; ѳнѣ добре бачивъ, що Максимъ завчасно смѣе ся. И самъ

Максимъ швидко побачивъ се. Радѣсный крикъ Монголѣвъ роздавъ ся тужь за причѣлковыми стѣнами дому, на право и на лѣво разомъ. Пѣдчасъ уданого монгольскаго приступу они рушили проти тыхъ стѣнъ: се були стѣны безъ ѡконъ и дверей, тожь товаришѣ и не такъ дуже пильнували ихъ. Правда, поставлені на подри молодцѣ побачили надходячихъ въ той бѣкъ Монголѣвъ, и кѣлька цѣльныхъ стрѣлъ упало въ даховыхъ ѡконъ на Монголѣвъ: але се не спинило ихъ, тымъ бѣльше, що стоячи при самѣй стѣнѣ, они дощанымъ окапомъ заслонені були ѡдъ всякаго небезпеченьства въ горы.

Максимъ поблѣдъ, чуючи туй обѣчь себе зловѣщій крики и дѣзнавши ся ѡдъ вартового въ подрѣ, що они значать.

— Пропали мы, — подумавъ ѡнъ. О ратунку и мовы нема. Теперъ приходитъ ся вже боротись не на житье, а на смерть.

А и Тугаръ Вовкъ побачивъ удачу свога замыслу и голосно порадувавъ ся ѣй.

— А що, хлопцы! — крикнувъ ѡнъ, — побачимо, чи на довго ще стане вашою гордості. Глядѣть, мои воики вже пѣдъ вашими стѣнами. Огню пѣдъ стѣны! Живо мы выкуримо ихъ въ сего гнѣзда, а на чистѣмъ поли они проти насъ, мовъ мышъ проти кота.

Бачить Максимъ, що не переливки, скликае своихъ товаришѣвъ до купы, бо нѣщо вже теперъ боронити ся на поединчихъ становищахъ, коли пѣдъ причѣлковыми стѣнами Монголы огонь кладуть.

— Братя, — говорить ѡнъ, — вѣдай прійдесъ намъ погибати, бо на ратунокъ слаба надѣя, а Монголы, се знайте напередъ, не пощадять нѣкого, кто дѣстане ся въ ихъ руки, такъ якъ не пощадили нашихъ раненыхъ товаришѣвъ. А коли гинути, то гиньмо якъ мужѣ, въ оружѣмъ въ рукахъ. Якъ гадаете: чи будемъ стояти тутъ и боронити ся до послѣднаго духу, заслонені хочъ въ части стѣнами, чи волимо всѣ разомъ ударити на Монголѣвъ, чей бы намъ удало ся переломати ихъ ряды?

— Такъ, такъ, ударимо на Монголѣвъ! — закри-

чали всѣ товарищѣ. Мы-жь не лисы, котрыхъ стрѣлецъ выкурюе зъ ямы.

— Добре, коли така ваша воля, — сказавъ Максимъ. Ставайтежь въ три ряды, луки и стрѣлы прочь, а топоры и шablѣ до рукъ — и за мною!

Мовь оденъ величезный камѣнь, выпущенный изъ великой метавки напротивъ мурѳвъ твердынѣ, такъ вдарили нашѣ молодцѣ на монгольскѣ ряды. Правда, закимъ ще добѣгли до Монголѳвъ, стрѣченѣ були градомъ стрѣлъ, — тѳлькожь стрѣлы тѣ нѣчого имъ не зробили, бо першѣй рядъ нѣсь передъ собою замѣсть щита верхнякъ изъ стола, вбитый на двѣ списы, и въ той верхнякъ повпивали ся монгольскѣ стрѣлы. Ажь приближуючи ся до Монголѳвъ, першѣй рядъ кинувъ свѳй деревяный щитъ — и цѣлый ѳдрядъ кинувъ ся на ворога зъ безпамятною завзятостю. ѳдъ разу вмѣшали ся Монголы и почали подавати ся въ боки, але Тугаръ Вовкъ бувъ уже тутъ зъ своимъ ѳддѣломъ и окруживъ молодцѣвъ цѣлою громадою Монголѳвъ, мовь стрѣльцѣ цѣлою ватагою псѳвъ окружають розжертого дика. Роспочалась страшна рѣзанина. Цѣлыми десятками валили хоробрѣй молодцѣ Монголѳвъ, — але Тугаръ Вовкъ славъ щоразъ новѣ роты напротивъ нихъ. Кровь бривкала далеко изъ скаженой сутолоки людей, трупѳвъ, ранъ та кровавого оружа. Стоны раненыхъ, зойки конаючихъ, скаженѣ крики убѣйцѣвъ, — все то мѣшало ся въ якусь пекольну гармоню, що рѣзала ухо и сердце тымъ бѳльше, що була въ такѳй равячѳй суперечности до ясного сонця, погѳднои, теплои днини и пречудовои гѳрскои природы.

— На право, товарищѣ! Разомъ и дружно напрѣмъ на нихъ! — кричавъ Максимъ ѳдбиваючись ѳдъ трехъ Монголѳвъ, що старались выбити ему оруже зъ руки. Зъ страшною натугою наперли товарищѣ на право, де линѣя Монголѳвъ була найслабша и мѣсце для товарищѣвъ найдогѳднѣйше. По короткѳмъ опорѣ Монголы подали ся.

— Далѣ, далѣ, женѣтъ ихъ напередъ себе! крикнувъ Максимъ, кидаючи ся зъ своимъ кровавымъ топоромъ на уступаючихъ Монголѳвъ, — товарищѣ за нимъ,

и уступанє Монголѣвъ швидко перемѣнило ся въ попо-
лохъ и безпамятну втѣканку. А товаришѣ гнали слѣдомъ
за ними, валячи одного за другимъ въ заду на землю.
Передъ ними було чисте поле, а недалеченько темный,
запахущій лѣсъ. Колибъ имъ удалось до него добѣгчи,
то булибъ спасені: ніяка монгольска сила не здужала-бъ
имъ ту нѣчого зроби.

— Далѣ, товаришѣ, далѣ, — до лѣса! — кричавъ
Максимъ, и безъ ѡддыху, мовчки, кроваві и страшній,
мовь справдѣ дикій звѣрѣ, гнали товаришѣ напередъ себе
утѣкаючихъ Монголѣвъ въ напрямѣ идъ лѣсови.

Тугарь Вовкъ однимъ позиркомъ переглянувъ по-
ложене обохъ воюючихъ сторѡнъ — и зареготавъ ся.

— Щаслива дорога! крикнувъ ѡнъ въ слѣдъ за
молодцами. На тѡй доровѣ мы ще здыблемо ся!

И живо ѡнъ ѡддѣливъ часть Монголѣвъ и пѡславъ
ихъ горою на тухольскій шляхъ, щобъ зайшли молод-
цѣвъ въ переду, ѡдъ лѣса. інъ знавъ добре, що его
Монголы въ пору поспѣють. А самъ въ рещтѡю Монго-
лѣвъ пустивъ ся на здогѡнъ молодцѣвъ.

Три туманы курявы стояли на полю надъ Опоромъ:
три громадкы людей гнали за собою тымъ полемъ. Перша
бѣгла громадка переляканыхъ, розбитыхъ Монголѣвъ; за
ними, здогоняючи ихъ, нашій молодцѣ пѡдъ проводомъ
Максима, а за ними головна сила Монголѣвъ пѡдъ про-
водомъ Тугара Вовка. Третій ѡддѣлъ монгольскій, вы-
сланный Тугаромъ горою на-впереймы, швидко десь
скривъ ся и щезъ, незамѣченый розъяреными погонєю
молодцами.

Наразъ утѣкаючі Монголы спинили ся, стали. Пе-
редъ ними показала ся неспѡдѣвана завада: глубокій, въ
скалѣ выкутый вывѡзъ — початокъ тухольского шляху.
Вывѡзъ бувъ въ тѡмъ мѣсци майже на два сяжнѣ глу-
бокій; стѣны его стрѡмкі и гладкі, такъ що злѣзти въ
долину було зовсѣмъ не можна, а скакати дуже небе-
спечно, особливо першому рядови утѣкаючихъ, котрі
могли надѣяти ся, що тутже за ними и на нихъ скочить
другій рядъ. Въ смертельнѡй тревозѣ, котра и найбо-
язливѣйшому нєразъ въ послѣднѡй хвили додав ѡдваги,

зупинили ся Монголы и обернули ся лицомъ до своихъ противникѣвъ. Въ тѣй хвилѣ блиснула имъ несподѣвана надѣя: за слѣдомъ противникѣвъ побачили настагающихъ своихъ годовѣрцѣвъ — и руки ихъ мимоволѣ вхопили за оружє. Але сей наглый выбухъ ѡдваги не бувъ въ силѣ спасти ихъ. Мовъ ровгукана буря впади на нихъ тухольскій молодцѣ, ломлячи и друхочучи всѣ завады — и попхнули ихъ до пропасти. Зъ войкомъ повалились самі задній на дно вывозу, мѣжъ тымъ коли передній конали ѡдъ мечѣвъ и топорѣвъ тухольскихъ. Теперъ молодцѣ самі опинили ся надъ стрѣмкою стѣною вывозу и затремтѣли. Ту зъ заду настагає Тугаръ Вовкъ въ Монголами, а зъ переду тота страшна пропасть. Що дѣяти? Хвилѣ розваги досыть було для Максима. Видѣ лежачихъ на днѣ вывозу потовченихъ Монголѣвъ навѣвъ его на добру думку.

— Задній рядъ най обернесь лицомъ до Монголѣвъ и стримує на хвилю ихъ нагѣвъ, а передній кидай монгольскій трупы въ вывѣвъ и скачи на нихъ! — крикнувъ ѡнъ.

— Гурра! — закричали радѣсно молодцѣ, сповняючи его ровказъ. Застугонѣли теплї ще, монгольскій трупы, падучи до долу, — заяснѣла для молодцѣвъ нашихъ надѣя ратунку. А въ тѣмъ надлетѣла монгольска погоня, Тугаръ Вовкъ попереду.

— Нѣ вже, — кричавъ ѡнъ, — симъ разомъ не уйде мои руки! — И своимъ важкимъ топоромъ поваливъ першого стрѣчного противника, що вчера ще бувъ его найвѣрнѣйшимъ лучникомъ. Зойкнувъ смертельно раненый и впавъ пѣдъ ноги боярина. Товаришь его замахнувся топоромъ на Тугара, щобъ помститись смерти товариша, але въ тѣй хвилѣ вѣставъ зъ двоухъ бокѣвъ пѣднатый на монгольскій списы. Цѣлый першій рядъ молодцѣвъ упавъ по короткомъ опорѣ: сежъ були самі найслабшї, пораненї въ попереднѣй битвѣ, котрї въ погонѣ бѣгли зъ самого заду. Але все таки Монголѣвъ на хвилю они спинили, и ихъ щасливѣйшї товаришѣ були вже щасливо на днѣ вывозу.

— Стѣйте! — кричавъ до своихъ Максимъ, — въ

ряды и підъ стѣну выводу! Коли схотять гнати ся за нами, то ту имъ справимо кроваву купѣль.

— Першій рядъ скачи за ними — скомандувавъ въ неровважнѣмъ запалѣ Тугаръ Вовкъ — и скочивъ першій рядъ Монголѣвъ, але не вставъ уже живой, ба, многі и до землѣ не долетѣли живі, стрѣчені въ воздухѣ топорами молодцѣвъ.

— Гурра! закричали тоті, радуячись. Ану другій рядъ, скачи такожь!

Але другій рядъ стоявъ надъ вывозомъ и не квапивъ ся скакати. Тугаръ Вовкъ побачивъ свою помылку и швидко выславъ сильный ѳддѣль низше, щобъ въ долины замкнувъ выхѳдъ выводу. — Теперь не уйдуть намъ пташки! — радувавъ ся ѳнъ. Отъ уже мои ловцѣ надходятъ! Ану, дѣти, далѣ на нихъ!

Скаженный крикъ Монголѣвъ роздавъ ся въ вывозѣ, тужъ підъ ногами Тугара Вовка. Се бувъ ѳддѣль высланный горою на-впереймы; долѣ вывозомъ ѳнъ ударивъ теперь на Тухольцѣвъ.

— Долѣ вывозомъ утѣкаймо! — скрикнули молодцѣ, — але одинъ позиркъ переконавъ ихъ, що вся надѣя на ратунокъ пропала. При входѣ выводу въ долину чорнѣла ся вже друга товпа Монголѣвъ, що йшла напротивъ нихъ, щобъ ихъ зовсѣмъ замкнути въ тѳй камянѳй клѣтцѣ.

— Ажь теперь смерть наша! — сказавъ Максимъ, обтираючи о кожухъ забитого, при ѳго ногахъ лежачого Монгола своѳй кровавый топѳръ. — Товаришѣ, смѣло до послѣднего бою!

И смѣложъ выступили они. Добуваючи послѣднихъ силъ, ударили на Монголѣвъ, и помимо некористной, вгористой мѣсцевости, котра спрѳяла Монголамъ, ще разъ змѣшали ихъ, ще разъ завдали имъ велику страту. Але Монголы силою своего розгону поперли ихъ въ долину и розбили ихъ ряды. Въ геройскѳй оборонѣ падали молодцѣ оденъ за другимъ, тѳлько Максимъ, хочъ бивъ ся якъ левъ, прецѣвъ не мавъ ще раны на своѳмъ тѣлѣ. Монголы уникали ѳго, а коли тисли ся на него, то тѳлько

въ надѣи вытрутити ёму оруже въ руки и взяти его живого. Такій бувъ выразный наказъ Тугара Вовка.

Ось наступивъ и другій ѳддѣль монгольскій въ долины; молодцѣвъ стиснено въ тѳй безвыхѳднѳй камнѳй клѣти, приперто ихъ до стѣны, и лишь тѳлько вѳльного мѣсяца було передъ ними, кѳлько могли его вробити своими мечами и топорами. Але руки ихъ зачали ослабати, а Монголы пруть ся и пруть ся на нихъ, мовъ филѣ повенѣ. Вже деякѳй, стративши всяку надѣю и бачучи неможливѳсть дальшой боротьбы, на-ослѣпъ кинули ся въ найгустѣйшѳй ряды Монголѳвъ и въ однѳй хвили погибали, розсѣканѳй топорами. Другѳй, шепчучи молитвы, тулили ся ще до стѣны, мовъ она могла дати имъ яку небудь помѳчь; третѳй хочъ и нѣбы боронили ся, але не-тямно, машинально махали топорами и смертельнѳй удары Монголѳвъ заставали ихъ уже трупами, безчувственными и бездушными. Тѳлько невеличка горстка найсильнѣйшихъ — пять ихъ було — окруживши Максима, держала ся ще прямо, мовъ шпиль скалы середъ розгуканои заливы. Три приступы Монголѳвъ ѳдбила вже тота горстка, стоячи на купѣ трупѳвъ, мовъ на битвѣ; вже мечѣ и топоры въ рукахъ героѳвъ ватупили ся, одѣжь ихъ и руки и лица скрѳвъ сплыли кровю, — але все ще рѣзко и выразно ѳдзывавъ ся голосъ Максима, керуючого ударами и обороною. Тугаръ Вовкъ на пѳвъ гнѣвно, на пѳвъ зъ подивомъ глядѣвъ на молодця зъ горы.

— Ъй-Богу, дѣльный молодець! — сказавъ ѳнъ самъ до себе! Не дивуюсь, що ѳнъ очарувавъ мою доньку; и мене самого ѳнъ мѳгбы очарувати своєю рицарскою вдачею!

А за тымъ, обертаючись до своихъ Монголѳвъ, що стояли надъ берегомъ яру, ѳнъ крикнувъ:

— Далѣ, скачѣтъ на нихъ! Нехай скѳнчить ся тота рѣзанина. Лишь сего (показавъ Максима) не тыкайте!

И разомъ, мовъ важка скала, скочили Монголы зъ горы на непѳбѳджену ще купку героѳвъ и повалили ихъ на землю. Ще разъ роздали ся скаженѳй крики, ще борыкали ся на-пѳдъ-силы Монголы зъ Тухольцями, але не довго. На кождого зъ героѳвъ навалила ся цѣла юрба

Монголѣвъ — и всѣ полягли головами. Тѣлько Максимъ самъ оденъ стоявъ ще, мовъ дубъ середъ поля. Онъ розсѣкъ голову тому Монголови, що скочивъ бувъ на него, и саме замахнувъ ся на другого, коли въ тѣмъ якась сильна рука зелѣзнымъ стискомъ захопила его въ заду за горло и кинула нимъ до землѣ. Упавъ пѣдступно поваленый Максимъ, и надъ нимъ почервонѣле ѡдѣ гнѣву и крови нахилило ся лице Тугара Вовка.

— А що, смерде! — насмѣшливо кричавъ бояринъ, — бачишь теперъ, що я умѣю додержувати слова? Ану дѣти, закуйте его въ зелѣзній пута!

— Хочь и въ путахъ, я все буду вольный чоловѣкъ. У мене пута на рукахъ, а у тебе на души! — сказавъ Максимъ.

Бояринъ зареготавъ ся и ѡдѣйшовъ ѡдѣ него давати порядокъ войску монгольскому, котрого страшно омалѣло въ тѣй кровавой рѣзанинѣ. Зъ головою частью оставшихъ ся Монголѣвъ Тугаръ Вовкъ пѣшовъ до своєї хаты, котру велѣвъ обсадити нещасный, теперъ трупами заваленый, вивѣзъ; зъ невеличкою рештою и взятымъ до неволѣ Максимомъ мавъ Тугаръ Вовкъ вернути ся до табору.

— Проклятї хлопы! воркотѣвъ бояринъ, переглядаючи свои страты, — кѣлько народу понѣвечили! Ну, але чортъ бери Монголѣвъ — ихъ не шкода! Кобъ тѣлько менѣ по тыхъ трупахъ дѣйти до власти-силы, — обернусь и я лицемъ проти нихъ. Але сей поганецъ, сей Максимъ, — то ми борець! А кто знае, може й ѡнъ мѣгъ бы послужити менѣ до моєї цѣли? Треба выкористати его, коли го маю въ рѣкахъ. Онъ мусить служити намъ за проводника въ горахъ, бо чортъ ихъ тамъ знае, якїй се той ихъ шляхъ; и чи нема де на нѣмъ якихъ манѣвцѣвъ. Теперъ, коли онъ въ моихъ рукахъ, треба приеднати, приласкати его троха, — кто знае, на що еще може пригодити ся.

А мѣжъ тымъ Монголы готовили вже коней до ѡдѣвзду. Максимъ, скованный за руки и за ноги въ тяжкї ланцухи, кровавый, простоволосый и зъ пошарпаною на шматки одежею, сидѣвъ на камени надъ рѣчкою, нѣ-

мый, въ затисненными зубами и въ роспукою въ серци. Передъ нимъ, на полю и въ вывозѣ, купами лежали неостывшій ще, пошматованій и кровю пѣдплывшій трупы его товаришѣвъ и ворогѣвъ. Якъ щасливѣи були тѣ трупы! Они лежали такъ тихо, такъ сумирно на своѣй кровавѣи постели, безъ гнѣву, безъ муки, безъ ворогованя. Они смѣялись теперь въ всякихъ путѣ и въ цѣлои силы великого Джингисхана, мѣжь тымъ коли его кусень велѣза зробивъ бездушнымъ внарядомъ въ рукахъ дикои самоволѣ, жертвою кровавои пѣмсты! Якъ щасливѣи були трупы! Они, хочъ покалѣченїи, носили на собѣ образъ и подобу людеку, — а его отсей пута въ однѣи хвили зробили скотиною, невольникомъ!

— Сонце праведне! — скликнувъ въ своѣй душевнѣи муцѣ Максимъ, — не-вжежь така твоя воля, щобъ я гинувъ у кайданахъ? Не вжежь ты такъ часто своимъ яснымъ усмѣхомъ витало дни мои радости на те, щобъ нынѣ такимже яснымъ усмѣхомъ повитати мое бездонне горе? Сонце, не-вжежь ты перестало бути добрымъ богомъ Тухольщины, а стало ся опѣкувомъ тыхъ лютыхъ дикарѣвъ?

А сонце смѣяло ся! Ясными, горячими лучами оно блискотѣло въ калужахъ крови, цѣлувало посинѣли уста и глубокїи раны трупѣвъ, крѣзь котрїи вытѣкавъ мовокъ, выстырчували дымячїи ся людскїи внутрости. И такимижь ясными, горячими лучами оно обливало зеленыи лѣсъ и чуднїи запахущїи цвѣты и высокїи полонины, що купали ся въ чистѣмъ лавурѣвѣмъ етерѣ. Сонце смѣяло ся и своимъ божескимъ, безъучаснымъ усмѣхомъ ще дужше ранило роздерту Максимову душу.

**КАПРИТАНЪ
ЯХКОЛАВИЧЪ
НОЦОВСКІИ**

VI.

Дивный сонъ снивъ ся Захарови Беркутови. Здавалось ему, немовъ нынѣ ихъ дорѣчне свято „сторожа“, и вся громада зѣбрана докола камня при входѣ тухольскои тѣснины: дѣвчата въ вѣнкахъ, молодцѣ въ музыкою, всѣ въ празничныхъ чистыхъ строяхъ. Отсе ѣнѣ,

найстаршій вѣкомъ въ громадѣ, першій приближае ся до святого камня и починае молити ся до него. Якійсь таємничій, тревожній, болющій чутя опановують его сердце пѣдчасъ молитвы: щось щемить его въ глубинѣ душѣ— и самъ онъ не знае, що такого. Онъ молитъ ся горячо; по двохъ-трехъ словахъ звичайной молитвы онъ ѡдступае ѡдъ приписаныхъ зворотѡвъ; якась нова, горячѣйша, порываюча молитва плыне въ его устѣ; вся громада потрясена нею паде ниць на землю, и самъ онъ робить то само. Але слова не перестаютъ плысти, темно робить ся кругомъ, чорнї хмары покрывають небо, громы починають бити, блискавицѣ сарахкотять и обхапують цѣлый небозвѡдъ ослѣпляющимъ огнемъ, земля здрогае ся — и разомъ, звѡльна перехиляючись, святой камѣнь рушае ся въ мѣсця и въ страшнымъ ломотомъ валить ся на него.

— Що се може значити? пытавъ самъ себе Захаръ, роздумуючи надъ своимъ сномъ. Щастя чи нещастя? радѡсть чи горе? Але онъ не мѡгъ найти ѡдповѣди на те питанє, тѡлько сонъ сей лишивъ по собѣ якесь важке прочуте, якусь хмару суму на Захаровѡмъ чолѣ.

Швидко справдилось те прочуте! Саме по полудни настигли страшнї, неспѡдѣванї вѣсти до Тухлѣ. Пастухи въ сусѣдной полонины прибѣгли безъ духу до села, голосячи, що бачили якусь бѡйку коло боярскаго дому, якусь громаду незвѣсныхъ чорныхъ людей и чули незрозумѣлї, роздираючї крики. Майже вся тухольска молодѣжь, уоружившись, въ що кто мѡгъ, побѣгла на мѣсце бою, але зупинила ся въ ѡддали, побачивши кроваве и трупами вкрыте побовище а боярскїй дѡмъ окруженный хмарою Монголѡвъ. Не було сумнѣву: всѣ молодцѣ, высланї для збуреня боярскаго дому, погибли въ нерѡвнѡй боротьбѣ въ тыми наѣздниками. Не знаючи, що дѣяти, молодѣжь тухольска вернула ся до села, розносячи всюды страшну, прошибаючу вѣсть. Почувши єѣ, затремтѣвъ старый Захаръ и гѡрка слеза покотила ся по его старечѡмъ лицю.

— Отъ и сповнивъ ся мѡй сонъ! прошептавъ онъ. Въ оборонѣ своего села полягъ мѡй Максимъ. Такъ оно

й треба. Разъ умирати кождому, але славно вмирати, се не кождому лучае ся. Не сумувати менѣ за нимъ, але радуватись его долею.

Такъ потѣшавъ себе старый Захаръ, — але сердце его щемѣло глубоко: надто сильно, всею силою свои душѣ, онъ любивъ своего наймолодшого сына. Але швидко онъ скрѣпивъ ся духомъ. Громада кликала его, потребувала его рады. Товпами тисли ся люде, старі и молоді, за село, идъ тухольскоій тѣснинѣ, за котрою такъ близько стоявъ страшный ихъ ворогъ. Першій разъ, одъ коли Тухля засѣла, рада громадска зобрала ся нынѣ безъ звичайныхъ обрядѣвъ, безъ знамена, середъ брязку топорѣвъ та кѣсъ, середъ на-пѣвъ тревожного, на-пѣвъ воѣвничого гамору. Безъ порядку мѣшали ся старцѣ зъ молодцями, оружні зъ безъоружными, ба навѣтъ жѣнки снували сюды и туды помѣжъ громадою, допытуючись вѣстей про ворога або голосно оплакуючи своихъ погибшихъ сынѣвъ.

Що дѣяти? що починати? якъ боронити ся? — гуло въ народѣ — и одна думка переважала все другі: выйти громадою передъ тѣснину и боронити ся одъ Монголѣвъ до послѣднего. Особливо молодѣжь наставала на те.

— Мы хочемо згинути, якъ наші брата погнули въ оборонѣ своего краю! — кричали молодцѣ. Тѣлько по нашихъ трупахъ вѣйдутъ вороги въ тухольску долину!

— Въ тѣснинѣ поробити засѣки и зъ нихъ разити Монголѣвъ! — радили старші.

Далѣ, коли гамѣръ троха втишивъ ся, заговоривъ Захаръ Беркутъ.

— Хоть то военне дѣло — не мое дѣло, и не менѣ старому радити о тѣмъ, до чого своихъ рукъ приложить не можу, — але все таки я думавбы, що не велика наша заслуга буде, коли одобьемо Монголѣвъ, особливо зваживши, що се намъ не такъ то и трудно зробити. Сыны наші погибли зъ ихъ рукъ — кровь ихъ обагрила землю нашу и кличе насъ до пѣмсты. Чи пѣместимось мы на ворагахъ нашихъ, на нищителяхъ нашего краю, коли одобьемо ихъ одъ своего села? Нѣ, а тѣлько, одъ нашего

села одбити, они въ подвойною лютостю кинуть ся на другі села. Не одбити, але розбити ихъ, се повинна бути цѣль наша!

Громада въ увагою слухала слѣвъ своего бесѣдника, и молодѣжь, податлива на все нове и несподѣване, готова вже була пристати на ту раду, хочъ и не знала, якъ можна еѣ выконати. Але многі голоса старцѣвъ обѣзвались противъ неи.

— Не въ гнѣвъ тобѣ будь сказано, батьку Захаре, — заговоривъ одинъ громадянинъ, — але рада твоя, хочъ мудра и велику обѣцюе славу, та несповнима для насъ. Слабій нашій силы, а монгольска сила велика. Ще не наспѣла помѣчь одъ другихъ верховиньскихъ и загѣрныхъ громадъ, а хочъ и наспѣе, то таки сила наша не выстарчить навѣтъ на те, щобъ окружити Монголѣвъ, не то вже, щобъ побороги ихъ въ отвертѣй битвѣ. А безъ того якъ мы розобѣємо ихъ? Нѣ, нѣ! За мала наша сила! Щасте наше, коли здужавмъ одбити ихъ одъ своего села и одвернути одъ сего шляху; розбити ихъ мы не маймо й надѣвъ!

Бачучи всю основнѣсть тыхъ закидѣвъ, Захаръ Беркутъ, хочъ въ болемъ сердца готовъ бувъ покинути свою молодечо-горячу думку, коли въ тѣмъ двѣ несподѣвані подѣвъ значно пѣднесли настроі тухольской громады и змѣнили цѣле еи постановлене.

Долѣ селомъ улицею надѣйшли, одна за другою, при звукахъ трубъ та деревяныхъ тримѣтъ ажъ три громады уоруженои молодѣжи. Каждая громада несла напередъ себе боеву хоругвь; охочі, смѣлі ихъ пѣсенѣ лунали далеко по горахъ. Се йшла приобѣцяна Тухольцямъ помѣчь верховиньскихъ и загѣрныхъ громадъ. Хлопъ въ хлопа, мовъ рослі яворы, стали всѣ три громады довгими рядами передъ зѣбраною громадою и склонили хоругви на знакъ привитаня. Любо було глядѣти на тѣ здорові, румяні лица, розгрѣті мужною одвагою и гордымъ почутемъ того, що имъ прійдесъ заступати своими грудьми все, що найдорожше у нихъ на свѣтѣ, що на ихъ одвагу, на ихъ оруже вложено велике дѣло. Радѣсвый, громовый крикъ всѣхъ Тухольцѣвъ

стрѣтивъ ихъ приходъ; тѣлько матери, що саме нынѣ стратили своихъ сынѣвъ, заридали на видъ того найкрасшого цвѣту народного, котрый завтра може такъ само поляже скошенный и потоптанный, якъ полягли нынѣ ихъ ясны соколы. Защемѣло сердце и въ старого Захара Беркута, коли поглянувъ на тыхъ молодцѣвъ и подумавъ собѣ, якъ то пышно вызначувавсь бы середъ нихъ вго Максимъ. Та нѣ, годѣ! мертвого не вернешь, а живый живе гадав...

Ще не стихла радѣсть изъ приходу тыхъ пожаданныхъ помѣчникѣвъ, ще громада не мала часу приступити до дальшой нарады, коли въ тѣмъ зъ противного боку, зъ лѣсовой прогалины, що була надъ тухольскою тѣсною, показавъ ся новый и зовсѣмъ уже не сподѣванный гѣсть. На спѣненѣмъ, пообдиравѣмъ гилями та колючками кони, припавши головою до вго ши, щобъ швидше и беспечнѣйше ѣхати по лѣсѣ, не зачѣпаючись о галузе, ѣхала що кѣнь доскочить якась людина. Кто се такій бувъ — зъ далека годѣ було угадати. На нѣй бувъ овечій монгольскій кожухъ, обернений пелехами на верхъ, а на головѣ гарный бѣбровый каптуръ. Молодцѣ приняли прѣвзжу людину за монгольского высланця и выступили проти ней зъ луками. Але выѣхавши зъ лѣса и наблизившись надъ стрѣмкѣй обрывѣ, по котрѣмъ треба було злавити въ тухольску долину, мнимый Монголъ злѣвъ изъ коня, скинувъ зъ себе кожухъ, и всѣмъ на диво показала ся женщина, въ бѣлѣмъ полотнянѣмъ, шовкомъ перетыканѣмъ шматю, зъ лукомъ за плечима а блискучимъ топѣрцемъ за поясомъ.

— Мирослава, дочка нашего боярина! закричали тухольскѣй молодцѣ, не можучи ѣдвести очей ѣдъ прекрасной, смѣлой дѣвчины. Але она очевидно и не дивила ся на нихъ, але лишивши своего коня тамъ, де зъ него злѣвала, живо почала озирати ся за стежкой, куды можна бы спустити ся въ долину. Швидко ей быстри очи ѣдкрыли такую стежку, майже зовсѣмъ уккрыту середъ широкого, чейѣргатого листа папороти и колючихъ ожинѣ. Певнымъ крокомъ, мовъ ѣдъ роду до того при-

выкла, зѣйшла она стежкой въ долину и набливила ся до громады.

— Здоровѣ были, чесна громадо, — сказала она, злегка паленѣючи. Я спѣшила звѣстити васъ, що Монголы надходятъ, передъ вечеромъ ту будутъ, то щобъ вы приготовили ся, якъ ихъ принять.

— Мы знали се, — загули голоса въ громады, — се намъ не новина.

Голосы були рѣзкѣ, непріязнѣ дочцѣ поганого боярина, черезъ котрого тѣлько молодцѣвъ погнбло. Але она не образила ся тою рѣзкостью, хочъ очевидно почувала еѣ. — Тымъ лѣпше для мене, що вы вже приготованѣ, — сказала она. А теперъ прошу вказати менѣ, де ту Захаръ Беркутъ.

— Ось я, дѣвчино, — сказавъ старый Захаръ, приближаючись. Мирослава довго, въ увагою и въ пошанованемъ глядѣла на него.

— Позволь, чесный батьку, — заговорила она тремтячимъ въ внутрѣшного зрушеня голосомъ, — сказати тобѣ попередъ усего, що сынъ твоѣй живый и здоровъ.

— Мѣй сынъ! — скрикнувъ Захаръ, — здоровъ и живый! О Боже! Дежъ онъ? Що въ нимъ дѣе ся?

— Не лякай ся, батьку, тои вѣсти, котру скажу тобѣ. Твоѣй сынъ въ монгольскѣй неволи.

— Въ неволи? — скрикнувъ, мовъ громомъ прошибленный Захаръ, — нѣ, то не може бути! Мѣй сынъ радше дастъ на куснѣ порубати ся, анѣжь взяти себе въ неволю. Се не може бути! Ты хочешъ залякати мене, недобра дѣвчино!

— Нѣ, батьку, — я не лякаю тебе, — оно справдѣ такъ. Я-жь теперъ прямо въ монгольского табору, бачила его, говорила зъ нимъ. Силою и пѣдступомъ взяли его, вквали въ желѣзнѣй пута. Хочъ безъ раны, а весь облитый бувъ кровю ворогѣвъ. Нѣ, батьку, — твоѣй сынъ не подавъ имя твое въ неславу!

— И щожъ онъ говоривъ тобѣ?

— Казавъ менѣ йти до тебе, батьку, потѣшити тебе въ твоѣй самотѣ и тузѣ, стати тобѣ за дочку, за ди-

тину, бо и я, батьку — (тутъ голосъ еи ще дужше затремтѣвъ) — и я сирота, я не маю ѡтця!

— Не маешъ ѡтця? Не вжежь Тугаръ Вовкъ погибъ?

— Нѣ, Тугаръ Вовкъ живой, але Тугаръ Вовкъ переставъ бути моимъ батькомъ ѡдколи.... зрадивъ.... свѡй край и приставъ... въ службу Монголѡвъ.

— Сего можъ було и надѣяти ся, — ѡдкававъ по-нуро Захаръ.

— Теперь я не можу уважати его батькомъ, бо не хочу зраджувати своего краю. Батьку, будь ты моимъ ѡтцемъ! прійми мене за дитину! Нещасный сынъ твоѡй просить тебе о то моими устами.

— Мѡй сынъ! мѡй нещасный сынъ! стогнавъ Захаръ Беркутъ, не пѡдводячи очей на Мирославу. Кто мене потѣшитъ по его стратѣ?

— Не бѡй ся, батьку, — може ѡнъ еще не страшный, може намъ удасть ся выдобути его на волю. Слухай лишень, що наказувавъ менѣ Максимъ!

— Говори, говори! — сказавъ Захаръ, поглядаючи зновъ на ню.

— інъ радивъ тухольскѡй громадѣ не спиняти Монголѡвъ передъ тѣсниною, а впусити ихъ въ кѡтловину. Тутъ можна ихъ обступити и вырубати до послѣднего, а коли нѣ, то выморити голодомъ. Треба тѡлько поробити засѣки въ вывозѣ при водопадѣ и по-выносити въ села все добро громадске, все збѡже, весь хлѣбъ, всю худобу, а ѡтакъ замкнути ихъ тутка въ всѣхъ бокѡвъ. Ту — казавъ Максимъ — побѣдите ихъ або нѣде инде! Такъ радивъ Максимъ.

Вся громада въ напряженою увагою слухала Мирославиной бесѣды. Глубока мовчанка залягла надъ всѣми, коли стихли еи слова. Тѡлько Захаръ гордо и радѡсно выпрямивъ ся, а далѣ въ простертыми раменами наблизивъ ся до Мирославы.

— Доню моя! — сказавъ ѡнъ, — теперь я бачу, що ты варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдивѡ слова моего сына, — въ нихъ вѣе его смѣлый духъ! Тыми словами ты здобула мое батькѡвске сердце! Теперь

я лекше ѡджалую сына, коли небо по̀слало менѣ замѣсть него таку доньку!

Голосно ридаючи кинула ся Мирослава въ его обнятя.

— Нѣ, батьку, не говори такъ, — сказала она. Сынъ твоѣй не буде страченный, — ѡнъ повернесь тобѣ навадѣ. Ѡнъ ще нынѣ вечеръ тутъ буде разомъ въ ордою, и коли Богъ поможе намъ розбити вѣ, то чей мы и его освободимо.

Въ тѣй хвили въ тѣснинѣ давъ ся чути крикъ тухольскихъ вартовыхъ: Монголы! Монголы! — и въ слѣдъ за тымъ прибѣгли вартовѣ, голосачи, що Монголы въ незличимѣй силѣ показали ся въ долини надъ Опоромъ. Тутъ приходилось рѣшати ся живо, що дѣяти и якъ боронити ся. Захаръ Беркутъ ще разъ обставъ за тымъ, щобъ впустити Монголѣвъ въ тухольску кѣтловину и тутъ обскочивши ихъ вырѣзати або выморити всѣхъ до ноги.

Теперь уже не роздавали ся голоса противнѣй тѣй радѣ, — и швидко громада рѣшила ся. Всѣ вергли ся до своихъ хатъ, чтобы хоронити свое добро въ лѣсы. Сторонскѣй молодцѣ сейчасъ рушили на противный бѣкъ долины идѣ водопадови, щобъ поробити засѣки въ вывоѣ и не дати туды Монголамъ пройти. Страшный розрухъ зробивъ ся въ селѣ. Крикъ, розказы и запытаня, рыкъ волѣвъ и скрипъ деревяныхъ колѣсницъ о двоухъ колесахъ роздавали ся въ всѣхъ усюдѣвъ, глушили слухъ и лунали по горахъ. Сумно прощали Тухольцѣ свои хаты и подвѣря и огороды и засѣянѣ нивы, котрѣ нынѣ ще мала зруйнувати и столочити страшна монгольска залива. Матери несли и вели своихъ плачучихъ дѣтей, батьки гнали худобу, везли на возахъ домашный спрятокъ, мѣшки въ хлѣбомъ и одежею; курява стояла надъ селомъ; тѣлько потѣкъ сѣрѣблистою водою шумѣвъ собѣ якъ звичайно, и старый величезный Сторожъ при входѣ въ тухольску тѣснину стоявъ понуро, опущеный, сумовитый, немовъ жалѣючи своихъ дѣтей, що покидали сесю гарну долину, немовъ нахиляючись въ сторону тѣснины, щобъ своимъ велитнымъ, камянымъ тѣломъ заставити имъ дорогу. Засумувалась и стара липа на

копнѣмъ майданѣ за селомъ, — а ревучій водопадъ переливаючись въ кармазиновыхъ лучахъ заходячого сонця, недвижнымъ, кровавымъ стовпомъ стоявъ надъ опустѣлою тухольскою кѣтловиною.

Вже вовсѣмъ опустѣло село. Хаты потонули въ вѣчѣрнѣмъ туманѣ; курява уляглась по дорозѣ; замовкли голоса и крики, немовъ ѡдвѣчна пустыня пожерла все житя сеи долины. Сѣдало сонце за тухольскій горы, тонучи въ легенькій червоній хмары; темнї смерековї лѣсы докола Тухлѣ шептали тихо, таємничо, немовъ передавали собѣ якусь зловѣщу новину. Тѣлько земля, не знати чому, глухо стугонѣла и стогнала; воздухъ, хочъ ясный и погѣднїй, тремтѣвъ якимсь дивнымъ, змѣшанымъ гомономъ, ѡдѣ котрого дрожь проймала и найсмѣлѣйшого. А далеко-далеко по лѣсахъ, въ глубокихъ темныхъ ярахъ, мѣжь недоступными ломами были вовки, гавкали уриванымъ голосѣмъ лисы, бегетѣли оленѣ, рычали туры. А въ селѣ такъ тихо, такъ мертво! А на небѣ такъ ясно, такъ погѣдно! Але нѣ! Осъ наразъ щезло сонце за чорною, живою хмарою, котра стѣною тягне зъ заходу, наповняючи воздухъ дикимъ верескомъ и спускаючись надъ Тухлею. Се вѣщуны и неѡступнї спутники орды, гайвороны та круки, тягнуть незличимыми стадами, чуючи поживу. Зловѣще птаство билось въ воздухѣ, розривалось плахтами и металось, мовъ хмары битї бурєю. Тухольскї сумирнї стрѣхи ѡдѣразу вкрыли ся чорными гѣстьми, а гамѣръ ихъ клеко-тѣвъ, мовъ кипятокъ въ величезнѣмъ кѣтлѣ. Нѣмо, недвижно стоячи надъ стрѣмкими берегами своєї кѣтловины, глядѣли Тухольцѣ на погане птаство и въ душѣ проклинали тыхъ вѣщунѣвъ смерти и руины.

Але живо видѣ змѣнивъ ся. Мовъ черезъ прорву въ тамѣ валить ся осѣнна повѣнь, такъ почали въ кѣтловину валити ся чорнї почвары зъ страшнымъ крикомъ. Ряды тисли ся за рядами, безъ кѣнца и вину; мовъ вода пѣдъ водопадѣмъ, такъ они зупиняли ся, выйшовши зъ тѣсенины, уставляли ся въ довжезнї ряды, посували ся звѣльнѣ, безъ опоры заливаючи пуну рѣвнину. Передѣмъ, дорогою, вѣхавъ на бѣлѣмъ кони стра-

пный велить, Бурунда-бегадиръ, а обѣчь него другій меншій вѣздець — Тугаръ Вовкъ.

Звѣльна вѣхали они напередъ, немовъ що хвилѣ на дѣялись нападу въ села. Але нападу не було, село лежало, мовъ пѣсля чумы. Зъ страшнымъ крикомъ кинули ся першій ряды Монголѣвъ на хаты, щобъ по своему звичаю рѣзати, рабувати, — але рѣзати не було кого, хаты були пусті. Зъ лютымъ крикомъ кидались Монголы ѡдъ хаты до хаты, вывалюючи дверѣ, руйнуючи плоты и лѣсы, ровбиваючи дѣжки и плетѣнки, розваляючи печѣ. Але вся ихъ лютость була дарма, — въ селѣ нѣкто не показувавъ ся.

— Проклятї псы! — говоривъ Бурунда до Тугара Вовка, — зачули насъ, поховали ся!

— Чи заночуемъ ту, бегадире? — спытавъ Тугаръ Вовкъ, не ѡдповѣдаючи на замѣтку бегадира.

— Поки не стрѣнемось зъ тыми псами, поти не можемо ночувати, — ѡдказавъ Бурунда. Веди насъ до виходу въ сеи ямы! Треба забезпечити собѣ вихѡдъ!

— Выхѡдъ беспечный, — успокоювавъ Тугаръ Вовкъ, хочъ и самому якось нѣяково було бачити, що всѣ Тухольцѣ такъ чисто вынесли ся въ села. И хочъ успокоювавъ бегадира, то все таки просивъ его крикнути на вѡйско, щобъ покинуло шукати добычѣ и спѣшило къ виходови. Неохѡтно пѡшли першій ряды монгольской орды, мѣжь тымъ коли задній все ще тисли ся черезъ тѣснину, чимъ разъ густѣйше заливаючи кѡтловину.

Ось уже чѡльный ѡдрядъ выйшовъ изъ села и спѣшивъ до вывозу, выкутого въ скалѣ. Зъ долины нѣчого не видно було въ вывозѣ и беспечно пѡдѡйшли Монголы ажъ пѡдъ стрѡмку камяну стѣну, въ котрѡй прокутый бувъ вывѡзъ. Коли въ тѡмъ разомъ зъ верху стѣны посыпалось величезне камѣне на Монголѣвъ, друхочучи и ровбиваючи ихъ. Зойкъ напасникѡвъ, раненыхъ и поваленыхъ на землю вдаривъ пѡдъ небо. Закракала хижа птиця надъ своими жертвами. Вже напасники почали пырскати въ задъ и въ боки, коли въ тѡмъ Бурунда и Тугаръ Вовкъ въ голыми шаблями кинулись имъ на въ переймы.

— Куды вы, безумный? — рычавъ ярымъ туромъ Бурунда. Ось передъ вами вхѣдъ до вывозу: туды за мною!

И пхаючи передъ собою цѣлу товпу, онъ кинувъ ся въ темне гирло выводу. Але ту чекала напасникѣвъ добра стрѣча. Градомъ посыпалось камѣне на ихъ головы и не одному въ воякѣвъ Джингисхана кровь залила очи, мозокъ брызнувъ на камяны стѣны въ разбитого черепа. Мовъ въ пекла, ревнули крики и стоны въ темного выводу, але понадъ ними все голоснѣйше гримѣвъ голосъ Бурунды: Далѣ, ваячй сердца, далѣ за мною! — и новй роты помимо нового граду камѣня поперли ся въ вывѣзъ.

— Далѣ горѣ вывозомъ! — кричавъ Бурунда, щитомъ заслонючись ѣдъ спадаючого въ горы камѣня.

Мѣжъ тымъ Тугаръ Вовкъ, побачивши на верѣ берега громадку молодцѣвъ, велѣвъ стоячимъ передъ вывозомъ Монголамъ сыпнути на нихъ стрѣлами. Зойки роздались на горѣ — и голосно завыли въ радости Монголы. Але за своихъ трехъ раненыхъ тухольскй молодцѣ въ подвѣйною лютостю почали кидати величезными плытами на нападаючихъ. Тѣлькожь се все не булѣбъ стримало завзятого Бурунду, колибъ въ серединѣ, на скрутѣ выводу, не показала ся несподѣвана завада: вывѣзъ заваленый бувъ ажъ до верху величезнымъ камѣнемъ. А ту Тухольцѣ нападали чимъ равъ лютѣйше, камѣне сыпалось, мовъ градъ, Монголы падали оденъ за другимъ, — и Бурунда побачивъ въ кѣнци, що дарма его завзятость, бо пройти туды годѣ, поки не удасть ся сшибнути Тухольцѣвъ въ верху.

— Назадъ! — крикнувъ Бурунда, и невеличка рещта Монголѣвъ, що остала ся въ нападавшой товпы, безъ духу, мовъ камѣнь въ пращѣ, вылетѣла въ вывозу.

— Вывѣзъ заваленый! — сказавъ важко дышучи Бурунда до боярина, обтираючи собѣ пѣтъ и кровь въ лица.

— Покиньмо ихъ на нынѣ, нехай тѣшатъ ся! — сказавъ Тугаръ Вовкъ.

— Нѣ, — скрикнувъ Бурунда, въ погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого Джингисхана не

вмѣють ѡдкладати дѣла на завтра, коли можна его зроби́ти нынѣ!

— Але щожъ ту нынѣ зрѡбимо? — спытавъ Тугаръ Вовкъ, поглядаючи въ дрожею въ темне гирло вывозу, въ которого ще выдобували ся страшнѣи стоны смертельно раненыхъ, недобитыхъ Монголѡвъ.

— Зѡгнати тыхъ псѡвъ ѡдтамъ въ горы! — крикнувъ люто Бурунда, указуючи рукою на хребетъ скалистого берега. — Драбинъ сюда! Переднѣи на драбины, а заднѣи ѡдганяи ихъ стрѣлами. Побачимо, чѣя возьме!

Зъ поблизькихъ хатъ понаношено драбинъ и за радю Тугара Вовка позбивано ихъ пѡвперечными жердками немовъ въ широку стѣну. Тухольцѣвъ въ горы придивляли ся тѡй роботѣ спокѡйно. Осъ уже Монголы зъ крикомъ пѡдняли свою збѡрну драбину и поперли еѣ до камѣнной стѣны. Камѣнемъ, стрѣлами и рогатинами стрѣтили ихъ Тухольцѣвъ, але не вдѣяли нѣчого Монголамъ, бо коли оденъ та другѣи и павъ пораженный смертельно, то прочѣи двигали велику драбину дальше, а на мѣсце впавшого прискакували свѣжѣи. А въ тѡмъ заднѣи рядѣ Монголѡвъ пустили въ гору свои стрѣлы и присилували Тухольцѣвъ подати ся въ задъ. Страшна драбина живо приближала ся до стѣны. Тревога почала опановувати Тухольцѣвъ...

Недалеко ѡдъ побовища, захищений камяною брылою ѡдъ стрѣлъ, сидѣвъ на соломѣ Захаръ Беркутъ, занятыи при раненыхъ. Онъ повыймавъ имъ зъ ранъ стрѣлы, повыймававъ раны при помочи Мирославы и заходивъ ся перевязувати ихъ, поприкладавши якоисъ скусно прилаженной живицѣ, коли въ тѡмъ деякѣи заляканѣи вояки прибѣгли до него, сповѣщаючи о небезпеченствѣ.

— Щожъ я вамъ, дѣточки, пораджу? сказавъ старѣи, але Мирослава схопила ся въ мѣсеця и побѣгла оглянути небезпеченство.

— Не бѡйте ся! — сказала она Тухольцѣмамъ, — живо мы поворожимо имъ! Нехай собѣ стрѣляють, — а вы ратища въ руки и плазомъ до долу! Ажь коли переднѣи покажутъ ся до половины на горѣ, тодѣи разомъ

на нихъ! Самы они заслонятъ васъ ѡдъ стрѣлъ, а обаливши передныхъ, вы обалите и задныхъ. Сумерки спрѣяютъ намъ, и ѡдбѣивши ихъ симъ разомъ, мати будемо спокѡй на всю нѡчь.

Безъ слова опоры попадали Тухольцѣ ниць до долу, похапавши ратища въ руки. Стрѣлы ще сыпались якійсь часъ, а ѡдтакъ перестали — знакъ, що передный рядъ почавъ спинати ся горѣ драбиною. Духъ въ собѣ запираючи, лежали Тухольцѣ и дожидали ворогѡвъ. Ось чути вже скрипъ щелѣвъ, сапане мужѣвъ, брякѡтъ ихъ оружя — и звѡльна, несмѣло выринають передъ очима лежачихъ мохнатѣ чалмы, а пѡдъ ними чорнѣ, страшнѣ головы зъ маленькими, блискучими очима. Очи тѣ тревожно, несхибно, мовъ заклятѣ глядять на лежачихъ Тухольцѣвъ, але головы пѡддвигаютъ ся выще, чимъ разъ выще, вже пѡдъ ними видѣють ся рамена, плечѣ окрытѣ мохнатыми кожухами, широкѣ груди, — и въ тѡй хвили зъ страшнымъ крикомъ зрываютъ ся Тухольцѣ, и ратища ихъ разомъ, глубоко тонуть въ грудяхъ напасникѡвъ. Крикъ, ревѡтъ, замѣшане, ту и тамъ судорожнѣ рухи, ту и тамъ коротка боротьба, проклятя, стоны — и мовъ тяжка лавина валить ся ворогъ долѣ драбиною до долу, обалюючи за собою слѣдуючѣ ряды, — а на тоту куцу живыхъ и мертвыхъ, безъ ладу змѣшанныхъ, кровавыхъ, трепечучихъ и ревучихъ тѣль людскихъ валять ся зъ горы величезнѣ брылы камѣня — и понадъ всѣмъ тымъ пекломъ, на-пѡвъ вакрытымъ заслоною ночи, выдвигаетъ ся въ гору радѡсный окликъ Тухольцѣвъ, жалѡбне выте Монголѡвъ и гремѣчѣ страшнѣ проклятя Бурунды-бегадира. Той скакавъ по майданѣ, мовъ скаженный, рвучи собѣ волосе зъ головы, а въ кѡнци, не тямлячись зъ лютости, зъ голою шаблею прискочивъ до Тугара Вовка.

— Псе блѣдолицый! — кричавъ ѡнъ, скрегочучи зубами, — подвѡйный зраднику, — се твоя вина! Ты запровадивъ насъ въ сесю западню, ѡдки мы выйти не можемо!

Тугаръ Вовкъ полонемъ спалахнувъ на такую мову, якои ѡнъ ще не чувъ ѡдъ роду. Рука его мимоволѣ вхо-

пила за шаблю, але въ тѣй хвилѣ щось такъ глубоко, такъ важко заболѣло его въ серци, що рука ослабла, упала, мовъ глиняна, и онъ похиливши лице и затиснувши зубы, сказавъ придушенымъ голосомъ:

— Великій бегадире, несправедливый твоѣй гнѣвъ на вѣрного слугу Джингисхана. Я не виненъ тому, що тѣ смерды опирають ся намъ. Вели розложити ся войску на нѣчь и ѳдпочити, а завтра рано самъ побачишь, що они пырнуть передъ нашими стрѣлами, якъ сухе листя осѣнне передъ подувомъ вѣтру.

— Ага, такъ! — крикнувъ Бурунда, — щобъ они по-ночи напали на насъ въ хатахъ и порѣзали войско наше!

— То вели спалити хаты и ночувати войску пѳдъ голымъ небомъ!

— Все ты хитро говоришь, щобъ ѳдвернути мѳй гнѣвъ, щобъ скинути зъ себе вину! Але нѣ! Ты запровадивъ насъ сюда, ты мусишь и вывести насъ, и то варазъ завтра, безъ страты часу и людей! Чуѣшь, що мовлю? Такъ мусить статись, або горе тобѣ!

Дармо Тугаръ Вовкъ запевнявъ дикого бегадире, що онъ не всему виненъ, що онъ радивъ, якъ по его думцѣ було найлѣпше, що рада начальникѳвъ монгольскихъ пристала на его слова, що нѣякій провѳдникъ не може ручити за неспѳдѳванѣй пригоды; якѣ лучають ся по дорѳвъ, — все то ѳдскакувало ѳдъ переконаня Бурунды, мовъ горохъ ѳдъ стѣны.

— Добре, боярине, — сказавъ онъ въ кѳнци, — я зроблю по твому, але завтра все таки ты мусишь отворити намъ дорогу зъ сеи западнѣ, а нѣ, то горе твоѣ! Се мѳе послѣдне слово. Жду дѣль, а не слѳвъ твоихъ.

И онъ въ погордою ѳдвернувъ ся ѳдъ боярина и пѳшовъ до своихъ Монголѳвъ, могучимъ голосомъ розказуючи имъ варазъ зъ всѣхъ кѳнцѣвъ пѳдпалити село и очистити рѳвнину зъ всего, що могло бы служити ворогови покрывкою для нѳчного нападу. Радѳсно закричали Монголы — они давно вже ждали такого наказу. Разомъ зъ всѣхъ бѳкѳвъ запалала Тухля, прорываючи огненными языками грубу пѳтьму, що залягла надъ нею.

Дымъ бовдурами покотивъ ся до долу и вкрывъ долину. Стрѣхи трѣщали, влизувані кровавою поломѣню. Изъ стрѣхъ бухавъ огонь въ гору, немовъ то присѣдавъ, то пѣскакувавъ, хочячи досягнути до неба. Часомъ зновъ ѡдъ подуву вѣтру поломѣнь стелила ся плавомъ, золотѣла ся искрами, меркотѣла, филиувала мовъ огняне озеро. Грохѣтъ упадаючихъ крокъѡвъ и стѣнъ роздававъ ся глухо по долинѣ; стѡжки збѡжя и сѣна выглядали, мовъ купы розжареного угля, въ середины котрыхъ де-де пролизували ся бѣляві огняні пасма; дерева горѣли, мовъ свѣчки, високо въ воздухъ выкидаючи огнисте, горюче листѣ, мовъ роѣ золотыхъ мотылѣвъ. Цѣла тухольска долина выглядала теперь мовъ пекло, залите огнемъ; въ дикимъ верескомъ гуляли и бѣгали кругъ пожару Монголы, вкидаючи въ огонь все, що тѡлько попадалось имъ пѡдъ руки. Зъ жалѡбнымъ стѡномъ грохнула до долу пѡдтята монгольскими сокирами прастара липа, свѣдокъ громадскихъ копныхъ зборѡвъ. Воздухъ въ тухольскѡй кѡтловинѣ розгрѣвъ ся, мовъ справдѣ въ кѡтлѣ, и живо схопивъ ся въ гѡръ страшный вѣтеръ, що курбеливъ искрами, рвавъ горючу солому и головнѣ та кидавъ ними, мовъ огненными стрѣлами. Потѡкъ тухольскій першій разъ ѡдъ роду побачивъ такій блескъ; першій разъ розгрѣвъ ся въ своѣмъ холоднѡмъ камянѡмъ ложи. Може годину тревавъ пожаръ, котрому въ высокихъ берегѡвъ, нѣмо, въ выразомъ безсильной жалобы придивляли ся Тухольцѣ. Тодѣ Монголы почали гасити недогарки, вкидаючи ихъ въ потѡкъ и заходились окопувати своѣй табѡръ широкимъ ровомъ. Посередъ табору въ однѡй хвили выставлено шатры для старшинъ, — проче вѡйсکو мало ночувати пѡдъ голымъ небомъ, на розгрѣтѡй пожаромъ земли.

И вновъ темнѣло ся въ тухольскѡй кѡтловинѣ. Монголы радо були-бъ пороскладали огнѣ въ табѡрѣ, але сего годѣ було вробити: ажъ теперь они нагадали собѣ, що пожаромъ опустошили цѣлу рѡвнину, и все, що тѡлько могло згорѣти, згорѣло або поплыло долѣ потокомъ. Прийшлось спати вѡйску и стояти вартѣ на потемки, — ровы навѣтъ не выкопано такъ глубоки, якъ

треба, бо вже зовсімъ було стемнѣло ся. Гнѣвный, недоволенный, мовь чорна хмара, ходивъ Бурунда по таборѣ, оглядаючи окопы и варты коло нихъ поставленій, перекликаючись зъ начальниками и выдаючи наказы, якъ пильнувати ся нѣчного нападу. Уже пѣвночь була близька, коли въ таборѣ потроха втихло: тѣлько крики вартowychъ и ревъ водопаду перерывали загальну тишу.

Тѣлько въ однѣмъ мѣсци монгольскаго табору блищало ся свѣтло: се горѣла-палахкотѣла смоляна походня въ шатрѣ Тугара Вовка. Бѣлявый огникъ мигкотѣвъ и шкварчавъ и дымивъ, пожираючи растоплену смолу и кидаячи непевне, понуре свѣтло на внутро боярскаго намета. Пусто и непривѣтно було въ наметѣ, такъ само, якъ теперь въ души Тугара Вовка. Онъ ходивъ по наметѣ, занятый важкими думами. Згѣрднї слова Бурунды пекли его горду душу. Они були, мовъ ударъ въ лице — разомъ блысло въ очехъ у боярина и разомъ побачивъ онъ, на яку ховзку попавъ ся дорогу.

— Пета обѣцявъ менѣ ласку Джингисхана, — воркотѣвъ онъ, — а сей поганецъ трактує мене якъ пса. Не вжежь таки я слуга ихъ, найнизшїй изъ слугъ сего невольника? Пета обѣцявъ менѣ всѣ горы въ дѣдицтво, велике карпатске княжество, а Бурунда гровить менѣ не знати чимъ. И онъ мѣгбы додержати слова, проклятый! Щожь, чи пѣдлягати ему? А вжежь! я въ его рукахъ! я невольникъ, якъ сказавъ той поганецъ Максимъ! Та отъ нагадавъ я про Максима, — де онъ? Чи не можна зъ нимъ зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна-бъ — отъ напримѣръ его самого промѣняти за вольный выхѣдъ изъ сеи западнѣ? Се думка добра!

И онъ покликавъ двоухъ Монголѣвъ, що лежали близь его шатра, и велѣвъ имъ найти и припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пѣшли Монголы — здавалось, що воздухъ тухольскои долины не спрїявъ якомь острѣй дисциплинѣ монгольскої....

Але дежь бувъ Максимъ? Якъ жилось ему въ неволи?

Максимъ сидѣвъ насередѣ тухольской улицѣ, ско-
занный въ тяжкій ланцухи, якъ разъ проти своєї бать-
кѣвской хаты, лицемъ обернений до того подвѣря, на
котрѣмъ онъ гулявъ хлопчиною и ходивъ, ще вчора,
вольный, занятый щоденною працею, а по котрѣмъ нынѣ
сновали ся товпы гидкихъ Монголѣвъ. Его привезли
сюда на кони, а коли прійшовъ наказъ ту зупинити ся
и спалити село, его скинули зъ коня на улицу. Нѣкто
до него не туравъ ся, не пильнувавъ его, але о утѣ-
каню не було и мовы, бо товпы Монголѣвъ разъ въ разъ
сновали ся докола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за
добычею. Максимъ не знавъ, що кругъ него дѣе ся и
сидѣвъ неподвижно на дорозѣ, мовъ камяный милевый
знакъ. Въ головѣ его було пусто, думки не клеили ся
до купы, навѣть вражѣня не хотѣли вязати ся въ оденъ
суцѣльный образъ, тѣлько миготѣли та перхали попе-
редъ его очи, мовъ сполошеній чорный птицѣ. Онъ одно
тѣлько чувъ выравно, що ланцухи тиснуть его, мовъ зе-
лѣзній, холодный гадюки, и що они высыпають всю силу
зъ его тѣла, всѣ думки зъ его мозгу.

Наразъ важеврѣлось кругомъ, дымъ бовдурами по-
валивъ по дорозѣ и вкрывъ Максима, жручи его очи,
запираючи въ нѣмъ духъ. Се горѣла Тухля. Максимъ
сидѣвъ передъ пожаромъ и не поворухнувъ ся. Вѣтеръ
закрутивъ дымомъ, сыпавъ на него искрами, бухавъ го-
рячимъ воздухомъ, — Максимъ немовъ не чувъ всего
того. Онъ радъ бы бувъ разомъ згинути, полетѣти въ
воздухъ отакою золотою искрою и згаснути тамъ, въ
ясномъ холодномъ воздухѣ, близь золотыхъ зѣрокъ. Але
пута, пута! Якъ они теперъ страшно тисли его!... Ось
и его батькѣвская хата заняла ся, поломѣнь бухнула по-
пѣдъ дахъ, обвила ся огняною змією попередъ ѡкна, за-
вирнула дверима до хаты и выгнала ѡдтамъ величезный
бовдуръ дыму, щобъ ѡдтакъ самѣй поселити ся въ Бер-
кутовѣмъ житлѣ. Мовъ мертвый глядѣвъ Максимъ на
пожаръ: ему здавалось, що въ его груди щось обрывае
ся, щось палахкоче и ные; а коли грохнуло пожарище,
повалила ся крыша, розсѣли ся угла его рѣдной хаты
и бухнуло зъ жарущою огняною масою цѣле море искоръ

пôдъ небо, — Максимъ скрикнувъ болѣвно и зôрвавъ ся на рôвнѣ ноги, щобъ бѣчи кудысь, ратувати щось, — але поступившись всего оденъ крокъ, безсильный, мовь пôдкошений упавъ на землю и зомлѣвъ.

Вже потухъ пожаръ, повѣяло горячимъ, гôркимъ дымомъ по долинь, вже затихъ крикъ боевый Монголôвъ, що пôдъ проводомъ Бурунды и Тугара Вовка рѣзались въ Тухольцями при вивовѣ, вже прояснилось и вызвѣздалось нôчне небо надъ Тухольщиною и спокôйно вробило ся въ монгольскôмъ таборѣ, а Максимъ все ще лежавъ, мовь мертвый насередъ дороги, проти згарищъ своєї рôднои хаты. Зорѣ жалôбно глядѣли на его блѣде, кровавыми пасмугами вкрыте лице; груди его ледво-ледво пôднимали ся — единый знакъ, що се лежавъ живой чоловѣкъ, а не трупъ. Въ такôмъ положеню нашли его и Монголы и въ разу дуже злякали ся, думаячи, що вже неживый, що задусивъ ся въ пожарѣ. Ажь коли бриснули на него водою, обмыли его лице и дали ему напити ся, ôнъ глипнувъ очима и позирнувъ кругъ себе.

— Живый! живой! — завыли радôсно Монголы, и нетямного, ослабленого пôдхопили попôдъ руки и помчали до шатра боярина.

Ажь злякавъ ся Тугаръ Вовкъ, побачивши ненависного собѣ молодця въ такôмъ страшнôмъ и оплаканôмъ станѣ. Свѣжо промыте лице було блѣде-блѣде, ажь зелене, губы попукались ивъ жару и спраги, очи були червонѣ ôдъ дыму и тусклѣ, мовь склянѣ, ôдъ утомы и душевной муки, ноги дрожали пôдъ нимъ, мовь пôдъ столѣтнимъ дѣдомъ, а постоявши на нихъ хвилину, ôнъ не мôгъ довше удержати ся и сѣвъ на землю. Монголы ôддалили ся; бояринъ довго, нѣмо, въ задумѣ глядѣвъ на Максима. За що ôнъ ненавидѣвъ того чоловѣка? за що накликавъ на его молодую голову таке страшне горе? Чому не велѣвъ ôдъ разу убити его, але выдавъ его на повôльну, а всежь таки неохибну смерть — бо сежь предѣнь певна рѣчь, що Монголы не выпустятъ его въ своихъ рукъ живого, але скоро имъ навкучить ся таскати его въ собою, зарѣжутъ якъ худобину и покинутъ середъ шляху. И за що ôнъ такъ зненавидѣвъ сего бѣдного

хлопця? Чи за те, що він уратував життя его доньці? Чи може за те, що она полюбила его? Чи его правдиво рицарску сміливість и отвертість? Чи може за те, що він хотів зрівнати ся з ним? Отжеж тепер зрівнали ся: оба они невольники и — оба нещасливі. Тугарь Вовк чув, що гнів его до Максима якось тухне, мовь пожарь, котрому не стало вже дровь. Він и вперед уже, сейчась по взятю Максима до неволі, старався піддобритись до него, не изь сповчутя, а з хитрости, але Максим не хотів и слова говорити до него. Правда, боярин давав ему такі рады, котрих Максим не міг послухати. Він радив ему перейти в службу Монголів, вести их через горы и обіцявав ему за те велику надгороду, а в противном разі грозив, що Монголы забьют его. — Нехай бьют! — се було єдине слово, яке чув боярин в Максимових уст, тількиж диво, що и тоді вже те горде слово, свідчає о твердости Максимовой вдачі и о его великій любові до свободы, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось ему. Тепер же він чув выразно, що щось мовь крига тав в его серци; тепер, на згаріщах вольной Тухлі, він зачинав розуміти, що Тухольці поступали зовсімь розумно и право, а сердце его, хочь заслїплене жадобою власти, все таки не було ще на тільки глухе на голос сумління, а-щобь не признати сего. Все то передумав боярин нині и вже зовсімь иншими очима и з иншимь сердцемь глядів він на сидячого в наметі, на-пів мертвого, нужденного Максима. Він приступив до него, взяв его за руку и хотів підвести та посадити его на стільци.

— Максиме! — сказав він лагідно, — що се сталося з тобою?

— Пусти мене! — простогнав слабымь голосомь Максим, — дай мені умерти в спокою!

— Максиме, хлопче, одки тобї думки про смерть? Я мѣркую, якбы то его зробити вольнымь, а він про смерть! Встань, усядь ту на лавці, покрѣпись, я маю з тобою поговорити де обь чомь.

Хочь Максим на половину не розумів а на по-

ловину не вѣривъ словамъ и добротѣ боярина, то всежь-таки ослаблене его и голодъ и утома надто голосно до-магали ся для его тѣла покрѣпленя, а-щобъ онъ мѡгъ ѡдкинути боярску гостиннѡсть. Кубокъ огнистого вина ѡдъ разу освѣживъ его, немовъ розбудивъ его живу силу до нового житя; кусень печеного мяса утишивъ его голодъ. Поки онъ ѣвъ, бояринъ сидѣвъ проти него, додаючи ему ласкавыми словами ѡдваги и охоты до-житя.

— Дурный хлопче, — говоривъ онъ, — такимъ-якъ ты треба жити, а не о смерти думати. Житє — до-рога рѣчь, и за нѣякіі скарбы его не купишь.

— Житє въ неволи нѣчого не варте, — ѡдказавъ Максимъ, — красше смерть!

— Ну... такъ... розумѣе ся, — сказавъ бояринъ, — але я-жь кажу тобѣ, що можешъ бути вѡльний.

— Зраджуючи свѡй народъ, ведучи Монголѡвъ че-резъ горы, — нѣ, красше умерти, нѣжь такъ на вѡль-нѡсть заробляти!

— Не ѡбъ тѡмъ дѣло; — сказавъ въ усмѣхомъ бо-яринъ, — а ѡбъ тѡмъ, що и безъ тои, якъ ты кажешъ, зрады ты можешъ бути вѡльний, ще нынѣ.

— Якъ? — спытавъ Максимъ.

— Я знавъ, що ты зацѣкавишь ся, — зновъ усмѣ-хнувъ ся бояринъ. Отжежь, небоже, дѣло таке. Твои Тухольцѣ обскочили насъ въ тѡй долини, завалили вы-хѡдъ. Розумѣе ся, ихъ опѡръ тѡлько смѣху вартъ, бо-прецѣвъ они не спинять насъ. Але намъ шкода часу. О те тѡлько ходитъ.

Очи Максима розгорѣли ся радѡстно на тоту вѣсть.

— Обскочили васъ Тухольцѣ, кажешъ? — кликнувъ онъ радѡсно. И выйти ѡдси не можете? Ну, то Богу дя-кувати! Надѣюсь, що и не выйдете вже. Тухольцѣ цѣп-кѡй народъ: кого разъ въ руки зловлять, то вже не лю-блять пустити.

— Те-те-те! — перервавъ его бояринъ. Не радуй-ся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щобъ могла горстка твоихъ Тухольцѣвъ зловити еъ въ руки! Кажу

тобѣ, не о то ходитъ, щобъ ту не зловили насъ, а о часъ, о кожду хвилю часу! Намъ квапно дѣе ся.

— И щожъ я могу вамъ въ тѣмъ поради ти?

— А отъ що. Я думаю нынѣ ще ити до твоихъ Тухольцѣвъ для переговоровъ: хочу обѣцати имъ тебе въ замѣнъ за вольный проходъ. Такъ отже ты скажи менѣ те слово, якъ трафити до сердца твоихъ громадянъ и твоего батька, щобъ пристали на наше предложене.

— Дарма твоя работа, боярине! Тухольцѣ не пристануть на такую замѣну.

— Не пристануть? — скрикнувъ бояринъ. — Чо-мужъ не пристануть?

— Тухольцѣ будутъ бити ся до послѣднего, щобъ не пустити васъ черезъ горы. Чи може мали-бъ за такую нужденну замѣну, якъ я, допустити ся зрады на своихъ верховиньскихъ и загѣрныхъ братахъ, котрыхъ села мусѣли-бъ тодѣ бути зруйновані оттакъ, якъ наша Тухля?

— И они будутъ зруйновані, дурный хлопче! — сказавъ бояринъ. А джежъ за мала твоихъ Тухольцѣвъ сила, щобъ спинити насъ.

— Не хвали, боярине, дня передъ вечеромъ! На що ту великой силы, де сама природа своими стѣнами и скалами спиняе васъ?

— А все таки ты скажи менѣ, якъ говорити до твоего батька и до Тухольцѣвъ, щобъ трафити до ихъ сердца.

— Говори щиро, по правдѣ — се едине чародѣйске слово.

— Ой не такъ оно, хлопче, не такъ! — сказавъ недоволенный бояринъ. Не проста то йде у васъ. Твоѣй батько старый чарѣвникъ, ѡнъ знае таке слово, що кождому до сердца трафляе, — ѡнъ и тебе мусѣвъ его научити. А джежъ безъ такого слова ты не мѡгъ склонити на своѣй бѡкъ моихъ лучникѡвъ, котрѣ такъ скажено за нѣ-за-що били ся зъ Монголами, якбы певно не били ся за найлѣпшу плату.

Максимъ усмѣхнувъ ся.

— Дивный ты чоловѣкъ, боярине! — скававъ ѡнъ.

Я нѣякого такого слова не знаю, але кажу тобѣ выравно, що хочь бы и знавь, то не сказавбы тобѣ, щобь ты не мѡгь намовити Тухольцѣвъ на таку замѣну.

Гнѣвомъ спалахнувъ гордый бояринъ.

— Хлопче! уважай, кто ты и де ты! — скрикнувъ ѡнъ. Уважай, що ты невольникъ, що жите твое залежить ѡдъ волѣ якого небудь Монгола.

— Що мов жите! — сказавъ спокѡйно Максимъ. — Я не стою о жите! Кто хочь хвилю зазнавь неволѣ, той зазнавь гѡршого, нѣжь смерть.

Въ тѡй хвили пѡдхилила ся запона намету и швидкимъ крокомъ вѡйшла до намету Мирослава. Она быстро зирнула докола, и не звертаючи уваги на бѡтька, кинула ся до Максима.

— Ахъ, ось ѡнъ, ось ѡнъ! — скрикнула она. Мене мовь тягло щось сюда! Соколе мѡй, Максиме! Що зъ тобою дѣе ся?

Максимъ сидѣвъ, мовь остовпѣлый, не зводячи очей зъ Мирославы. Его руку держала она въ своѣй. Еи слова були мовь великодный звѡнъ для него, мовь оживляюча роса для зѡвялого цвѣта. А она, мовь ясочка, припадала кругъ него, слѣзми обливала его тяжкѣй пута, змывала въ рукъ его засохлу кровь. Якъ радѡсно, якъ тепло зробило ся въ серци у Максима за еи приближенемъ, за дотыкомъ еи мягкой руки! Якъ горячо забила ся кровь въ его груди! Якъ сильно розбудила ся любовь до житя! А ту ланцухи тиснуть, немилосерно нагадуютъ ему, що ѡнъ невольникъ, що надъ головою его висить кровавый нѡжь монгольскѣй! И тота згадка въ тѡй щасливѡй хвили гадюкою вповла въ его сердце и зъ очей его брызнули слѣзы.

— Мирославо, — сказавъ ѡнъ, ѡдвертаючись, — чого ты прѣйшла сюда, щобь дужшой муки завдати менѣ? Я вже готовый бувъ на смерть, — ты зновъ збудила въ мнѣ любовь до житя!

— Милый мѡй! сказала Мирослава, не трать надѣѣ. Я задля того ишла сюды, въ табѡръ ворожѣй, черезъ всякѣй небезпеченьства, щобь сказати тобѣ: не трать надѣѣ!

— На що менѣ вадѣѣ? Надѣя не розбѣе тыхъ лан-
цухѣвъ.

— Але мѣй батько розбѣе.

— О, твоѣй батько! Такъ ѣнѣ говорить, що готовѣ
се зрѣбити, але жадае ѣдѣ мене такои услуги, якои я
вму не можу зрѣбити.

— Якои услуги?

— ѣнѣ хоче ити до Тухольцѣвъ и рѣбити зѣ ними
таку угоду, щобѣ вѣ замѣну за мене выпустити Монго-
лѣвъ зѣ сеи долины — и жадае ѣдѣ мене того чарѣвного
слова, котре бы прихилило ему серця Тухольцѣвъ.

Мирослава зѣ подивомѣ глянула першѣй разѣ на
свого батька, а подивѣ сей чимѣ далѣ, тымѣ бѣльше пе-
ремѣнявѣ ся вѣ радѣсть.

— Тату, — сказала она, — правда се?

— Правда! — сказавѣ Тугарѣ Вовкѣ.

— И ты думаешѣ, що Максимѣ знае таке слово?

— Мусить знати. Отже и тебе ѣнѣ за першимѣ ра-
вомѣ якѣ приковавѣ до себе. Безѣ чарѣвъ се не могло
стати ся.

Мирослава зѣ усмѣхомѣ, повнымѣ безконечнои лю-
бови, поглянула на Максима, а ѣдтакѣ обертаючисѣ до
свого батька, сказала:

— Ты вже маєшь дозвѣль начальника на пере-
говоры?

— Нѣ ще, — але се стоить буде хвилию. Ёго на-
метѣ поузѣ мого.

— То йдижь. Я мѣжь тымѣ наклоню Максима,
щобѣ сказавѣ тобѣ се слово.

— Ты наклонишь?

— Побачишь! Иди лишень!

— Причарована дѣвчина! — воркотѣвъ самѣ собѣ
бояринѣ, выходячи зѣ намету. — Причарована, не иначе!
Сама ему на шѣю кидаетѣ ся!

— Серце мое, Максиме! — сказала по ёго выходѣ
Мирослава, обвивши руками шѣю Максимову и цѣлуючи
ёго блѣдѣ, спеченѣ уста, — не жури ся! Монголы ѣдси
не выйдутѣ — тутѣ имѣ всѣмѣ погибати!

— Охѣ, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказавѣ

Максимъ, — радъ бы я сему вѣрити, але надто велика ихъ сила, за слабій нашій Тухольцѣ.

— Намъ прійшли въ помѣчь Загѣряне и верховинцѣ.

— Збруѣ доброй не мають.

— И про се не бѣй ся. Слухай лишень: сотнѣ сокирь цюкають въ лѣсѣ — хвиля ще, а сотнѣ огнищъ вапалають докола долины, а при кождѣмъ огнищу робити будутъ ваші майстры машины, котрыми можна буде кидати камѣне ажъ до середины монгольского тaborу.

— И ктожь се таке выгадавъ? Кто навчивъ нашихъ майстрѣвъ?

— Я, сердце мое. Я придивляла ся неравъ такимъ машинамъ, що стоять на мурахъ Галича. Закимъ ще сонѣчко зѣйде зъ-за Зелеменя, пятьдесятъ такихъ машинъ кидати буде камѣне на головы Монголѣвъ.

Максимъ радѣсно обнявъ Мирославу и крѣпко притиснувъ еѣ до сердца.

— Жите мое! — сказавъ ѣмъ, — ты будешь спасителькою нашей Тухольщины!

— Нѣ, Максиме! — сказала Мирослава, — не я буду спасителькою Тухольщины, але твоѣй батько. Що мои мизернѣй машины проти такой силы ворожой? Твоѣй батько не таку силу выведе проти нихъ, а таку, проти котрой нѣяке вѣйско не устоить.

— Яку силу? — спытавъ Максимъ.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало кругомъ, тѣлько десь далеко-далеко въ горахъ роздавъ ся глухій гуркѣтъ грому.

— Гремить, — сказавъ Максимъ — ну, и щожь въ того?

— Що въ того? — живо сказала Мирослава, — се смерть Монголѣвъ! Се бѣльшій нищитель, нѣжь они, и такой нищитель, що буде въ нами руку держати... Слухай лишень!

И она озирнула ся по наметѣ, хочъ тамъ було всеѣмъ пусто, а ѣдтакъ, мовъ не довѣряючи тѣй тиши и пустотѣ, нахилила ся до Максимового лица и шепнула ему въ ухо кѣлька слѣвъ. Мовъ могучою рукою шарпне-

ный, зорвавъ ся Максимъ, ажъ забрызчали на нѣмъ ланцухи.

— Дѣвчино! чародѣйска появо! — скрикнувъ онъ, вдивляючись въ ню на-пѣвъ зъ тревогою, а на-пѣвъ зъ глубокимъ поважанемъ. Кто ты и кто приславъ тебе сюда зъ такими вѣстями? Бо теперь я бачу, що ты не можешь бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Нѣ, ты певно духъ того Сторожа, котрого звуть опѣкуномъ Тухлѣ.

— Нѣ, Максиме, нѣ милый мѣй, — сказала дивна дѣвчина. Се я сама, тота сама Мирослава, котра тебе такъ дуже — ахъ, такъ дуже любить, котра радо ѡддала-бъ жите свое, щобъ зробити тебе щасливымъ!

— Немовъ бы я мѣгъ бути щасливымъ безъ тебе!...

— Нѣ, Максиме, слухай ще одного, що я тобѣ скажу: утѣкай зъ сего табору, варавъ!

— Якъ утѣкати? Адажежь варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачишь прецѣнь, що мене перепустила! Тѣлько ось що зроби: переберись въ мою одѣжь и возьми сей золотый перстень: его давъ менѣ ихъ начальникъ на знакъ свободы и безпечного проходу. Покажешь его сторожамъ, и они пропустятъ тебе.

— А ты?

— О мене не бѣй ся. Я ту зъ батькомъ остану ся.

— Алежь Монголы дѣзнають ся, що ты мене выпустила, а тодѣ не пощадятъ тебе. О, нѣ, не хочу я сего!

— Алежь не бѣй ся за мене, я зумѣю собѣ дати раду.

— Я такожь! — сказавъ уперто Максимъ.

Въ тѣй хвили вѣйшовъ бояринъ, понурый и червоный. Хмара гнѣву и невдоволеня висѣла на его чолѣ. Бурунда показавъ ся ще неласкавѣйшій до него, стрѣтивъ его раду о вымѣнѣ Максима докорами, и ледво-ледво згодивъ ся на ню пристати. Бояринъ чимъ разъ выразнѣйше зачинавъ почувати якусь тѣсноту, немовъ тужь кругъ него стояли и чимъ разъ тѣснѣйше аступали ся штабы вѣлѣзной клѣти.

— А що? — сказавъ онъ рѣзко, не дивлячись нѣ на доньку нѣ на Максима.

Щаслива думка блиснула въ головѣ у Мирославы.

— Все добре, тату, — сказала она, — тѣлько — —
— Тѣлько що?

— Максимове слово таке, котре не має силы въ устахъ другого; тѣлько якъ ѡнъ самъ скаже его, оно має силу.

— Ну, то чортъ его бери! — ѡдворкнувъ гнѣвно бояринъ.

— Нѣ, тату, постѡй, що я тобѣ скажу. Вели розкувати его зъ ланцухѡвъ и иди зъ нимъ до Тухольцѣвъ. Осъ перстень ѡдъ Петы: зъ тымъ перстеномъ варта его пропуститъ.

— О, дякую тобѣ, донечко, за добру раду! „Заведи его до Тухольцѣвъ“, а то значитъ, самъ собѣ вырви зъ рукъ послѣдну поруку удачѣ. Тухольцѣ полоняника возьмутъ а мене проженуть! Нѣ, сего не буде. Я йду самъ, и безъ его слова.

Засумувалась Мирослава. Ёи яснѣи очи покрыли ся слезами.

— Соколе мѡй! — сказала она, зновъ припадаючи до Максима, — зроби такъ, якъ я тобѣ раджу: возьми сей перстень!

— Нѣ, Мирославо, не бѡй ся о мене! — скававъ Максимъ. Я вже придумавъ, що маю робити. Иди и помагай нашимъ, и нехай нашъ Сторожъ помагае вамъ.

Щиро попрощавшись зъ Максимомъ, выйшла Мирослава за своимъ батькомъ, щобъ разомъ зъ нимъ выйти зъ монгольккого табору. А Максимъ оставъ ся въ боярскѡмъ наметѣ, зъ серцемъ трепечущимъ ѡдъ радости, надѣѣ и тревоги.

VII.

— Що се за стукъ такій въ лѣсѣ? — спытавъ бояринъ свои доньки, идучи поручъ зъ нею черезъ табѡръ монгольскій.

— Дрова рубають, — ѡдповѣла коротко Мирослава.

— Та теперь? въ ночи?

— Заравъ буде день.

И справдѣ, ледво сказала се Мирослава, коли въ тѣмъ на высокихъ каменныхъ обрывахъ, що стѣною окружали тухольску кѣтловину, ту и тамъ замиготѣли искры: се Тухольцѣ кресали огонь и раскладали огнища. Невелика хвиля минула, а вже кругомъ цѣлои долины запалили огнища довгимъ рядомъ, немовъ заблискотѣли середъ пѣтьмы очи величезныхъ вовкѣвъ, що готовили ся скочити въ долину и пожерти монгольску силу. Коло кожного огнища товпами шниряли люде. Цюкане сокирь роздало ся въ подвѣйною силою.

— Що они роблять? — спытавъ бояринъ доньки.

— Дерево обтѣсують.

— На що?

— Прійдешь, то и побачишь.

ВАН-2001.

Они ишли далѣ черезъ табѣръ. Денедѣ варта зупиняла ихъ — приходило ся показувати начальницкѣ знаки, щобъ пропустила. Вартовѣ дивили ся въ тревогою на огнища, будили своихъ начальникѣвъ, але тѣ, видячи, що Тухольцѣ держать ся спокѣйно, велѣли имъ не робити крику, а тѣлько мати ся на острозѣ. Що позапаливали такъ много огнѣвъ, се ще и лѣпше для Монголѣвъ — не зрѣблять скрытого нападу. Можна спати спокѣйно, доки тѣ огнѣ горять, бо и такъ завтра трудъ чекае великѣй.

А Тугаръ Вовкъ зъ дочкою вже и минули табѣръ и перейшовши на широкѣй кусень поля, дѣйшли до стрѣмкой камяной стѣны. Довго ходили они, шукаючи стежки пѣдъ гору, поки въ кѣнци мѣжь корчами та папоротями не ѣдшукала ви Мирослава. Зъ трудомъ почали обѣ дерти ся въ гору.

— Кто иде? — крикнули въ горѣ голоса ѣдъ огнища.

— Свои! — сказала Мирослава.

— Що за свои? — скрикнули Тухольцѣ, вступивши стежку. Живѣ пѣзнали Мирославу, що ишла перѣдомъ.

— А за тобою кто?

— Мѣй батько. Бегадиръ монгольскій выславъ его для мирныхъ переговоровъ въ нашими старцами.

— До якого бѣса намъ переговоровъ? Кобы борво сонѣчко на небо, не такъ мы въ ними переговоримо ся.

— Отъ, якій вы смѣлі! — сказавъ усмѣхаючись Тугаръ Воккъ. — Ну, ну, до такой радости не долго ждати. Та тѣлько не знати, чи вашимъ матерямъ се буде така радѣсть, видѣти вашій головы на монгольскихъ спискахъ!

— Цуръ твоему слову, вороне! — скрикнули Тухольцѣ, обступаючи боярина.

— Ну, ну, — задобрювавъ ихъ Тугаръ Воккъ, — я-жь не бажаю вамъ того, а тѣлько кажу, що се не було-бъ добре. И власне, щобъ васъ ухоронити ѡдъ такой долѣ, я и хотѣвбы переговорити въ вашими старыми. Бо жалъ менѣ васъ, молоді, нерозважній дѣти! Вы готові ити слѣпо на смерть, не пытаючи, чи буде въ того кому якій хосень, чи нѣ. Але старі повинні розважити.

Такъ гуторячи, бояринъ наблизивъ ся до огнища, при котрѣмъ мастера обтѣсували дерево, другі въ обтесанныхъ уже стовпкахъ довбали дѣры, инші бортили борты та притѣсували чопы.

— Що се вы робите? — спытавъ бояринъ майстрѣвъ.

— Згадай, коли мудрый! — ѡдповѣли тѣ въ насмѣшкою, збиваючи пообтѣсуване дерево до купы въ видѣ ворѣтъ въ сильными поперечниками и звязуючи пару такихъ ворѣтъ горою и сподомъ подовжными платвами въ грубого делиня. Бояринъ вирнувъ и ажъ руками обѣ полы вдаривъ ся.

— Метавка! — скрикнувъ ѡнъ. Хлопы, а васъ кто научивъ робити такую посуду?

— Були такі, що насъ научили, — ѡдказали мастера и приняли ся въ сильного букового пня вытѣсувати щось на подобу величезной ложки, котра держакѣмъ мала бути встромена въ грубу, сильно скручену ливу, напята мѣжъ стовпками передныхъ воротецъ и скручену чимъ разъ сильнѣйше при помочи двоухъ корбъ, приробленныхъ до стовпкѣвъ. А въ широку жолобину на

другомъ кѣнці мало вкладати ся камѣне; пружнѣсть скрученой линвы мала кидати те камѣне въ ложки далеко на Монголѣвъ.

Тугаръ Вовкъ озирнувъ ся кругомъ: коло каждого огнища майстры — (а въ Тухольщинѣ каждый мужикъ бувъ майстеръ) — ладили таку саму посудину, а молодцѣ, жѣнки и дѣти крутили линвы.

— Ну, жарко прійдешь нашимъ Монголамъ пѣдъ такими посудинами здобувати собѣ выхѣдъ изъ сеи ямы! — подумавъ Тугаръ Вовкъ, идучи въ донькою дальше въ лѣсъ, убитою дорѣжкою, до поляны, середъ котрой горѣло велике огнище, кругъ котрого сидѣла згромаджена рада тухольскихъ старцѣвъ.

— Мирославо, — сказавъ по хвилевѣй мовчанцѣ Тугаръ Вовкъ, — чи се ты научила ихъ робити метавки?

— Я, — ѣдповѣла Мирослава и пильно поглядѣла на батька, надѣючись выбуху его гнѣву. Але нѣ! Полицы боярина перемигнувъ выразъ якогось вдоволеня.

— Добре, доню! — сказавъ ѣнъ коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значитъ тотя змѣна въ успособленю еи батька, не знаючи, що вѣра еи батька въ щасливу удачу монгольскаго походу, а тымъ бѣльше въ додержанѣ монгольскихъ обѣцянокъ, дуже вже похитала ся и що бояринъ въ такѣмъ разѣ въ конечности мусѣвъ чѣпати ся громады, и поступокъ доньки бувъ ему въ тѣмъ пожаданою опорою.

Наблизились уже до поляны, на котрой всю нѣчь сидѣли безсоннѣ, радою занятѣ старцѣ тухольскѣ. Була се обширна поляна, похиlena троха на полудень, а ѣдъ пѣвночи замкнута стрѣмкою скалою мягкаго карпатскаго лупаку. Величезнѣ смереки окружали поляну въ пѣвѣ-округъ ѣдъ сходу, полудня и заходу, такъ що сонце тѣлько на найвысшѣмъ вершку полудневого стояня могло до неи зазирнути. Поляна була давно колисъ вся вымощена камяными плытами, котрѣ теперъ поросли мягкимъ руномъ моху та корчами чепѣргатой папороти. Тѣлько одна стежка черезъ середину къ скалѣ була протоптана и вела до обширной въ скалѣ выкутой яскинѣ въ видѣ

склепу, вовсѣмъ отвертого на полудне. Стѣны склепу стояли сѣрѣ, безъ нѣякои оздобы, сподомъ були въ камені выкуті фрамуги и заглубины, въ котрыхъ камѣнь бувъ червоный, перепаленый, а на огнищахъ виднѣще були слѣды огню; тѣлько стеля мала на собѣ одну-однѣсенку оздобу, выковану въ каменя выпуклясту пѣвкюлю, за-вѣблѣшки въ добрый хлѣбъ, оковану блискучою золотою бляхою.

Се була давна контина тухольска, де дѣды теперѣшного поколѣня засылали свои молитвы найвысшому творцеви житя, Дажбогови-Сонцю, котрого образъ означала на стелѣ выкута золота пѣвкюля. Хоть христіянскій монахи давненько вже охрестили були тухольскій нарѣдъ, то все таки онъ черезъ довгі поколѣня, молячись въ корчиньскѣй церквѣ христіянському Богу, не покидавъ и своихъ прадѣдовскихъ богѣвъ, и дорога до „ясной поляны“ нѣколи не заростала, вѣчный огонь середъ поляны нѣколи не вгасавъ — (ѣдти и назва еи „ясна поляна“) — а и передъ невеличкими боковыми олтарями Лады и Дѣда частенько куривъ ся пахущій яловець и трѣпотались рѣзані имъ въ жертву голубы — даръ тухольскихъ дѣвчатъ и парубкѣвъ. Але звѣльна народъ забувавъ про давныхъ богѣвъ, священники надзирали острѣйше за тымъ, щобы люде не молились по давному, молодѣжь перестала приносити дары Ладѣ и Дѣдови, дѣти выросли, не чувши нѣчого о давныхъ богахъ и давныхъ звичаяхъ, тѣлько мѣжь старцями денедѣ хоронились ще останки давной, вольной, чисто громадской религіи, котра дозволяла кождѣй громадѣ мати свого окремого бога (якъ Тухля мала свого Сторожа), котра не лякала людей карами и муками по смерти, але найбѣльшою карою уважала именно саму смерть, смерть тѣла и душѣ, для людей неправедныхъ. Нова религія, зроджена далеко на сходѣ, запанувала и на нашѣй землі, а радше вмѣшалась въ нашу давнюю религію, и тѣлько те вмѣшанѣ дало ѣй можнѣсть сумирно вжити ся въ поглядами народа. Вымирали звѣльна старцѣ, тямущі давной вѣры, а хочъ деякі и жили ще, то вже не смѣли визнавати еи отверто, не смѣли научати ѣй молоде поколѣня, але жили собѣ

самотно, ховаючи свою вѣру въ серци, зъ тымъ сумнымъ переконанемъ, що разомъ зъ ними и она ступить до гробу.

Однимъ зъ послѣднихъ прихильникѣвъ старои вѣры на нашѣй Руси бувъ Захаръ Беркутъ. И диво дивне! прихильность тоту ѡнъ вынѣсь изъ Скитского монастыря, ѡдъ старого монаха Акинтія. Чи старый дивовижный лѣкаръ случайно тѣлько росповѣдавъ своему ученикови о давнѣй вѣрѣ, такъ близькѣй до природы и еи силъ, чи може и сердце его бѣльше потягало до той вѣры въ противенствѣ до строгого византійского християнства, досить, що зъ побыту при старѣмъ монасѣ Захаръ вынѣсь велику прихильность до старои вѣры и поклявъ ся бути вѣй до смерти вѣрнымъ. Въ своѣй Тухли знавъ ѡнъ про „ясну поляну“, на котрѣй давно вже погасъ вѣчный огонь и не куривъ ся пахущій яловець, и котру корчинькѣ священники окричали мѣсцемъ заклятымъ и нечистымъ. Та хочъ якъ опущена була ясна поляна, то все таки доси нѣкто не посмѣвъ дѣткнути ея образу Сонця, т. е. золотои бляхи, котрою ѡнъ бувъ окрѣванный, и той золотый образъ все ще ясиѣвъ середъ стелѣ контины, дожидаячи лучѣвъ полуденного сонця, щобы въ нихъ розжеврѣти ся тысячами искоръ. По добрѣй воли принявъ на себе Захаръ Беркутъ доглядъ старои святынѣ; стежка, що виднѣла ся поперекъ поляны до пещеры, протоптана була его ногами; каждой весны, вже бѣльше якъ черезъ пятьдесятъ лѣтъ, Захаръ выходячи за лѣками, пробувавъ самотно, въ молитвахъ и думахъ, на яснѣй полянѣ тыждень, и по кождѣмъ такѣмъ пробутку вертавъ до села скрѣпленный духомъ, зъ яснѣйшими и чистѣйшими мыслями. Неравъ тодѣ Тухольцѣ зъ своєї долины бачили, якъ понадъ вершки смерекъ, що окружали ясну поляну, вивъ ся синявыми клубочками дымъ запахущого яловцю, и говорили до себе: „Се старый старымъ богамъ молитъ ся“. И говорили се безъ насмѣху, безъ ненависти, бо Захаръ, хочъ и не научавъ нѣкого старѣй вѣрѣ, та за те тымъ пильнѣйше научавъ вѣхъ пошанованю для чужого переконаня и чужои вѣры.

Оттуть чо на ясну поляну зѣйшлись семъ страшномъ

ночи тухольскій старцѣ. Великій огонь палавъ середъ поляны; таемничо шумѣли стародавнїи смереки, немовъ вагадуючи давнїи часы; въ ѳбблиску огнища ясенѣвъ золотый образъ сонця въ яскини кровавымъ блескомъ; въ задумѣ сидѣли старцѣ, слухаючи цюканя сокиръ по лѣсѣ та оповѣданъ старого Захара про давну давнину. Дивный якїйсь духъ вступивъ нынѣ въ старого. Онъ, що нѣколи не любивъ говорити о старѳй вѣрѣ, нынѣ розговоривъ ся, и то зъ такимъ сердечнымъ жаромъ, въ якимъ говоривъ хиба о найблизшихъ и найдорожшихъ серцю дѣлахъ. Онъ оповѣдавъ о дѣлахъ Дажбога и о побѣдахъ Свѣтовида, о тѳмъ, якъ три святї голубы, Дажбогъ, Свѣтовидъ и Перунъ, сотворили землю зъ пѣскового зерна, якъ Дажбогъ три дни шукавъ на днѣ безоднѣ, поки найшовъ три зеренця: одно зерно пше-ницѣ, друге жита, а третє ячменю, и дарувавъ ихъ першому чоловѣкови, Дѣдови, и его жѣнцѣ, Ладѣ; якъ Перунъ дарувавъ имъ искру огню, а Свѣтовидъ волосинку, зъ котрой за его благословенствомъ зробилась ко-рова и пастухъ, котрого назвали Волосомъ. И далѣ розповѣдавъ Захаръ про жите першихъ людей, про велику потоцу, ѳдъ котрой люде ховали ся въ горахъ и пече-рахъ, про старыхъ велитѳвъ и ихъ царя, тухольского Сторожа, що розгативъ тухольске озеро. Слухали тухольскї старцѣ тыхъ оповѣданъ, мовъ вѣстей про якїйсь новый, незнанный свѣтъ; богато такого, що они говорили и спѣвали въ пѣсняхъ не розумѣючи, теперъ ставало ясно и въ суцѣльнѳмъ звязку передъ ихъ очима, и Захаръ Беркутъ самъ выдавъ ся имъ послѣднимъ изъ тыхъ добрыхъ велитѳвъ-сторожѣвъ тухольскихъ, про котрого добрї дѣла такъ само оповѣдати собѣ будутъ пѳвнї поколѣня.

Ажъ ось захрустѣло сухе гиле на стежцѣ и разомъ выринули зъ лѣсовой пѳтмы Мирослава и Тугаръ Вовкъ. Мирослава прямо наблизила ся до старого Захара, а бо-яринъ зупинивъ ся близъ огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я ба-чила твого сына!

— Мого сына? — сказавъ Захаръ, спокойно, мовъ о помершомъ.

— Такъ! При помочи отсего перстения я пройшла табѣръ монгольскій и бачила его. Маймо надѣю, батьку, що онъ швидко буде зновъ на волѣ.

— Трудно, доню, трудно! Але кто се прійшовъ ще зъ тобою?

— Се я, старче, — сказавъ выступаючи передъ него Тугаръ Вовкъ, — чи пѣзнаєшь мене?

— Лице твое пѣзнаю — ты бувъ бояринъ Тугаръ Вовкъ. Що завело тебе до насъ?

— Я прійшовъ до васъ, старцѣ тухольскій, въ посольствѣ одъ великого Бурунда-бегадира, начальника силы монгольской.

— Чогожь хоче одъ насъ Бурунда-бегадиръ? — спытавъ Захаръ.

— Бурунда-бегадиръ велить сказати вамъ, що сила его велика и непобѣдима, що дармо вы робите засѣки въ вашихъ вывозахъ, дармо будете машины до киданя камѣня, — нѣчимъ вы не вradeте проти его силы.

— Видно, що твоѣй Бурунда починае насъ бояти ся, коли задумавъ насъ лякати. Се добрый знакъ. Говори дальше!

— Нѣ, старче, — не слѣдъ тобѣ легковажити слѣвъ начальника монгольского. Его грозьба, то половина кары, а его кара страшна, якъ кара божа! Слухай же, що велить далѣ сказати вамъ Бурунда-бегадиръ моими устами. Цѣль его походу — край угорскій, дѣдичтво Арпада, що бувъ пѣдданникомъ великого Джингисхана, а теперь не хоче признавати его зверхности. Щобъ укарати непокорного, выславъ великій Джингисханъ свою силу на захѣдъ сонця. Чижь ваша рѣчь спиняти тоту силу въ ей походѣ? Бурунда-бегадиръ, начальникъ одной части той силы, бажае по добру ровстати ся зъ вами. Въ его рукахъ е вашъ полоняникъ, а твоѣй сынъ, старче. Отъ що каже онъ звѣстити вамъ: розвалѣтъ свои засѣки и пустѣтъ силу монгольску въ вашей долины, а въ замѣну за те онъ готовъ оддати вамъ вашего полоняника живого и вдорового. Розважте добре, якъ користна для васъ

ласка Бурунды! Опъръ вашъ даремный, — чи сякъ чи такъ, а Монголы розвалятъ вашѣ васѣки и пѣдутъ своєю дорогою. Але они не хотятъ тратити часу въ вашѣй долинь, не хотятъ проливати вашей крови и готовѣ ѡддати вамъ полоняника за пропускъ. Въ противнѣмъ разѣ, розумѣе ся, вго жде неохибна смерть и то середъ страшныхъ мукъ, а васъ жде кровава рѣзанина, въ котрѣй помимо всякихъ способѣвъ вы мусите бути побитѣ. Выбирайтежь, що лѣпше для васъ!

Зѣ увагою слухали тухольскѣ старцѣ тыхъ слѣвъ Тугара Вовка и на деякихъ они справдѣ зробили вражене. Побачивъ се Захаръ и сказавъ:

— Чеснѣ братья, чи хочете порадитись по щирости надъ предложенемъ Бурунды, чи може однозгѣдно подасте о нѣмъ свѣй голосъ?

— Порадимось, порадимось! — скавали старцѣ. Тодѣ Захаръ попросивъ Тугара Вовка ѡддалити ся на хвилию. Бояринъ гордо ѡддаливъ ся въ doprovodъ свои доньки.

— Захаре, — сказавъ оденъ изъ громадянъ, — ту дѣло йде о жите або смерть твого сына. Чи не лѣпше-бъ намъ ѡдступити ѡдъ непевного бою и выратувати хлопця?

— Ту дѣло не йде о мого сына, — сказавъ Захаръ твердо. Колибъ о него справдѣ йшло дѣло, то я сказавбы вамъ: я не маю сына, мѣй сынъ погибъ въ бою. Але ту дѣло йде о нашихъ сусѣдѣвъ, верховинцѣвъ и загѣрянъ, котрѣ спустили ся на нашу оборону и теперъ мусѣлибъ всѣ, неприготованѣ, погинути ѡдъ Монголѣвъ. Для того я говорю вамъ: не дбайте про мѣго сына, а рѣшайте такъ, якъ бы ѡнъ бувъ уже въ грѣбѣ!

— Але все таки, Захаре, боротьба зъ такою силою Монголѣвъ непевна.

— Ну, то погинемо всѣ до послѣдного въ бою, а тодѣ, по нашихъ трупахъ, нехай собѣ йдутъ, куды хочуть. Тодѣ приваймѣ мы сповнимо свѣй ѡбязокъ. А теперъ робити зъ ними згоду, а ще такую згоду: мѣняти одного хлопця за руину нашихъ сусѣдѣвъ, се була-бъ ганьба, була-бъ зрада. Але се ще кто знае, чи боротьба зъ Монголами така непевна. Становище наше сильне, Монголы запертѣ въ камянѣй клѣтцѣ. Зѣ малыми стра-

тами мы можемо ѡдбивати и найзавятѣйші ихъ напады. Але що, — и сего не треба буде. Сеи noci ще мы пустимо на нихъ свого союзника, що проти него нѣяка людска сила не устоить ся, будь она и десять разъ сильнѣйша ѡдъ монгольской.

— Такъ ты радишь намъ ѡдкинути предложене Бурунды?

— Зовсѣмъ, конечно.

— И выдати твоего сына на певну загибель?

— Не згадуйте про моего сына! — скрикнувъ бо-лѣзно Захаръ. Кто менѣ въ такѡмъ дѣлѣ про него нагадуе, той ставъ въ союзѣ зъ батькѡвскимъ сердцемъ проти моего розуму. Розумъ каже: ѡдкинути згоду! А що сердце мое каже, се вже моя рѣчь, и що кому до того!

— То нехай буде по твоему! — сказали старцѣ. Коли Богъ судивъ ему згинути, то мы проти того нѣчого не урадимо; колижъ нѣ, то и такъ ѡнъ выратуе ся зъ пащѣ лютого врага.

Прикликано боярина, и Захаръ вставъ, щобъ оглоосити ему ѡдповѣдь громады. Зъ смертельною тревогою въ серци глядѣла на него Мирослава: она бѣдна все ще надѣяла ся, що Тухольцѣ схотять выкупити еи Максима.

— Розумно, — звѣсна рѣчь: по своему розумно — захвалювавъ ты намъ, боярине, згоду зъ своимъ начальникомъ. Мы и не дивуємось тобѣ: твоѣй обовязокъ бувъ такъ говорити, у всѣмъ сповнити волю того, кому ты служишь. Послухайже теперь, що на те каже нашъ хлопскій, громадскій розумъ. Колибъ дѣло ишло тѡлько мѣжь мною а твоимъ бегадиромъ, то я радо ѡддавъбы ему все, що маю, навѣть свою власну стару голову, за увѡльнене сына. Але ты радишь намъ нерѡвну замѣну, при котрѡй скористати можу тѡлько я самъ и мѡй рѡдъ, але стратити мусить не тѡлько одна громада, а всѣ тѣ громады, черезъ котрѣ ити мусить вашъ походъ. Чи можнажъ такъ мѣняти ся? Яка користь верховиньскимъ и загѡрнымъ громадамъ зъ моего сына? А выпустивши васъ изъ сеи долины, мы выпустимо згубу на тѣ сусѣднѣ, зъ нами сполученѣ громады. Мы зобовязали ся боронити

ихъ ѡдъ вашего нападу, и на таке наше слово они прислали намъ свою помѡчь — пятьсотъ добѡрныхъ молодцѣвъ. Обовязокъ нашъ, вытревати на своѣмъ становищи до послѣдной хвилины, — и такъ мы зробимо. Можебути, що Богъ судивъ вамъ побѣду надъ нами, и въ такѡмъ разѣ мы не спинимо васъ; тѡлькожь знайте, що ажь по трупѣ послѣдного Тухольця вы зможете выйти въ сеи долины. Та, кто знає, може побѣда судила ся намъ, а тодѣ знайте и вы, що вѡйшовши въ нашу долину, вы всѣ вѡйшли въ могилу, що навѣть трупы вашѣ въ неи нѣколи вже не выдобудуть ся. Або мы всѣ погинемо, або вы всѣ — иншого выѡбору нема. Се наша ѡдповѣдь.

Лице Захара палало дивнымъ огнемъ при тыхъ грѡзныхъ словахъ, такъ що бояринъ, задивившись на того високого старця зъ простягнутою напередъ рукою, не мѡгъ здобути ся на нѣяку ѡдповѣдь. Онъ бачивъ, що ту дарма всяка дальша балаканка, — тожь мовчки ѡдвернувъ ся и пѡшовъ назадъ въ своѣй бѡкъ. Мертва мовчанка стояла въ зборѣ, — тѡлько огонь трѣщавъ та роздавало ся невпинне цюканє сокирь, майструючихъ убѣйчѣ прилады на Монголѡвъ.

— Тату! — скрикнула наразъ болющимъ голосомъ Мирослава, — тату, верни ся! — И она побѣгла за нимъ и хопила его за руку: дитиняча любовь ще разъ заговорила въ еи серцю могучимъ, незаглушимымъ голосомъ. — Верни ся, таточку! Остань ся ту, мѣжь своими людьми! Стань мѣжь ними до бою зъ наѣздниками, якъ братъ обѡчь братѡвъ, — а они простятъ тобѣ все минувше! А тамъ — чого тамъ можешъ надѣяти ся? Они зрадятъ тебе, упоятъ обѣцянками и зарѣжуть! Таточку, не йди бѡльше мѣжь Монголѡвъ, — тамъ смерть тебе чекає!

Бояринъ очевидно завагувавъ ся — але лишь на хвилю. ідтакъ притисъ Мирославу до груди и сказавъ стиха, на-пѡвъ строго, а на-пѡвъ ласкаво:

— Дурна дѣвчино, — не пора ще менѣ! Ще не вся надѣя у Монголѡвъ пропала. Треба користати въ того, що въ рукахъ. Але колибъ тамъ не повело ся...

— Нѣ, таточку, — прошептала крѣзь слѣзы Мирослава, — покинь такі думки! Кто знае, може тодѣ за пѣзно буде!

— Не бѣйсь, не буде за пѣзно. Оставай ся ту и братай ся, про мене, зѣ Тухольцями, — а я мушу йти тамѣ. Не забувай, дѣвчино, що тамѣ — — той твоѣй Максимѣ, и кто знае, може мы оденѣ другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугарѣ Вовкѣ щезѣ въ перелѣску, спѣшачи стежкой до огнища надѣ обрывомѣ, щобѣ долѣ нимѣ зѣйти до монгольскаго табору. При огнищу ѣнѣ ще оглянувѣ майже готову вже метавку, потрѣбувавѣ линву и похитавши головою сказавѣ: „Слаба“, а за тымѣ, проводженый тухольскою вартою, спустивѣ ся вузкою, скѣсною стежкой въ долину.

Мѣжь тымѣ на ясноѣй полянѣ було тихо, важко, сумно, немовѣ отсе посередѣ збору лежавѣ дорогій всѣмѣ мертвецѣ. Тѣлько Мирослава хлипала голосно, утираючи рѣснѣ слѣзы, що котились по ѣи лицѣ. Вкѣнци она збливилась до Захара и сказала:

— Батьку, що вы зробили?

— Те, що мусявѣ зробити. Инакше булобѣ нечесно, — ѣдповѣвѣ Захарѣ.

— Але вашъ сынѣ, вашъ сынѣ! що зѣ нимѣ буде?

— Що Богѣ дастѣ, доню. Та годѣ, не плачь! Пора намѣ думати о дѣлѣ. Отѣ уже Вѣзз до заходу клонитѣ ся и готуры голосаѣтъ въ гущавѣ, — ранокѣ зближае ся. Ану, громадяне, ходѣмо брати ся до обороны, нѣ, до нападу, до послѣдноѣ боротьбы зѣ наѣздниками! Тямте, яку я ѣдповѣдѣ передавѣ имѣ! Ходѣмѣ, най нѣкто не остае ся! И старѣ и малѣ, кожде придасть ся. Покажѣмо тымѣ дикарямѣ, що може громада!

Зѣ гомономѣ повставали старѣ Тухольцѣ и повалили зѣ ясноѣй поляны надѣ обрывѣ, оглядати дѣло майстрѣвъ, машины-метавки. Машины майже всюды вже стояли готовѣ, грубо збитѣ зѣ сырого, грубого дерева, повверчуванѣ и позбиванѣ кѣлками, алежѣ и робленѣ на-въ-мѣць, а про хвилеву потребу. Та не до оглядани завзывавѣ громадянѣ Захарѣ. На хвилю тѣлько они спи-

няли ся коло машинъ, а ѳдакъ купками йшли чимъ разъ далъ понадъ кручею, долъ долиною, ажъ до того мѣсця, де тухольскій потѳкъ тѣсниною выплывавъ въ долины и де край него стоявъ величезный камяный стовпъ, чотырогранный, грубый и нахиленый надъ потокомъ, званый тухольскимъ Сторожемъ. Туды за проводомъ Захара и Мирославы спѣшила вся тухольска громада: молодцѣ несли на плечехъ довгй, грубй ялицѣ и драбины, дѣвчата величезнй вѣнцѣ зъ лися и смерекового галувя, старшй несли довгй звитки шнурѳвъ и линѳвъ. Огнѣ въ тѳй сторонѣ погашено, щѳбъ ворогъ передъ часомъ не доглянувъ, щѳ тутъ робить ся. Звѳльна, осторожно, безъ шуму, мовъ тиха вода, почала крутыми стежками долѣвъ обрывомъ громада спускати ся въ долину. Попереду сильный ѳдрядъ оружнои молодѣжи, котрый лавою въ три ряды ставъ въ долину, лицемъ звернений до монгольскаго табору, може о якихъ тысячу крокѳвъ ѳдси ѳддаленого. Далъ пѳшли молодцѣ зъ драбинами, шнурами и ялицями: драбины приставлено до обрывѳвъ и по нихъ легенько зеунено ялицѣ въ долину. Дѣвчата передали свои вѣнцѣ молодцямъ — имъ не слѣдъ було сходити въ долину, де каждой хвилѣ мѳгъ напасти ворогъ. На послѣдку посходили до долу и старй въ Захаромъ Беркутомъ и оглянувши становище оружныхъ и всѣ прилады, посѣшили идъ тѣснинѣ, крѳвъ котру зъ шумомъ котивъ до долу свои чистй филѣ тухольскій потѳкъ.

Захаръ зупинивъ ся передъ Сторожемъ и пильно почавъ дивити ся на него. Тихо було докола. Захаръ моливъ ся:

— Великй нашъ Сторожу! Ты, котрого дѣды нашй уважали своимъ опѣкуномъ, котрого и мы шанували доси щѳрѳчными празниками! Три разы вже ты, нѳчь по ночи, являвъ ся менѣ въ снахъ, немовъ то ты падешъ и привалюешъ собою мене. Я вѣрю, щѳ ты добрый и ласкавый, и коли ты кличешъ мене до себе, то я радуюсь твому завыву и радо пѳду за тобою. Але коли и ты самъ хочешъ двигнути ся зъ свого одвѣчнаго стояня, то разбй, господне, своимъ тягаромъ отсега поганого

ворога, дѣтей Мораны, що зновъ нынѣ вкрыли благословенне твоє дѣдицтво, тухольску долину! Зломи другій разъ погану силу, такъ якъ зломивъ єв першій разъ, коли могучою рукою розбивъ сесю скальну стѣну и давъ водамъ протоку и дарувавъ людямъ сесю прекрасну долину! Загати єв теперь навадъ, нехай згине горда ворожа сила, що теперь знуцає ся надъ нами!

Въ тѣй хвили огниста блискавка зъ полудня къ пѣвночи роздерла темне небо и далеко въ горахъ загуркотѣвъ грѣмъ.

— Такъ, се твої могучій голосъ! — сказавъ радѣсно Захаръ. Ану, дѣти! Послѣдній разъ увѣнчайте сей святой камѣнь!

Чотыри молодцѣ по драбинѣ вылѣзли на камѣнь и обвили его вершокъ зелеными вѣнцями. Зновъ загримѣло въ полудневѣй сторонѣ.

— Воля его, дѣти! сказавъ Захаръ, — обвивайте его шнурами! А вы, живо до рыскалѣвъ! пѣдкопуйте его зъ долу, пѣдкладайте пѣдоймы! Живо, дѣти, живо!

Тихо, безъ стуку працювали десятки рукъ коло Сторожа. Зъ горы его обкручувано ливами и шнурами, зъ долу пѣдкопувано его насаду, и въ шпару, що показала ся недалеко пѣдъ землею, вкладано скосомъ ялицѣ, що мали служити за пѣдоймы для обаленя камня поперекъ тѣснины. Швидко справнїй молодцѣ зробили всѣ потрѣбнїй приготованя, поѣднимали драбины, попѣдкладали грубе камѣне пѣдъ пѣдоймы.

— Берѣть ся за ливы, всѣ, кто може досягнути! За пѣдоймы, хлопцѣ! росказувавъ Захаръ, и ѣдъ разу сотнѣ рукъ прїймили ся за дѣло.

— Далѣ, дружною силою! крикнувъ Захаръ. Тягнѣть! тиснѣть!

Ухнувъ народъ зъ натуги, затрѣщали грубїй пѣдоймы, але камѣнь и не похитнувъ ся.

— Ще разъ! дужше натискайте! — кричавъ Захаръ и самъ принявъ ся за ливу. Захитавъ ся величезный камѣнь.

— Рушавсь! рушавсь! подає ся! закричавъ радѣсно народъ.

— Ще разъ напирайте, зъ всеи силы!

Ще разъ ухнувъ народъ — и разомъ звольнѣло напружене шнурѳвъ, величезный камѣнь рушивъ ся зъ свои посады и хвилю похитнувшись въ воздухъ, зъ страшнымъ глухимъ лометомъ поваливъ ся до долу, поперекъ потока и тѣснины. Застогнала и затрясла ся тухольска долина ѳдъ страшного удару, далеко перловыми краплями брызнула вода потока и радѳснымъ, голоснымъ крикомъ наповнили воздухъ Тухольцѣ. Ворухнула ся въ своѣмъ таборѣ сонна монгольска сила, заверещали вартовѣ, загомѣли начальники, забрызчала збруя, але за хвилю все утихло. Монголы надѣялись нападу и стояли готовѣ до обороны, але Тухольцѣ и не думали нападати на нихъ. Они зовсѣмъ иншій нападъ выконували.

Захаръ живо, мовъ молодець, оглянувъ положене обаленого камня. Камѣнь упавъ такъ добре, немовъ ѳдъ вѣку сюда бувъ припасованый. Острыми кѳнцями ѳнъ позапинавъ ся за выстаючѣ роги обрывѳвъ, творячихъ тѣснину, а цѣлою своею масою мостомъ лягъ поперекъ потока. Правда, воды потока ѳнъ собою не загативъ, бо тота плыла глубшимъ корытомъ, — але ось уже тухольскѣ молодцѣ двигали на друкахъ великѣ плиты, а другѣ вычищували дно потока ѳдъ намулу и круглого камѣня, щобъ зовсѣмъ цѣльно замурувати водѣ прохѳдъ. А другѣ зновъ мурували зъ другого боку, поза каменемъ, въ тѣснинѣ, выводячи такимъ способомъ зъ найгрубшого камѣня стѣну зъ на якѣ два сяжнѣ за-грубшки ѳдъ одной стѣны тѣснины до другой. Тота стѣна, а ще зъ величезнымъ Сторожемъ въ своѣй основѣ, могла безпечно оперти ся хочбы и найсильнѣйшому напорови воды.

— Живо, дѣти, живо! заохочувавъ Захаръ, стоячи надъ потокомъ и допомагаючи то своею радою то руками до работы. Затыкайте, замуруйте потѳкъ, поки ще вода не прибула. Въ горахъ знать дощѣ впали великѣ, живо прибуде повѣнь, а тодѣ трудне бы було наше дѣло. А стѣну вывести треба рѳвно зъ отсими обрывами за-ввышки, — побачимо, що вдѣе сила Джингисхана проти силы воды!

Робота йшла пудами. Живо потѳкъ бувъ зовсѣмъ

замурованный. Гнѣвно закрутила ся виромъ на мѣсци спѣнена вода, мовь непонимаючи, по що се єѣ спиняють въ бѣгу. Люто плюснула Фила за Филею о величезный камѣнь, кинулась була пѣдгрызати спѣднї, на днѣ покладенї плиты, шукати мѣжъ ними проходу, але все було дармо, всюды камѣнь тай камѣнь, щѣльно стисненый и збитый въ одну могучу стѣну. Заклекотѣла вода. Порушила ся у всѣмъ своѣмъ ложищи — и стала, зачудувана, спокѣйна на видѣ, але въ гнѣвомъ нуртуючимъ въ ви хрустальной глубинѣ. Мовь туръ, готуючись до нападу, стане и голову въ дѣль похилить и роги до землѣ згинає и стишитъ ся, щѣбъ опѣсля разомъ вырватись зъ того приниженого положеня и кинутись зъ цѣлою силою на противника, такъ и непривычна до путъ вода тухольского потока хвилю притишилась, немов злѣнивѣла, задрѣмала въ плоскихъ своихъ берегахъ, а тымчасомъ набирала силы и смѣлости до нового, рѣшучого нападу, и тѣлько стиха перла собою о стѣну, немов трѣбуючи своихъ плечей, чи не зможе ними ѣдсунути кинену фѣй такъ неспѣдвано запору. Але нѣ; запора стояла на мѣсци, зимна, гладка, горда въ своѣй неподвижности, непоборима. Пильнї руки Тухольцѣвъ разъ-въ-разъ скрѣпляли єѣ, навалюючи камѣне на камѣне, плиты на плиты, споюючи ихъ липкою, непромокаючою глиною. Мовь нова, всемогучою волею здвигнена скала, такъ пѣднимала ся камѣнна гать все выще и выще пѣдъ руками Тухольцѣвъ. Оружнї молодцѣ давно вже покинули свое становище въ долинѣ, лицемъ до монгольского табору, и промѣняли луки та топорѣ на друче и молотки до оббиваня камѣня. Радѣсно глядѣвъ Захаръ на ихъ роботу и на ихъ дѣло, въ его очахъ свѣтила ся певнѣсть побѣды.

А въ тѣмъ на сходѣ, надъ монгольскимъ таборомъ, кровавою луною розжеврѣли ся хмары. Свитало. Рожеве свѣтло облило высокїй шпиль Зелеменя и сыпало ся искрами чимъ разъ низше. Далѣ хмары проступили ся, и звѣльна, мовь боявко, выкотило ся сонце на небо и глигнуло на кѣнчачихъ свою роботу Тухольцѣвъ. По-

венъ щирои радости глянувъ Захаръ на сходъ и протягши руки, проговоривъ поднесенымъ голосомъ :

— Сонце, великій, прясный владарю свѣта! одвѣчный опѣкуне всѣхъ добрыхъ и чистыхъ душею! Зглянь ся на насъ! Бачь, мы нападенъ дикимъ ворогомъ, що понищивъ нашѣ хаты, вруйнувавъ нашъ край, порѣзавъ тысячѣ нашего народу. Въ твоѣмъ имени стали мы зъ нимъ до смертельного бою и твоимъ свѣтломъ клинемось, що не уступимо до послѣдной хвилѣ, до послѣдного оддыху нашего. Поможи намъ въ томъ страшномъ бою! Дай намъ твердѣсть и вмѣлѣсть и згоду! Дай намъ не злякати ся ихъ многоты и вѣрити въ свою силу! Дай намъ дружностью и згодою и розумомъ побѣдити нищителѣвъ! Сонце, я поклоняюсь тобѣ, якъ дѣды нашѣ тобѣ поклоняли ся, и молюсь до тебе всѣмъ сердцемъ: дай намъ побѣдити!

Онъ замовкѣ. Слова его горячѣ, могучѣ тремтѣли въ свѣжѣмъ ранномъ воздухѣ. Слухали ихъ не только Тухольцѣ. Слухали ихъ горы и подавали собѣ ихъ одгомонъ одъ плаю до плаю. Слухала ихъ сперта филья потока и морь надумавшись покинула бити собою о камяну гать, а повернула ся въ задъ.

VIII.

Поки бояринъ вернувъ ся зъ своего недалеко посольства, Максимъ сидѣвъ въ его шатрѣ и прислухувавъ ся та думавъ, що ему робити. Коротка стрѣча зъ Мирославою була свѣтлою хвилею середъ пѣтьмы его невольництва. Си слова, си поглядъ, дотыкъ си рукъ и си вѣсти, все то немовъ вырвало его зъ темного гробу, повернуло ему житѣ. Онъ чувъ, якъ вертала его давна смѣлѣсть и надѣя. Спокойно, але зъ ясными думками дожидавъ ся онъ боярина.

— Такъ ты ту? — скрикнувъ бояринъ, вступаючи въ наметъ. Бѣдный хлопче, дармо я старавъ ся о твое увѣльнене. Завзятый твоѣй старый! Хочъ сивый, а дитина.

— А хибажь я не казавъ тобѣ, боярине, що дарме твоє старанє? — ѡдповѣвъ Максимъ. Ну, але щожь таке сказавъ мѡй батько?

— Казавъ, що будуть бити ся до послѣдного доху, тай годѣ! Або мы, каже, всѣ поляжемо, або вы.

— Мѡй батько не на вѣтеръ говоритъ, боярине. Онѣ звикъ добре передумати, вакимъ що говоритъ.

— Вже я то бачу, що онѣ хочъ потроха, а правду каже! сказавъ неохѡтно бояринѣ. Але що дѣяти? Все таки боротьба Тухольцѣвъ въ Монголами — нерѡвна боротьба. Сила солону зломить, що кажи, то кажи!

— Ехъ, боярине! є способы и на силу! — ѡдказавъ Максимъ.

— Ну, ну, бачивъ я ихъ способы! Моя дочка, запалена голова — вы очарували єѣ, то певна рѣчь — навчила ихъ робити метавки. Будемъ ту мати градокъ камѣня завтра, але не дуже шкѡдливый градокъ, бо не умѣли добре выплести шнуровыхъ пружинѣ.

— А крѡмъ метавокъ, думаєшь, не мають иншого способу?

— Не знаю. Бачить ся, нема. Впрочѣмъ недовго и ждати, рано побачимо. Тѡлько лихо мое въ Бурундою; конче налягає: шукай тай шукай способу, щобъ завтра рано вывести насъ ѡдти безъ бою и безъ страты часу. А ту Тухольцѣ уперли ся, мовъ цапы рогами. Але що менѣ зробять? Якъ не можь, то не можь!

— Нѣ, боярине, такъ не кажи! Поки що, ты все таки въ монгольскихъ рукахъ такъ само, якъ я. Му-сишь волити ихъ волю.

— Але щожь я имъ вдѣю?

— Я може мѡгбы тобѣ стати въ пригодѣ, боярине. Я вдячный тобѣ за твоє нынѣшне милосерде надо мною. Коли хочешъ, то я послужу тобѣ нынѣ.

— Ты? менѣ? — скрикнувъ здивованный бояринѣ. Щожь ты можешъ зробити для мене?

— Я знаю стежку въ сеи кѡтловины, беспечну, а скрыту, о котрѡй не знає нѣкто въ Тухли окрѡмъ моего батька и мене. Стежки той не пильнують. Туды можна вывести ѡддѣль Монголѡвъ на верхъ и обсадити ними

вывѣтъ, а тодѣ легка рѣчь буде розвалити засѣки и выйти въ сеп долины.

Бояринъ стоявъ, мовь остовпѣлый передъ Максимомъ, ушамъ своимъ вѣры не нявъ. Невжежь се може бути? блиснуло въ его головѣ, и зновъ потемнѣло, и щось защемѣло въ его серци. Хоть и якъ до недавна онъ ворогувавъ на Максима, то все таки ему подобала ся его рицарска твердѣсть и незломнѣсть, тожь теперь, коли почувъ такі Максимові слова, ему здавало ся, що въ его серци рве ся щось глубоке и святе, рве ся послѣдне пасмо вѣры въ чеснѣсть и постѣйнѣсть людей.

— Хлопче, — скрикнувъ онъ, — що се ты говоришь? Ты мавбы хотѣти зробити щось подѣбного?

— А щожь, боярине, — сказавъ на-пѣвъ сумно, а на-пѣвъ насмѣшливо Максимъ, — самъ же ты сказавъ, що сила солону ломить.

— Але ты, ты, що недавно ще присягавъ ся, що „волю, мовлявъ, умерти, нѣжь подати ся на зраду“?

— Що дѣяти, — сказавъ зновъ такъ само Максимъ, — якъ не можь додержати присяги, то не можь!

— И ты, въ такою податливою натурою, смѣешь думати, що моя дочка тебе буде любити? — скрикнувъ гвѣвно бояринъ.

— Боярине, — ѡдказавъ рѣзко Максимъ, — не згадуй про ню!

— А видишь, якъ тебе се вколело! — сказавъ бояринъ, — видно, що я правду кажу.

— Кто знае, боярине, кто знае! У насъ военный часъ, вѣйна учитъ всякой штуки. А що, якъ бы — —?

— Якъ бы що? Чомъ ты кажешь? — скрикнувъ Тугаръ Вовкъ.

— Нѣчого, нѣчого! Я тѣлько ще разъ пытаю ся тебе: чи пріймавшъ мое предложенє?

— Але чи на правду ты думаешь вести Монголѣвъ проти своихъ Тухольцѣвъ?

— На правду, коли тѣлько буде можна..

— Якъ то, коли буде можна? То значитъ, коли стежка не буде пильнована?

— Нѣ. Я за те ручу, що стежка не буде пильно-

вана и що пройдемъ нею въ бѣлый день незамѣченъ, коли тѣлько не буде якои другои перешкоды.

— А якажъ бы могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли такъ, то нѣчого и пеняти довго. Ходѣмъ до Бурунды!

— Иди самъ, боярине, и скажи ему, що я отсе тобѣ сказавъ. Про можливу перешкоду не потребуешь згадувати, бо я ще разъ ручу тобѣ, що анѣ Тухольцѣ, анѣ нѣякіи другіи збройніи люде намъ не перешкодятъ, а инші перешкоды чей не влякають вашихъ смѣльчакѣвъ.

— Нехай и такъ, — сказавъ Тугаръ Вовкъ.

— И проси его, щобъ велѣвъ розковати мене, бо въ тыхъ ланцухахъ годѣ менѣ буде.

— Се розумѣе ся само собою! сказавъ бояринъ и пошовъ, всяко мѣркуючи по дорозѣ.

Якіи тревожніи, якіи страшніи, пекольніи хвилѣ перебувавъ Максимъ за той часъ, поки бояринъ пошовъ звѣщати Бурунду о его намѣрѣ. Схопивши голову въ руки, сидѣвъ онъ въ страшнѣйшій непевности, ловивъ ухомъ всякій найлекшій шелестъ, немовъ ждавъ приходу когось найдорожшого его серцю. Онъ тремтѣвъ весь, немовъ въ лихорадцѣ, и сѣкъ зубами, мовъ на морозѣ. Але хвилѣ текли такъ тихо, спокѣйно, лѣниво и кожда зъ нихъ мовъ острыми кѣгтями медвежими впивала ся въ его сердце. А коли такъ не стане ся, якъ казала Мирослава, и бояринъ почне налягати, щобъ сповнявъ свою обѣцянку? Ну, звѣсна рѣчь, смерти ему не уйти, на смерть онъ готовъ одъ давно, — але умирати, не додержавши слова чоловѣкови, котрый на те слово поклавъ ся, котрого будучнѣсть, може и жите лежитъ на томъ словѣ, — умирати врадникомъ хочбы тѣлько въ очехъ врадника — се страшно, се мука, се гѣрше самои смерти. Але и сама смерть була ему теперь, пѣсля звиданя зъ Мирославою, далеко страшнѣйша, далеко ненависнѣйша, нѣжъ передъ годиною, нѣжъ тодѣ, коли онъ сидѣвъ середъ улицѣ и недвижно глядѣвъ на пожаръ рѣднои хаты, дусячи ся дымомъ того пожару... Але що се такого? Въ той хвили вадрожала земля, и страшенный

лоскѣтъ потрясъ воздухомъ. Гамѣръ знявъ ся въ таборѣ, крикъ, брякъ оружя — що се такого стало ся? Максимъ зѣрвавъ ся на рѣвнѣ ноги и сплеснувъ въ долонѣ, ажъ забрявчали его пута. Радѣсть, радѣсть! Се Тухольцѣ працюють! Се они будують тоту заваду, котра спинить Монголѣвъ, не дасть ему бути зрадникомъ! Теперъ ему можна и умерти спокѣйно, бо ѣнъ навѣтъ ворогови не вломить своего слова! Серце его билось живо, голосно, — ѣнъ не мѣгъ высидѣти на мѣсци, але почавъ ходити по наметѣ. Гамѣръ въ таборѣ почавъ стихати, и въ тѣй хвили вѣбѣгъ бояринъ до намету. Лице его яснѣло радѣстю и вдоволенемъ.

— Хлопче, — сказавъ ѣнъ живо, — дуже въ пору прѣйшло твоє предложенє! Оно уратувало мене зъ великои бѣды. Ты чувъ той гукъ? Хитрѣ твои Тухольцѣ: роблять засѣвки и позадъ насъ. Живо ходи до начальника, ѣнъ уже збирає ѣддѣль, що має йти зъ тобою! Намъ треба швидко выдѣбути ся ѣдси, — ту небезпечно!

Мовъ острѣ ножѣ вравили въ серце Максима тѣ слова. Будь, що будь, а ему треба було припѣзнити похѣдъ ажъ до той хвилѣ, коли ѣнъ стане ся неможливымъ.

— А се ѣдъ коли, боярине, вы почали лякати ся хлопскихъ засѣкѣвъ? Я не думаю, щобъ такъ нагло яке небезпеченство грозило Монголамъ. Нехай собѣ бавлять ся засѣвками, — живо мы зженемъ ихъ зъ нихъ. А квапитись намъ нѣщо, бо и такъ, бачишь, ще не розвиднѣло ся. А поки вовсѣмъ не видно ся, поти и выходу, про котрый кажу, не найдемъ.

— Але щожъ се за выхѣдъ такѣй, що тѣлько въ день можна его найти?

— Слухай, боярине, що за выхѣдъ. Въ нашѣмъ огородѣ, въ ѣднѣмъ мѣсци пѣдъ верствою землѣ, лежитъ велика плыта. Треба вынайти се мѣсце, ѣдкопати и ѣдвалити плыту, а тодѣ вѣйдемо до тѣсного, помѣжь скалы пѣдземнѣ проробленого хѣдника, котрый выведе насъ ажъ на гору, просто на ясну поляну, тамъ, де ты недавно бачивъ батька мого.

— Ну, чогожь ту чекати? Хѣдѣмъ заразъ и шукаймо! скрикнувъ бояринъ.

— Добре ты мовишь, боярине, тѣлько одно забудь, що село згорѣло, плоты и будынки нашѣ погорѣли, знакъ, котрый означавъ те мѣсце, такожь згорѣвъ, такъ що на-потемки и нѣякимъ свѣтомъ не найду его. Тай ще разъ кажу, чого квапити ся, коли хѣдъ нашъ безпечный и середъ бѣлого дня?

— Га, нехай буде и по твому, — сказавъ въ кѣнци бояринъ. Иду звѣстити се Бурундѣ, и сейчасъ пришлю такихъ, що ровкують тебе. Тѣлько, небоже, ты все таки останешъ ся пѣдъ вартою, бо, скажу тобѣ правду, анѣ Бурунда анѣ я не довѣряемо тобѣ, и скоро бы показало ся, що ты зводишь насъ, то будь певный, що смерти не минешъ.

— Я се давно знаю, боярине! — сказавъ безпечно Максимъ.

Зновъ выйшовъ бояринъ, и швидко опѣсля вѣшли два монгольскѣ ковалѣ, котрѣ ровкували Максима и зняли зъ него тяжкѣ ланцухи. Мовъ на свѣтъ народивъ ся, такимъ легкимъ почувъ себе Максимъ, повбувшись тыхъ зелѣзныхъ тягарѣвъ, що близько добу втискали ся ему не тѣлько въ тѣло, але немовбы ажъ въ душу. Зъ легкимъ сердцемъ и повный надѣѣ онъ пѣшовъ пѣдъ проводомъ Монголѣвъ передъ наметъ Бурунды. Бурунда змѣривъ его ѣдъ нѣгъ до головы своими грѣзными, дикими очима, и сказавъ черезъ товмача, котру то услугу сповнявъ для обохъ Тугаръ Вовкъ:

— Рабе, — сказавъ Бурунда, — я чувъ, що ты знаешъ выхѣдъ изъ сей долины?

— Знаю, — ѣдказавъ Максимъ.

— И готовъ показати его намъ?

— Готовъ.

— Якои платы за те надѣешъ ся?

— Нѣякои.

— Для чогожь се робишь?

— Зъ доброй волѣ.

— Де е сей выхѣдъ?

— Въ городѣ мого батька.

— Можешъ заравъ найти его?

— Не можу. Все тамъ погорѣло, а выхѳдъ грубо прикопанный землею. Коли розвиднить ся, — найду.

— Отсежь розвиднюесь. Иди и шукай! И слухай, що тобѣ скажу. Коли правду говоришь, коли найдешь выхѳдъ, то будешь свободный, ще й дары одержишь. Колижь манишь насъ пустыми словами, то згинешь въ страшныхъ мукахъ.

— Покладаюсь на слово твое, великій бегадире, — сказавъ Максимъ, — покладайсь и ты на мое слово!

— Идижь и шукай выходу. Осъ тобѣ помѳчь! Я самъ иду зъ тобою.

Якъ повѳльно, оглядно йшовъ Максимъ! Якъ старанно обзиравъ кождый куточокъ, кождый камѳничикъ, немовъ стараючись прикликати собѣ въ тямку положене мѳсцевости, змѳнене вчерашнымъ пожаромъ. Хочь до огороду его батька було ще далеко, то ѳнъ кѳлька разѳвъ зупинявъ ся, прилягавъ до землѣ, стукавъ, шпортавъ, а все позиравъ ся напередъ себе, идъ потокови, ѳдки мала прійти для него помѳчь. Сливаковымъ ходомъ поступавъ ѳддѣль напередъ, — вже Бурунда почавъ нетерпити ся.

— Не гнѣвай ся, великій бегадире, — сказавъ Максимъ. Вчерашный пожаръ загладивъ все слѣды людского жита на тѳй долинь. Годѣ менѣ ѳдъ разу розпѳзнати ся. Отъ заразъ и будемо на обѳстю моего батька.

Цѣкавымъ окомъ вирнувъ Максимъ на потѳкъ. Господи, Тобѣ слава! Береги вже повнѣсѣнькѳ — ще хвиля, а вода розѳлле ся по долинь! Ба, понизше села, при тѣснинѣ, вже виднѣли ся широкѳ рѣчки и ставки, червонѳ якъ кровь ѳдъ червоности сходячого сонця! Теперь, значить ся, можна! Швидко попровадивъ Максимъ Монголѳвъ на батькѳвъ огородъ, швидко вынайшовъ мѣсце, де земля глухо стугонѣла, а дрожащѳй зъ нетерпячки Бурунда крикнувъ Монголамъ, щобъ копали. Ажь теперь ѳнъ глигнувъ кругомъ и побачивъ розливающу ся по рѳвнинѣ воду.

— Га, а се що? — скрикнувъ ѳнъ, знятый якоюсь невыяснимою тревогою.

Тугарь Вовкъ и собѣжь ватрептѣвъ. Тѣлько Максимъ стоявъ spokѣйный, безпечный.

— Нѣчого, бегадире! Сеи noci впали дощѣ въ горахъ, а по кождѣй вливѣ нашъ потѣкъ выливае. Але се нѣчого, сюды не доходитъ вода нѣколи.

— А, такъ, — сказавъ Бурунда, перемагаючи въ собѣ тревогу. — Ну, коли такъ, то копайте далѣ!

Але Максимъ кававъ неправду. Вода розливалася чимъ разъ ширше по рѣвнинѣ, и тѣлько несвѣдущі та залякані Монголы не могли порозумѣти, що се не повѣнь, що вода въ потоцѣ зовсѣмъ чиста, що не тече напередъ, не шумить, тѣлько дуеся въ гору и розливаеся въ берегѣвъ.

Мѣжь тымъ копане ишло поволи, хочъ Монголы трудилися въ всеи силы. Ажь и справдѣ рыскалѣ задуднѣли о щось тверде. Плыта! Але плыта показалася широка, ширша, нѣжь выкопана Монголами яма. Приходилось роскопувати яму ширше, щобъ выняти еѣ, або розбивати плыту. Максимъ тревожными очима слѣдивъ зрѣсть воды. Цѣла часть долины понижь села була вже залита. Валомъ котилася вода горѣ долиною, якъ разъ въ противнѣмъ напрямѣ ѣдѣ того, въ якѣмъ плыла ѣдѣ вѣку. Ажь осьъ въ монгольскѣмъ таборѣ роздалися страшні крики. Вода выступила въ берегѣвъ и тысячными потоками розливалася по таборѣ.

— Рабе, що се значитъся? — скрикнувъ на Максима Бурунда.

— Щожъ, бегадире, — ѣдкававъ Максимъ, — видно велика туча впала въ горахъ, нашъ потѣчокъ дужше выливае, нѣжь звичайно. Але не вжежь вамъ боятися воды, сягаючи по кѣстки? Розбивайте плыту! — скрикнувъ ѣнѣ до Монголѣвъ, нехай побачить великій бегадирѣ, що я не ѣманювавъ его!

Загримали монгольскі топоры о плыту, але плыта була груба и мѣдна, годѣ було еѣ розбити.

— Гримайте лѣпше! — кричавъ Бурунда, не можучи вже теперъ опанувати свои тревоги на видѣ той воды, що заливала одностайнымъ озеромъ велику часть тухольской долины и валомъ котилася прямо до нихъ.

Але плыта була тухольскои вѣдчѣ и опирала ся до послѣдней змоги. Ажъ ось она пукла; ще оденъ дружный ударъ, и она ровѣита на куснѣ впала до долу, а разомъ въ нею впаи и стоячїи на нѣи Монголы. Темне гирло пѣдземного хѣдника показало ся очамъ згромадженыхъ.

— Видишь, бегадире! сказавъ Максимъ, — скажи самъ, чи обманивъ я тебе?

Але Бурунда якось не радувавъ ся ѡдкрытымъ хѣдникомъ. Валомъ надѣвгла вода и заплюскотѣла при ногахъ Монголѣвъ. Ще хвиля, и зъ веселымъ плюско- томъ полила ся вода въ новоѡдкрыту яму.

— Спинѣтъ воду, спинѣтъ воду! — кричавъ Бурунда, и кинулись Монголы гатити воду докола ямы. Але и се вже було запѣвно. Вода покрыла землю, глина ровмякла и ровливалася болотомъ въ рукахъ Монголѣвъ — така гать не могла спинити воды, котра чимъ разъ сильнѣйше, зъ всѣхъ бѣкѣвъ валилася въ яму, довго плюскотѣла и щезала въ нѣи, поки въ кѣнци не наповнила сѣ вовсѣмъ. Мовъ остовцѣлїи стояли Монголы надъ ямою и дивили ся, якъ вода заливала послѣдний ихъ выхѣдъ зъ долины.

— Рабе! — сказавъ Бурунда до Максима, — чи се твоїи выхѣдъ?

— Бегадире, — чи можужь я ровказувати водамъ? — ѡдповѣвъ Максимъ.

Бурунда нѣчого не ѡдказавъ, а тѣлько дививъ ся кругомъ на воду, що чимъ разъ грубшою верствою покрывала долину. Уже гладкимъ зеркаломъ искрила ся вода по цѣлой долинѣ, тѣлько де-де вызирали, мовъ невеличкїи островы, кусники сухой землѣ. Въ монгольскѣмъ таборѣ бувъ крикъ и замѣшане, хочъ вода ледво до кѣстокъ ще доходила Монголамъ.

— Бегадире, — сказавъ Максимъ до Бурунды, бачучи, що той забирае ся вертати до свого намету, — пригадую тобѣ твоє слово. Ты сказавъ, що якъ покажу тобѣ выхѣдъ, буду вѣльный. Я показавъ тобѣ выхѣдъ.

— И выхѣдъ обманивъ мене. Тѣдѣ будешь вѣльный, якъ усѣ выйдемо зъ сеи долины, не борше!

И Бурунда пѣшовъ, робити порядокъ у своѣмъ

змѣшаномъ войску, а за нимъ пошла и его дружина. Монгольске войско стояло довгими рядами, по кѣстки въ водѣ, сумне, безраднѣ. Хоть и якъ плытка була вода, але тота ви маса, що вкрыла вже всю долину, гладка, прозѣрчаста, мовъ блискуче розтоплене скло, и той водопадъ, що мовъ свѣтляный стовпъ стоявъ надъ водяною площею и разъ-въ-разъ доливавъ до неи новой воды, — отъ що лякало Монголѣвъ. Але годъ було стояти! Сама тревога, самъ видъ грозячого небезпеченьства побуджували тыхъ людей до якогось дѣла, хочбы и бесплодного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрѣбувати щастя, бо инакше — Бурунда чувъ се добре — вся тота маса Монголѣвъ поде въ ростѣчь, розбѣгне ся гнана власною тревогою. Бурунда велѣвъ затымъ цѣлому войску зѣбрати ся до купы, збити ся въ тѣсну масу.

— Що вы, мужѣ чи коты, що такъ боите ся тыхъ кѣлькохъ крапель воды? Чи такыжь то рѣвки перебували мы? Що сей потѣкъ проти Яика и Волги и Дону и Днѣпра? Не бѣйте ся, вода по кѣстки не здужав затопити васъ! Далѣ до вывозу! Нагрывмо всѣ збитою масою! Не дбаймо на страты! Побѣда мусить бути наша!

Такъ кричавъ Бурунда и пошовъ передомъ. Двигнулася за нимъ монгольска сила, бродячи въ водѣ въ страшнымъ плюскотомъ, ѡдъ котрого лунали горы и стогнали лѣсы. Але на сто крокѣвъ ѡдъ вывозу стрѣнувъ ихъ убійчій градъ камѣня, киданого метавками. Великы камяны кругляки, щербате кремѣне и рѣчный пѣщаникъ, усе то валило ся въ збиту громаду Монголѣвъ, друхотало кости, розбивало головы. Кровю зачервонѣла ся вода подъ ихъ ногами. Не зважаючи на крикъ Бурунды, войско розскочило ся, найбѣльша частина подала ся въ задъ, тамъ де не могло досягнути камѣне. Вкѣнци и самъ Бурунда зъ прочою частиною своихъ найсмѣльшыхъ Туркоманѣвъ мусѣвъ ѡдступити, бо градъ камѣня чимъ далѣ, стававъ дужшій, а монгольскы стрѣлы не робили Тухольцямъ нѣякои шкоды. Тугаръ Вовкъ зирнувъ пильно на ворожы становища и побачивъ, що при найбѣльшой метавцѣ, котра слала ненастанно то тяжкы брылы то цѣлы кѣрцы дробного ка-

мѣня на Монголѣвъ, стояла его донька Мирослава середь-кѣлькохъ вѣковыхъ уже Тухольцѣвъ а заправляла всѣми рухами страшной машины. Максимъ давно вже побачивъ еѣ и не заводивъ зъ нею очей. Якъ радъ бы бувъ онъ теперъ стояти коло нею и слухати ея смѣлыхъ, розумныхъ розказѣвъ и поражати ворога по ея показу! Та ба, не такъ ему судило ся! Осъ онъ стоить самъ середь-тыхъ ворогѣвъ, правда, безъоружный, невольникъ, але все таки нещасливый, и бажае, щобъ хоть камѣнь, ея рукою киненый, закончивъ его жите и его муку.

Тугаръ Вовкъ сѣпнувъ его за рукавъ.

— Годѣ тамъ вдивляти ся, хлопче, — сказавъ онъ. Здурѣла моя донька, та онъ що виробляе. Але намъ все таки круто приходитъ ся. Чи у васъ такі повенѣ часто бувають?

— Такі? Нѣколи.

— Якъ то? Нѣколи?

— А такъ, бо се и не повѣнь. Видишь прецѣнь, що вода чиста.

— Не повѣнь? А щожъ?

— Хибажъ ты ще не догадавъ ся, боярине? Тухольцѣ загатили потѣкъ, щобъ залляти водою долину.

— Загатили! скрикнувъ бояринъ. Значить ся....

— Значить ся, вода буде разъ-въ-разъ бѣльшати, поки....

— Поки що?

— Поки всѣхъ насъ не затопить. Отъ що!

Бояринъ кулакомъ ударивъ себе въ голову.

— И ты се знавъ напередъ?

— Знавъ, ѡдъ твою доньку. Се, боярине, мѡй батько-таке придумавъ.

— О, прокляте! И чомужъ ты менѣ сего не сказавъ борше?

— На що?

— Мы булюбъ хочъ оба спасли ся.

— На се ще маемо часъ, — сказавъ спокѡйно Максимъ. Тѡлько держѣмъ ся разомъ, и колибъ що до чого, не дай мене, боярине, безъоружного скривдити.

— Се розумѣе ся, — скававъ бояринъ, — тѣлько щожъ намъ робити?

— Поки що, нема ще страху, — ѡдкававъ Максимъ. Потѣкъ малый а долина широка, вода прибував дуже поволи. Але се не довго такъ буде. Може черезъ пѣвъ години прибуде зъ гѣръ правдива повѣнь и живо наповнить цѣлу долину. До вечера вже буде по цѣлѣй долини воды выше, нѣжь найвысшій хлопъ. А намъ конче треба продержати ся до того часу. Бо поки ще Монголы живі будуть, то певно не выпустять насъ живыхъ изъ своихъ рукъ.

— Але до того часу они можуть насъ розсѣчи.

— Не бѣй ся, боярине. Чоловѣкъ въ небезпеченствѣ дуже смиренный, дѣав о себе, а не о смерть другого. Стараймосъ тѣлько вынайти для себе безпечне мѣсце, де бы насъ вода не затопила, якъ повѣнь прибуде.

За часъ той розмовы мѣжь бояриномъ а Максимомъ Монголы зовсѣмъ уже ѡдступили ѡдъ берега и стояли середъ воды, не знаючи, що дѣяти. Вода сягала вже до колѣнъ. Бурунда люто глядѣвъ на того несподѣваного ворога, котрый не лякавъ ся его гнѣвного голосу, анѣ его богатырской руки. Онъ копавъ его ногами, плювавъ на него, ганьбивъ его найзгѣрднѣйшими словами, але ворогъ тихо, спокѣйно хлопотѣвъ по долини, филиювавъ легенько и рѣсь и рѣсь чимъ разъ выше. Уже сягавъ Монголамъ до колѣнъ, утруднювавъ имъ хѣдъ, ѡдбиривъ охоту до бою, ослаблювавъ войскову карнѣсть. Що се все мало значити ся? Не вжежь вода довго буде ще змагати ся? Коли дѣйде до пояса, то тодѣ всякій рухъ буде утруднений и Тухольцѣ своимъ камѣнемъ повистрѣлюють ихъ, мовъ качокъ! Але вода ще була чиста, ясна; тѣлько тамъ, куды йшли Монголы, стояли широкі болотяні калужѣ.

Тугаръ Вовкъ приблизивъ ся до Бурунды.

— Великій бегадире, — скававъ онъ, — мы въ великомъ небезпеченствѣ.

— Чому? — спытавъ грѣзно Бурунда.

— Сесея вода не буде опадати, бо вороги нашѣ за-

гатили потѣкъ, щобъ затопити въ тѣй долині всю силу монгольску.

— Га! — скрикнувъ Бурунда, — и ты се, рабе поганый, смѣешь менѣ говорити, коли самъ запровадивъ насъ въ сесю западню?

— Зважай, великій бегадире, що я не мѣгъ для зрады запровадити васъ сюда, бо що вамъ грозитъ, те грозитъ и менѣ.

— О, я знаю тебе! Ты-жь и сеи noci ходивъ до нихъ, торгувати ся за згубу Монголѣвъ.

— Коли-бъ я въ тѣй цѣли ходивъ, то чи думавъ, бегадире, що знаючи згубу Монголѣвъ, я бувбы вертавъ ся гинути разомъ зъ ними?

Успокоивъ ся троха Бурунда.

— Що-жь намъ дѣяти? — спытавъ онъ — не вжежь таки такъ гинути?

— Нѣ, намъ треба боронити ся. Ще хвиля, бегадире, а тодѣ прійде зъ гѣръ правдива повѣнь, котра швидко наповнить сесю долину. Проти неї передовсѣмъ треба боротись намъ.

— Але якъ?

— Вели своему войску, поки вода прозѣрчаста, збирати зъ дна камѣне и класти на купу, высоко, понадъ поверхнѣсть воды. Стоячи на нѣй, мы зможемо оборонити ся й ѡдъ слабшого ворога — Тухольцѣвъ.

Не роздумуючи довго, выдавъ Бурунда вѣйску наказъ, збирати камѣне и класти на купы, кождый ѡддѣль для себе. Той наказъ, не гровячій нѣякимъ небезпеченствомъ, подобавъ ся Монголамъ, а надѣя, стояти на сухѣмъ и не лазити повышь колѣнъ въ водѣ, додала имъ духа. Зъ радѣснымъ крикомъ они кинулись въ розбрѣдъ по долині, збираючи камѣне и стягаючи его на купы. Тухольцѣ стояли на своихъ стѣнахъ кругъ озера и ретотались, глядячи на ихъ роботу.

— Сюда, сюда! — кликали они Монголѣвъ. У насъ камѣня доста, всѣхъ васъ ѡдѣлимо!

Але коли деякї Монголы надто наближали ся до ихъ становищъ, сейчасъ скрипѣла машина и жу-жмомъ

летѣло камѣне на несчастныхъ, котрѣ въ глубокой водѣ бродячи, ховзали ся, мордували ся, а втѣкати не могли. Хотя-нехотя мусѣли теперь Монголы держати ся на срединѣ долины, въ далека ѡдѣ тухольскихъ метавокъ. Бурунда трохи не сказивъ ся въ своѣй немочи, видячи тоту гордѡсть, чуючи тотѣ насмѣшки Тухольцѣвъ.

— Нѣ, се не може бути! — скрикнувъ ѡнъ. — Гей, до мене, мои вѣрнѣ Туркоманы!

Найсмѣлѣйшій ѡддѣлъ монгольского войска вѡбравъ ся кругъ него, хлопы, якъ дубье, якъ тигры степовѣ, въ котрыхъ шкѡры були поубиранѣ. Ѣнъ попровадивъ ихъ проти одного тухольского становища, высуненого напередѣ, самотного, на острѡмъ, щербатѡмъ обрывѣ. Невеличка купка Тухольцѣвъ стояла тамъ коло новой метавки.

— Затровными стрѣлами на нихъ! — крикнувъ Бурунда, и мовъ шершенѣ засвистѣли стрѣлы въ воздухѣ. Зойкнули пораненѣ Тухольцѣ и вмѣшали ся, а Монголы въ радѡснымъ крикомъ поступали напередѣ.

— Не давайте имъ громадити ся! — кричавъ Бурунда, — не давайте имъ кидати на насъ камѣне! Тутъ можемо укрѣпити ся.

И ѡнъ подѣливъ своѣй ѡдрядъ на двѣ половинѣ: одна мала ненастанно стрѣляти на вороже становище, а друга громадити на купу камѣне для охороны ѡдѣ воды. Тугаръ Вовкъ и Максимъ, котрыхъ Бурунда неѡдлучно провадивъ въ собою, такожь прикладали рукъ до работы, зносили камѣне и скидали его на купу. Але работа тотѣ ставала чимъ разъ труднѣйшою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати камѣня, а купа ще не досягала до поверхности воды. Бурунда командувавъ надъ стрѣляющими. Уже десять Тухольцѣвъ було раненыхъ; они конали ѡдѣ страшной гадячої отруты, котра дѡсталась имъ въ кровь — на тѣ раны дармѣ були всѣ лѣки Захара Беркута.

— Покиньте, дѣти, се становище! — сказавъ Захаръ. Нехай ѡнъ стоитъ собѣ ту передѣ стрѡмкою стѣною! Выратуватись туды не зможе, а ще до того маючи воду пѡдъ ногами!

Тухольцѣ опустили становище. Вѣшно бродили Монголы по водѣ, зносячи камѣне на купу. Въ кѣнци камѣня зовсѣмъ не стало.

— Годѣ вамъ, хлопцѣ, таскати камѣне, — сказавъ до своихъ воякѣвъ Бурунда. Стрѣльцѣ зъ луками, ставайте на купу и стрѣляйте на тыхъ хлопѣвъ! Прочіи за мною! Мусимо здобути се становище! Выдрапати ся горѣ сею стѣнею, хочъ нехай ту и небо валить ся! Вы, рабы, такожь зѣ мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире, — сказавъ Максимъ черезъ уста Тугара Вовка, — туды дарма намъ дерти ся, туды нема стежки въ гору.

— Мусить бути! — скрикнувъ Бурунда и кинувъ ся въ воду, а за нимъ его Туркоманы. Грунтъ въ тѣмъ мѣсци бувъ нерѣвнѣй. Монголы ховзали ся, падали, — вода, рушана легкимъ вѣтромъ, бѣлась сильными филлами о стрѣмкіи скалы и утруднювала имъ дорогу. Хочъ ѣдъ монгольскаго становища до берега було не дальше, якъ двѣста крокѣвъ, всежь таки они майже пѣвъ години потребували, щѣбъ дѣйти туды. Тѣлькожь пѣдъ самою скалою вода була ще глѣбша, майже по пахи, а стежки горѣ скалою не було нѣякои. За те зъ сусѣдныхъ становищъ тухольскихъ летѣло камѣне на смѣльчакѣвъ, и хочъ бѣльша его частина даремно гримала о скалу або падала въ воду, то всежь становище Бурунды въ тѣмъ мѣсци було дуже невыгѣдне и некорыстне.

— Може твои молодцѣ умѣють добре лазити, — кепкувавъ ся Максимъ, — туды горѣ сею стѣною можна выдрапати ся на верхъ.

Але нѣкотрый изъ Туркоманѣвъ-степовикѣвъ не умѣвъ драпати ся горѣ стрѣмкими камяными стѣнами.

— Коли такъ, — сказавъ Максимъ, — то позволъ, бегадире, менѣ першому вымѣвти и показати вамъ дорогу!

Але Бурунда вже и не слухавъ тыхъ слѣвъ, щѣ иншого надумуючи. Онъ зновъ роздѣливъ свою дружину на двоѣ: одну часть лишивъ на здобутѣмъ становищи, за захистомъ выстаючого скальнаго ребра, а зъ другою часткою, пѣдъ проводомъ Максима и Тугара Вовка, пѣшовъ дальше, шукати корыснѣйшого мѣсця. Але скоро

тôлько купа ихъ, по поясъ бредучи въ водѣ, выхилила ся въ за хоронячого приберѣжка, коли разомъ въ горы, въ тухольскихъ машинъ, посыпало ся на нихъ камѣне. Майже половина цѣлои громадки ôдъ разу полягла головами, — решта мусѣла вертати ся.

— Ходѣмъ на свое безпечне становище, бегадире, — сказавъ Тугаръ Вовкъ. Чи чувшь, якій шумъ и крикъ по долинь — мабуть повѣнь зближае ся!

Бояринъ правду сказавъ. Страшный шумъ водопаду, ôдъ котрого ажъ земля двиготѣла, звѣщавъ, що вода прибула велика. Каламутнымъ валомъ котили ся ôдъ водопаду величезнй филъ; цѣла поверхнôсть широкого озера збентежилась, покрывалась пѣною. Замѣсть чистого спокôйного зеркала бушували теперъ лютй воды, крутили ся въ шипотомъ виры, гойдало ся и било ся въ камяныхъ берегахъ розбурхане море. Страшно було глянути теперъ по долинь! Ту и тамъ, мовъ чорнй островы, виднѣли ся въ воды купы Монголôвъ. Анѣ слѣду якого небудь вôйскового порядку не було вже мѣжь ними. Мовъ полова, розсѣяна въ купы буйнымъ вѣтромъ, такъ розсѣялась ихъ сила по долинь, борючись въ филиями, десь кудысь въ трудомъ прямуючи, кричачи и проклинаячи. Нѣкто нѣкого не слухавъ, нѣ о кого не дбавъ. Однй стояли на нагромадженихъ купакъ камѣня, щасливй, що хочъ на хвилю були забезпеченй ôдъ напору воды. Другй тонули въ водѣ по пахи, по шю, пôдпираючись на свои списы або махаючи въ гору своими луками. Але бôльша часть покидала луки, котрй мовъ солома крутили ся въ вирахъ. Деякй скидали зъ себе кожухи и пускали ихъ зъ водою, хочъ самй сѣкли зубами зъ зимна, бажаючи тôлько улекшити себе якъ небудь. Котрй були низшого росту, чѣпали ся високихъ и валили ихъ зъ нôгъ, разомъ зъ ними ще въ водѣ шемечучись. Деякй пускали ся въ плавъ, хочъ самй не знали, куды и за чимъ плысти, такъ якъ опоры не було нѣде нѣякои. Купы камѣня, накиданй середъ поля въ послѣднôй хвили, могли помѣстити на собѣ тôлько невелике число щасливцѣвъ, и тй були предметомъ смертельной зависти, безумныхъ проклять у пото-

паючихъ. Кругъ каждой купы товпились ихъ тысячъ, скаженныхъ, ревучихъ, домагаючись и собъ стояти на безпечнѣмъ мѣсци. Дармо стоячі на камѣню толкували имъ, що купа не може всѣхъ помѣстити, що комусь же треба гинути — нѣкто не хотѣвъ гинути, всѣ дерли ся на камѣне. Стоячі на купахъ мусѣли боронити ся ѡдъ того напору, не хотячи самі гинути. Загримали молоты и топоры монгольскій о руки и черепы самыхъ-же Монголѣвъ. Братъ не знавъ брата въ тѣй страшнѣй хвили близькой смерти; товаришь мордувавъ товариша въ бѣльшой лютостю, нѣжъ мордувавбы ворога. Тѣ въ потопаючихъ, що стояли въ заду, близше неохибной смерти, тисли ся напередъ; тѣ, що стояли при самыхъ купахъ, выставлені на удары своихъ товаришѣвъ, въ войкомъ перли ся въ задъ; середній ревѣли въ болю и тревоги, стиснені въ всѣхъ бокѣвъ, вдавлювані и задными и передными въ воду. Деякі, вже тонучи, хапали ся ще пѣдъ водою за навалене въ купы камѣне и своими судорожными рухами выдвигали его въ мѣсця. Пять купъ завалило ся, и всѣ стоячі на нихъ попадали въ воду, зрѣвнали ся въ тыми, ѡдъ котрыхъ боронили ся. А тѣ вновь, несчастій, безумній въ смертельной тревоги, за кождымъ разомъ пѣднимали радѣсный крикъ, коли нова купа роввалювалася и нові жертвы падали въ пащу страшному, безжалѣсному ворогови. Деякі попадали въ правдиву манію убиваня та нищеня. Отъ оденъ, ростомъ высокій, въ посинѣлымъ лицемъ, въ затиснутыми зубами и покусаными до крови губами на-ослѣпъ валить своимъ топоромъ по головахъ своихъ товаришѣвъ, котрый тѣлько пѣдпаде ся ему пѣдъ руки, а коли нѣкто не пѣдпаде ся, валить по кровавыхъ, клекочучихъ и пырскаяючихъ филяхъ; другій, регочучись судорожно, спыхае въ воду тыхъ, кому удалось стати на якѣмъ пѣдвысшеню, на камени, на трупѣ товариша; третій рычитъ, мовъ вѣль, и гримае въ заду потопаючихъ въ плечѣ, мовъ рогами; иншій, закленувши руки надъ головою, ридае, мовъ дитина; деякі, нѣчого не бачучи, окрѣмъ приближаючої ся смерти, вдають ся на головы своимъ товаришамъ, чѣпають ся ихъ волося, пригина-

югъ ихъ до долу и тонуть разомъ въ ними. Мовъ рыбы на терлѣ, сперши ся въ тѣснѣмъ шипотѣ, тиснуть ся, плюскочуть, выставляють головы въ воды, то зновъ тонуть, каламутять воду и хапають ровнятыми ротами воздухъ, — такъ и тутъ, середъ великого, каламутного, розбентеженого озера, кишѣли, мордували ся, тонули, то зновъ на хвилю выхапувались въ воды, махали руками та головами, и зновъ тонули и гибли сотки и тысячѣ Монголѣвъ. Образъ правдиво пекольный. Нѣмо, недвижно, мовъ деревяннѣ стовпы, стояли на берегахъ Тухольцѣ; навѣтъ найзавзятѣйшій не могли безъ дрожѣ, безъ войку, безъ слѣзъ глядѣти на тоту громадну загибель людей.

Мовъ остовпѣлый глядѣвъ на сесю страшну картину Бурунда-бегадирѣ. Хочь ему самому грозило не менше небезпеченство, хочь вода у его людей сягала вже по пахи а быстрій течѣвъ, що потворили ся въ водѣ, валили ихъ въ нѣгъ и нагадували имъ наглу потребу повороту на свое безпечне становище, — то прецѣнь довгу хвилю Бурунда стоявъ на мѣсци, рвучи собѣ волосе и выдаючи въ горла страшнѣ, безввязнѣ звуки на видѣ загибели своего войска. Нѣкто не смѣвъ сказати до него слово въ тѣй страшнѣй хвили: всѣ стояли кругъ него, тремтячи, борыкаючись въ перемагаючою ихъ водою.

— Ходѣмъ! — сказавъ въ кѣнци Бурунда, и они почали прямувати до той купы камѣня, котру выставили Туркоманы проти здобутого тухольского становища. Тай пора була! Вода змагала ся чимъ равъ дужше. Мѣжь ними а ихъ становищемъ утворивъ ся широкій виръ, котрый они могли перебути тѣлько купою, побравшись за руки. Тѣлько Бурунда, велить, ишовъ передомъ, самъ, могучими грудьми розбиваючи лютѣ филѣ. Мовъ островець середъ моря, стояла горетка воякѣвъ на ихъ становищу, по поясъ въ водѣ, въ луками все ще напятыми и вымѣренными на опущене тухольске становище. У тыхъ небезпеченство не знищило войскового послуху! На щасте, сеся купа камѣня була бѣльша бѣдъ другихъ, вложена въ великихъ брылѣ и плыть, котрѣ тѣлько въ водѣ можна було такъ легко пѣддвигнути.

Больше якъ сто люда могло выгодно стояти на нѣй въ оружиномъ становищу, а именно только було людей кругъ Бурунды, не числячи тыхъ, котрыхъ онъ лишивъ подъ скалою. Ставши на той купѣ лекше якоемъ одоткнули товаришѣ Бурунды. Попередъ всего они позирнули на тыхъ своихъ товаришѣвъ, що лишили ихъ були подъ скалою, числомъ сорокъ хлопа. Въ томъ мѣсци шалѣла теперь люта филя, розбиваючись о зубцѣ скалы и прыщучи далеко сръбною пѣною. Зъ Туркомановъ не було вже анѣ слѣду, только часомъ, коли филя на хвильку улягла ся, щось чорнѣло ся на сѣромъ камени: се бувъ единый живой ще чоловѣкъ изъ той дружины: завязлыми пальцами онъ державъ ся скалы, хочъ якъ шарпала и рвала его люта филя. Онъ не кричавъ, не звавъ ратунку, только гойдавъ ся за кождымъ приливомъ воды, поки въ концѣ и онъ не щезъ, мовъ листокъ сполоканный водою.

Бурунда, нѣмый, синій зъ стужѣ и злости, зирнувъ докола по долину. Страшнѣ крики и зойки стихли вже. Въ вирахъ купама крутили ся трупы, де-де выставляючи зъ воды то затисненѣ пястуки, то ноги, то головы. Только десять купъ, мовъ десять чорныхъ острововъ, стояли ще живѣ, на своихъ камяныхъ баштахъ, але и то вже було не войско, а только заляканѣ, безсильнѣ, безъоружнѣ недобитки, тремтячѣ и розбитѣ рознукою. Хочъ однѣ зъ другими могли перекликати ся, але помочи собѣ не могли и, чи въ купахъ чи поединчо, були однако безраднѣ, ждали одной неминучої погибели.

IX.

— Якъ думаешь, боярине?—спытавъ наравъ Бурунда Тугара Вовка, — що буде зъ нами?

— Всѣ погинемо, — одповѣвъ Тугаръ Вовкъ спокѣно.

— И я такъ думаю, — подтвердивъ Бурунда. — И що найдужше мене лютить, такъ се то, що погинемо безъ бою, безъ славы, мовъ коты киненѣ въ ставокъ!

Бояринъ нѣчого не ѡдповѣдавъ на се. Новѣ подѣѣ звернули всѣхъ увагу на себе. Тухольцѣ очевидно не хотѣли дожидати, ажъ поки вода на стѣлько прибуде, щобъ спокѡйно вытопити нужденнѣ останки Монголѡвѣ. Имѣ квапно дѣяло ся доконати ворога. Въ лѣсѣ повышь потока ихъ молодцѣ рубали грубѣ ялицѣ, заострювали ихъ зъ обохъ кѡнцѣвѣ, мовъ палѣ, привязували до обрубаныхъ зъ гиля пнѣвѣ важке камѣне, щобъ тѣ новомоднѣ стѣноломы плыли попѡдѣ водою, и выждавши способну хвилю, коли серединою озера зробила ся ѡдѣ водопаду прудка течѣя просто до монгольскихъ становищѣ, почали долѣ потокомѣ пускати тѣ пнѣ. Заравъ першѣй зъ нихъ зъ страшною силою своимѣ острымѣ рогомѣ ударивъ о одну купу, на котрѡй стояли Монголы. Загуркотѣло пѡдѣ водою камѣне, а натиснене зъ верху монгольскими ногами, зрушене зъ свого становища, розсунуло ся. Зъ страшнымѣ крикомѣ попадали Монголы въ воду. Два чи три зъ нихъ напали въ водѣ на пагубну ялицю и вчепили ся за ню. Течѣя хопила ихъ вразѣ изъ ялицею и понесла гетѣ на широку воду, поки не попала на вирѣ, котрый закрутивъ ялицею и поставивъ сѣ сторчака. Монголы попадали въ воду и вже бѡльше не показували ся. И прочѣ, такѣ нечаяно зохнутѣ зъ своего становища Монголы, мордували ся на мѣсци, толочили однѣ другихъ въ воду, аѡо просили у другихъ ратунку. Два чи три, очевидно добрѣ плываки, пустили ся въ плавъ до берега, але и ту не минула ихъ смерть: кѡлька великихъ каменѣвѣ, киненыхъ зъ берега, зробили кѡнець ихъ плавѡвѣ. Тѡлько немногихъ приняли товаришѣ на сусѣднѣ становища. Але не довго и тутѣ они були безпечнѣ. Тухольцѣ, бачучи добру удачу своєї першой пробы, почали пускати таранѣ за таранѡмѣ. Та вже тѣ тараны не робили нѣякой шкоды Монголамѣ: течѣя проносила ихъ помѣжѣ становища.

Тодѣ нову раду дала имѣ Мирослава: збивати по кѡлька такихъ пнѣвѣ до купы, спустати таку плотину на ливѣ долѣ водопадѡмѣ, а ѡдтакѣ притягнувши до берега, ставити на кожду по десять щѡ найсильнѣйшихъ и добре уоруженыхъ молодцѣвѣ, а двѡмѣ довгими жерд-

ками кермувати плотину проти монгольскихъ становищъ. Живо готовѣ были двѣ такія плотины, спущенѣ долѣ водопадомъ, котрый теперь зробивъ ся о половину низшій, нѣжъ бувъ при низкомъ станѣ воды, — и двадцять смѣлыхъ молодцѣвъ выплыло до бою въ Монголами. Се бувъ легкій, хочъ и рѣшучій бѣй. Перша купа Монголѣвъ, на котру они ударили, була майже безоружна, злякана, бевильна. Они живо поспыхали тыхъ нещасныхъ въ воду, а тыхъ, що опирали ся, посшибали стрѣлами та списами. Жалѣбно заревѣли Монголы на прочихъ становищахъ, видячи надходячу погибель. Бурунда, побачивши ворогѣвъ, такъ воюючихъ, ажъ зубами заскреготавъ и за оружє вхопивъ ся, але гнѣвъ его бувъ дармый; навѣтъ затровнѣ стрѣлы его Туркоманѣвъ не могли досягнути смѣлыхъ Тухольцѣвъ. Приходилось завязтому бегадирови бевдѣльно стояти, по груди въ водѣ, и дивити ся, якъ Тухольцѣ становище за становищемъ розбивали останки монгольской силы. А Тухольцѣ мѣжъ тымъ лютували на водѣ; въ затиснеными зубами, присѣдаючи на своихъ плотинахъ, приближались они до Монголѣвъ. Декуды стрѣчали завязтый опѣръ; кровь плыла, войки роздавали ся въ обохъ бокѣвъ, трупы падали и въ плотины и въ камѣнныхъ баштѣ, але сила Монголѣвъ была зломана, ихъ опѣръ бувъ короткій. Немовъ огонь, пущеный по скошенѣй сѣножати, повзе покѣсъ за покѣсомъ и зливує копицю сухого сѣна за копицею, — такъ Тухольцѣ спыхали Монголѣвъ въ одного становища за другимъ у воду, въ холоднѣ обнята смерти. Всѣ погибли, до послѣдного; въ купы чорныхъ островцѣвъ насередъ озера не осталось и слѣду. Тѣлько ѣддалѣкъ, прибѣчь, недалеко берега стояла ще одна купа, немовъ послѣдна чорна скала, выстаючи въ посередъ повени. Се бувъ ѣддѣль Бурунды. Сотня Туркоманѣвъ, Тугаръ Вовкъ и Максимъ, — се бувъ єдиный останокъ великой монгольской силы, що мала тухольскимъ шляхомъ ити въ угорску землю и ту, середъ гѣръ, найшла холодный грѣбъ въ водахъ, хочъ переплыла Яикъ и Волгу, Донъ и Днѣперъ. Послѣдна жертва смерти, тота смѣла гор-

стка стояла середъ воды, безъ надѣвъ ратунку, въ единымъ бажанемъ — дорого продати жите свое въ бою.

Вся тухольска громада зѣбрала ся теперъ передъ тымъ послѣднимъ ворожимъ становищемъ. Спустили ще двѣ плотины, щобы окружаючи ворогѣвъ, непокоили ихъ въ заду стрѣлами, але и въ переду, въ берегѣвъ, градомъ летѣли тухольскіи стрѣлы и камѣне на ворогѣвъ. Та бѣльша часть тыхъ стрѣлъ не долѣтала навѣтъ до становища Бурунды; другіи, хочъ и долѣтали, не могли зрѣбити Туркоманамъ нѣякои шкоды. Блише-жь пѣдступати Тухольцѣ бояли ся задля затрѣбныхъ стрѣлъ, а швидко видячи нешкодливорѣсть своего стрѣляня, покинули тоту роботу и стали спѣкѣвно. Высоко на скалѣ стоявъ старый Захаръ, не зводячи очей изъ своего сына, що стоявъ мѣжь ворогами и зручными рухами обминавъ падучіи стрѣлы и камѣне. А ѣддалѣкъ, середъ стрѣляющихъ, стояла Мирослава, а погляды еи летѣли быстрѣйше нѣжь еи стрѣлы, въ ворожу купу, середъ котрой теперъ находило ся все, що було найдорожше ѣи въ житію: батько и Максимъ. За каждою, пущеною въ тухольскихъ лукѣвъ стрѣлою замирало еи серце.

Навкучило молодцямъ, стоячимъ на плотинахъ, стрѣляти въ ѣддали, даремно. Они зѣбрали ся на ѣдвагу и рушили блише. Туркоманы стрѣнули ихъ своими стрѣлами и ранили кѣлькохъ; але живо помѣтили, що у ворогѣвъ не стало вже того страшного оружія и въ грѣвнымъ крикомъ кинули ся на нихъ. Мовчки дожидали Туркоманы ихъ нападу, тѣсно збитіи оденъ при другѣмъ, опираючись и Тухольцямъ и водянымъ валамъ. Але Тухольцѣ наблизившись до нихъ на два сяжнѣ, кинули своими рогатинами, припятыми у кожного довгимъ ремѣннымъ припономъ до руки. Десять ворогѣвъ войкнуло въ оденъ часъ; десять тѣлъ повалило ся въ воду. Зновъ кинули молодцѣ свои рогатины — и зновъ упало кѣлька ворогѣвъ.

— Прокляте на васъ! — кричавъ Бурунда. Они такъ и всѣхъ насъ выдзѣобають, хамы поганіи!

Але гнѣвъ его бувъ теперъ, якъ пустій вѣтеръ, що шумить а нѣкому не шходитъ. Тухольскіи молодцѣ

въ крикомъ, мовь вороны, кружили докола становища ворогѣвъ, то ту то тамъ разячи одного або другого добре вымѣреннымъ покидомъ рогатины. Оборона сталась Монголамъ невозможною. Приходилось имъ стояти спокѣино, мовь звязанымъ, и ждати смерти.

— Бегадире, — сказавъ до Бурунды Тугаръ Вовкъ, — чи не можна намъ якъ небудь спасти жите свое?

— На що? — сказавъ понуро Бурунда.

— Всежь таки жите красше, нѣжь смерть!

— Правду кажешь, — сказавъ Бурунда, и очи его заблыщали не жадобою жита, але радше жадобою помсты. — Але щожь намъ дѣяти? якъ ратувати ся?

— Може схочуть теперь за свого полоняника дарувати намъ жите и вольный выхѣдъ?

— Стрѣбуймо! — сказавъ Бурунда и захопивши рукою за груди Максима, вытягъ его напередъ себе. Обѣчь него ставъ Тугаръ Вовкъ и почавъ махати бѣлою хусткою.

— Тухольцѣ! — закричавъ ѣнъ, звертаючись до берега.

Тихо стало кругомъ.

— Кажи имъ, що коли хотять мати сего раба живого мѣжь собою, най даруютъ намъ жите и пустять свободно! Колижь нѣ, то мы зумѣемо загинути, але и ему, туй таки передъ ихъ очима смерть буде.

— Тухольцѣ! — кричавъ Тугаръ Вовкъ. Начальникъ Монголѣвъ обѣцюе вамъ ѣдати вашего полоняника живого и здорового, и жадае, щобъ вы за то насъ, кѣлько насъ ще остало ся, выпустили живыхъ и здоровыхъ изъ сеи долины! Въ противнѣмъ разѣ жде вашего сына неохѣбна смерть.

Немовь хотячи доочне показати имъ всю правдивѣсть той грозьбы, Бурунда пѣднявъ свѣй страшный топѣръ надъ головою безъоружного Максима.

Вся громада стала, мовь безъ духа. Затремтѣвъ старый Захаръ и ѣдвернувъ очи ѣдъ того виду, що рѣзавъ его сердце.

— Захаре, — сказали старй Тухольцѣ, обступаючи его; — мы думаемо, що можна прийняти се предложене.

Сила монгольская уничтожена, а этих кѣлькихъ людей не могутъ намъ бути страшнѣй.

— Не знаете вы, братья, Монголѣвъ. Мѣжь тыми кѣлькома людьми е ихъ найстрашнѣйшій начальникъ, котрый нѣколи не даруетъ намъ погибели своего войска. Онъ наведе нову силу на нашѣ горы, и кто знае, чи мы тодѣ другій разъ розѣбѣемо еѣ.

— Але твоѣ сынъ, Захаре, твоѣ сынъ! Уважай, що его жде загибель! Глянь, сокира надъ его головою!

— Нехай радше гине сынъ мѣй, нѣжь задля него мае уйти хочъ оденъ ворогъ нашего краю!

Зъ плачемъ наблизила ся Мирослава до старого Захара.

— Батьку! ридала она, що ты думаешъ робити? За що ты хочешъ погубити своего сына и — и мене, батьку? Я люблю твоего сына, я присягла зъ нимъ жити и ему служити! Хвиля его смерти буде и мою смерть!

— Бѣдна дѣвчино, — сказавъ Захаръ, — що я могу тобѣ порадити? Ты знаешъ тѣлько чорнѣ очи та станъ хорошѣй, а я дивлюсь на добро всѣхъ. Тутъ нема выбору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяне, — всѣ мы уважаемо, що досить того уничтоженя, що сила ворожа вломана и громада не бажае смерти этихъ послѣднихъ. Въ твоѣ руки складаемо долю ихъ и долю твоего сына. Змилуй ся надъ своею власною кровю!

— Змилуй ся надъ нашою молодостю, надъ нашою любовю! ридала Мирослава.

— Можешъ обѣцати имъ на словахъ все, щобъ тѣлько ѡддали тобѣ сына, — сказавъ оденъ изъ загѣрныхъ молодцѣвъ. Скоро тѣлько Максимъ буде свободный, ты тѣлько кивни на насъ, а мы всѣхъ прочихъ пошлемо на дно, ракѣвъ годувати.

— Нѣ! сказавъ обуренный Захаръ, — се булѣбъ нечесно. Беркуты додержуютъ слова навѣтъ ворогови и врадникови. Беркуты нѣколи не сплямятъ нѣ своихъ рукъ нѣ своего сердца попусту пролитою кровю! Досить, дѣти, тоѣ бесѣды! Заждѣтъ, я самъ пошлю свою рукою имъ ѡповѣдь!

И одвернувши лице свое онъ пошовъ къ машинѣ, на котрой варесѣ лежавъ величезный камѣнь, и сильною, недрожащою рукою взявъ за ужовку, котрою удержувана була тота вареха въ плоскомъ положеню.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до него, — що ты хочешь робити?

Але Захаръ, мовъ не чувъ ей крику, спокѣно намѣрювавъ вареху на ворогѣвъ.

Мѣжь тымъ Бурунда и Тугаръ Вовкъ дармо ждали на одповѣдь Тухольцѣвъ. Похиливши голову, спокѣно, рѣшившись на все можливе, стоявъ Максимъ подъ поднесеною сокирою Бурунды. Тѣлько Тугаръ Вовкъ, не знати чога тремтѣвъ цѣлымъ тѣломъ.

— Е, що намъ такъ довго ждати! — скрикнувъ въ кѣнци Бурунда. — Разъ мати родила, разъ и гинути прійде ся. Але попередъ мене гинь ты, рабе поганый!

И онъ зъ страшною силою замахнувъ ся, щобъ сокирою розлупати Максимову голову.

Але въ тѣй хвили блиснула шабля Тугара Вовка понадъ головою Максима, и грѣзна, убійча рука Бурунды вразъ изъ топоромъ, одтята шаблею одъ рамене, впала, обрискана кровю, мовъ сухе полѣно въ воду.

Ревнувъ зъ лютости и зъ болю Бурунда и лѣвою рукою стисъ Максима за груди, мѣжь тымъ коли очи его въ выразомъ пекельной ненависти звернулись на зрадливого боярина.

Але въ тѣй самѣй хвили Максимъ похиливъ ся и въ цѣлою можливою натугою ударивъ страшного Туркомана головою и плечима въ лѣвый бѣкъ, такъ що Бурунда одъ сего удару стративъ рѣвновагу и покотивъ ся въ воду, потягнувши зъ собою и Максима.

А въ слѣдуючѣй хвили зашумѣвъ воздухъ и величезный камѣнь, киненый зъ тухольской машины руками Захара Беркута, зъ лоскотомъ грохнувъ на купку ворогѣвъ. Брызнула ажъ до хмаръ вода, загуркотѣло камѣне, роздираючій сердце зойкъ роздавъ ся на березѣ, — и въ слѣдуючѣй хвили гладка и тиха вже була поверхность озера, а зъ Бурундовой дружины не було и слѣду.

Мовъ мертва, безъ духа стояла надъ берегомъ ту-

хольска громада. Старый Захаръ, доси такіи сильный и незломный, теперъ тремтѣвъ, мовъ мала дитина, и закрывши лице руками, ридавъ тяжко. При его ногахъ лежала вомлѣла, недвижна Мирослава. Страшна, болюща була хвиля.

А въ тѣмъ радѣсный крикъ роздавъ ся въ долу. Молодцѣ, що плавали на плотинахъ, наблизившись до того мѣсця, де потонувъ Максимъ въ Бурундою, разомъ побачили Максима, выринаючого въ воды, здорового и сильного, и повитали его веселымъ крикомъ. Радѣсть ихъ живо удѣлила ся цѣлои громадѣ. Навѣть тѣ, що потратили своихъ сынѣвъ, братѣвъ та мужѣвъ, и тѣ радувались Максимомъ, немовъ въ его поворотомъ повертали всѣ дороги серцю, страченіи въ бою.

— Максимъ живый! Максимъ живый! Гурра Максимъ! — роздали ся громові окрики и залунали широко по лѣсахъ и горахъ. Батьку, Захаре! твои сынъ живый! твои сынъ вертае до тебе!

Тремтячи въ глубокого зрушеня, въ слезами на старечихъ очехъ, пѣднявъ ся Захаръ.

— Де онъ? де сынъ мой! — спытавъ онъ слабымъ голосомъ.

Весь мокрый, але въ лицемъ палаючимъ радѣстю, выскочивъ Максимъ изъ плотины на берегъ и кинувъ ся до нѣгъ батькови.

— Батьку мой!

— Сынку, Максиме!

Бѣльше не мѣгъ нѣ оденъ нѣ другий скавати. Захаръ захитавъ ся и упавъ въ могучи Максимови обняти.

— Батьку мой, що тобѣ такого? скрикнувъ Максимъ, бачучи смертельную блѣдѣсть на его лица и чуючи ненастанну дрожь, що потрясала его тѣломъ.

— Нѣчого, сынку, нѣчого, — сказавъ по тихо, въ усмѣхомъ Захаръ. Сторожъ кличе мене до себе. Чую его голосъ, сынку. Онъ кличе до мене: Захаре, ты зробивъ свое дѣло, пора спочити!

— Батьку, батьку, не говори того! ридавъ Максимъ, припадаючи коло него. Старый Захаръ спокойный, усмѣхнутый лежавъ на муравѣ, въ лицемъ проясненнымъ,

зверненымъ до полуденного сонця. Онъ легко однявъ руку своего сына одъ свои груди и сказавъ :

— Нѣ, сынку, не ридай за мною, я щасливый! А глянь лишень тутъ обѣчь. Ту е ктось, що потребуе твои помочи.

Озирнувъ ся Максимъ и задубѣвъ. На земли лежала Мирослава, блѣда, въ выразомъ розпуки на прекрасномъ лицѣ. Вже молодцѣ принесли воды и Максимъ кинувъ ся одтирати свою милу. Осъ она дыхнула, отворила очи и зновъ зажмурила ихъ.

— Мирославо! Мирославо! сердце мое! кликавъ Максимъ, цѣлуячи еи руки, — прокинь ся!

Мирослава мовъ пробудилась и здивоваными очима вдивляла ся въ Максимове лице.

— Де я? що зо мною? спытала она слабымъ голосомъ.

— Ту, ту, мѣжь нами! коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула она, зрываючись.

— Такъ, такъ! гляди, я живой, я свободный!

Довго-довго мовчала Мирослава, не могучи прійти до себе въ диву. Въ тѣмъ разомъ кинула ся на шю Максимови, а горячій слёзы брызнули въ еи очей.

— Максиме, сердце мое!...

Бѣльше не могла нѣчого сказати.

— А де батько мѣй? — спытала по хвили Мирослава. Максимъ одвернувъ лице свое.

— Не згадуй про него, сердце. Той, що важить правду и неправду, важить теперь его добрый и злый дѣла. Молѣмъ ся, щобъ добрый переважили.

Мирослава обтерла слёзы въ своихъ очей и повнымъ любви поглядомъ глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказавъ Максимъ, — отъ нашъ батько, тай той покидае насъ.

Захаръ глядѣвъ на молоду пару ясными, радостными очима.

— Клякнѣтъ коло мене, дѣти! — сказавъ онъ тихо, слабнучимъ голосомъ. Доню Мирославо, твѣй батько полягъ, — не судѣмъ, чи виненъ, чи не виненъ, — по-

лягъ такъ , якъ полягли тысячѣ другихъ. Не сумуй, доню! Замѣсть батька доля дае тобѣ брата....

— И мужа! додавъ Максимъ , стискаючи еи руку въ своѣй.

— Нехай боги дѣдѣвъ нашихъ благословлять васъ, дѣти! — сказавъ Захаръ. Въ тяжкихъ дняхъ звела васъ доля до купы и злучила сердца вашѣ , и вы показали ся гѣдными , перестояти и найстрашнѣйшу бурю. Нехайже вашъ звязокъ въ нынѣшну побѣдну днину буде порукою , що и нашъ народъ такъ само перебуде тяжкѣ злигоднѣ и не розѣрве свого сердечного звязку въ чесно-тою и людскостю!

И ѣнъ холоднѣючиими вже устами поцѣлувавъ въ чоло Мирославу и Максима.

— А теперь, дѣти, встаньте и пѣдведѣтъ мене крыхѣточку! Я хотѣвбы ще передъ ѣдходомъ сказати дещо до громады , котроѣ я старавъ ся щиро служити весь своѣй вѣкъ. Батьки и брата! нынѣшна наша побѣда — велике дѣло для насъ. Чимъ мы побѣдили? Чи нашимъ оружіемъ тѣлько? Нѣ. Чи нашою хитростю тѣлько? Нѣ. Мы побѣдили нашимъ громадскимъ ладомъ, нашою згодою и дружностю. Уважайте добре на те! Доки будете жити въ громадскѣмъ порядку, дружно держати ся купы, незломно стояти всѣ за одного а оденъ за всѣхъ , доти нѣяка сила ворожа не побѣдитъ васъ. Але я знаю, брата, и чуе се моя душа, що се не бувъ послѣднѣй ударъ на нашу громадску твердыню , що за нимъ послѣдуютъ другѣ и въ кѣнци розѣбютъ нашу громаду. Поганѣ часы настанутъ для нашего народа. Ѡдчужитъ ся братъ ѣдъ брата, ѣдмежитъ ся сынъ ѣдъ батька, и почнутъ ся великѣ свары и роздоры по рускѣй земли, и пожрутъ они силу народну, а тодѣ попаде народъ въ неволю чужимъ и своимъ наѣзникамъ , котрѣ зроблять въ него покѣрного слугу своѣхъ забаѣвъ и вола робучого. Але середъ тыхъ злиднѣвъ зновъ нагадае собѣ народъ свое давне громадство, и благо ему, коли скоро и живо нагадае собѣ его: се оцѣадитъ ему цѣле море слѣвъ и крови, цѣлѣ столѣтя неволѣ. Але чи швидше чи пѣзнѣйше ѣнъ нагадае собѣ житѣ своихъ предкѣвъ и забажав ити ихъ

слѣдомъ. Щасливъ, кому судило ся жити въ тѣ дни! Се будутъ гарнѣи дни, дни веснянѣи, дни ѡдродженя народнаго! Передавайтежь дѣтямъ и внукамъ своимъ вѣсти про давне жите и давнѣи порядки. Нехай живе мѣжь ними тота память середъ грядущихъ злиднѣвъ, такъ якъ жива искра не гасне въ попель. Прийде пора и искра розгорить ся новымъ огнемъ! Прощайте!

Важко зѡтхнувъ старый Захаръ, зирнувъ на сонце, усмѣхнувъ ся — и по хвили вже не стало его.

Не плакали за нимъ нѣ сыны нѣ сусѣды нѣ громадяне, бо добре знали, що за щасливымъ грѣхъ плакати. Але зъ радѡсными спѣвами обмыли его тѣло и занесли его на ясну поляну, до стародавнаго житла пра-дѣдѡвскихъ богѡвъ, и зложивши его въ камяной континѣ, лицемъ до золотого образу сонця, умѣщеного на стели, ѡтакъ привалили вхѡдъ величезною плытою и замурували. Отъ такъ спочивъ старый Захаръ Беркутъ на лонѣ тыхъ богѡвъ, що жили въ его серци и на-шептывали ему весь вѣкъ чеснѣи, до добра громады зма-гающѣи думки.

Богато змѣнило ся ѡдъ того часу. Ажь надто докладно збуло ся вѣщоване старого громадянина. Великѣи злигоднѣ градовою хмарою перейшли понадъ рускою землею. Давне громадство давно забуте и, здавалось бы, похоронене. Такъ нѣ! Чи не нашимъ днямъ судилось ѡдновити его? Чи не мы се жѣемъ въ тѡй щасливѡй добѣ ѡдродженя, о котрой говоривъ умирающѣи Захаръ, а бодай въ досвѣткахъ той щасливѡй добы?

Нагуевичѣ, дня 1/X — 15/XI 1882.

АДВОКАТЪ
КОЦОВСКІЙ

Адвокат
KOCOWSKI
c. k. om. radca sads krajowy

